

ESTETIKA ASOSLARI

82.8
8-49

KASB-HUNAR

ESTETIKA ASOSLARI

87.8.
8-79

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TALIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TALIMI MARKAZI

E. UMAROV, R. KARIMOV, M. MIRSAIDOVA,
G. OYXO'JAYEVA

ESTETIKA ASOSLARI

UCHINCHI NASHR

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

*Cho'pon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2009*

*Oliy va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi
o'quv metodik birlashmalar faoliyatini
muvofiqlashtiruvchi Kengash nashrga tavsiya etgan*

Taqrizchilar:

*Mahkam MAIMUDOV — filologiya fanlari nomzodi,
Abdugayyum PARDAYEV — falsafa fanlari nomzodi*

*Suratlar san'atshunoslik fanlari doktori, professor
Saidaxbor BULATOV maslahatlari asosida saralandi*

Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida o'qitilayotgan ijtimoiy fanlar qatorida estetika ham alohida o'rin tutadi.

Mazkur o'quv qo'llanma akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda estetika fanining umumiy tamoyillari, shuningdek, milliy estetikaning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Ushbu «Estetika asoslari» o'quv qo'llanmasi estetika fani bo'yicha o'zbek tilidagi dastlabki tadqiqotlardan biri bo'lib, unda estetik tafakkurning shakllanishi, rivojlanish va taraqqiyot bosqichlari to'g'risida fikr yuritiladi.

U 0301080000-106 2009
360/04/-2007

ISBN 978-9943-05-094-5

INV № 5793/8

AXBOROT RESURS MARKAZI

© Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009-y.

KIRISH

Mamlakatimizda akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari o'quv tizimining joriy etilganligi jahondagi ilg'or davlatlar ta'lim jarayoniga jadal kirib borayotganligimiz belgisidir.

Prezidentimiz Islom Karimov ishonch bilan aytganlaridek, O'zbekistonning kelajagi buyukligi, avvalo, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy, siyosiy, estetik jihatdan kamol topishi bilan chambarchas bog'liqdir.

Mustaqillik barcha ijtimoiy fanlar, ayniqsa, estetika fanining rivoji uchun ham imkoniyat yaratdi. Endi biz o'limishdagi boy ma'naviy merosimiz durdonalarini haqiqiy, ilmiy ma'noda o'rta-nish baxtiga musharraf bo'ldik.

Estetika haqidagi tushuncha, qarash va nazariyalar ma'lum tizim sifatida qadimgi Misr, Bobil (Vavilon), Hindiston, Yunonistonda, Sharq va Osiyo mamlakatlarida paydo bo'lgan. Juda qadim zamonlardan buyon dunyo donishmandlari, faylasuf va rassomlari badiiy faoliyatning mohiyati va o'ziga xos xususiyatlarini bilib olishga intilganlar. Lekin estetik faoliyatning barcha sohalari, san'atning hamma turlariga xos estetik ong va estetik faoliyat qonuniyatlarini umumlashtiruvchi, tartibga soluvchi fan zarur ekanligini ancha keyin tushunganlar. «Estetika» atamasining tub ma'nosi yunoncha «estezis» so'zi bilan alogador bo'lib, «sezish», «his qilish qobiliyati» ma'nosini bildiradi. «Estetika» so'zini birinchi bor fanga atama sifatida olimon ma'rifatchisi, faylasufi Aleksandr Baumgarten (1714—1782) o'zining «Poetik asarning ba'zi bir masalalari to'g'risidagi falsafiy mulohazalar» asarida kiritgan.

Estetika haqidagi tushunchalar qadimgi Sharq va O'rta Osiyoda ham o'z taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan va rivojlangan. Buni biz qadimiy yozma va og'zaki yodgorliklar, me'moriy obidalar orqali yaxshi bilamiz.

Miloddan avvalgi VIII—VII asrlarda yaratilgan zardo'sh-tiylarning muqaddas kitobi «Avesto», miloddan avvalgi VI asrda Eron Ahmoniylari davlati hukmdorlari, Doro tomonidan Behiston tog'ida toshga o'ydirilgan suratlar va yozuvlar, miloddan avvalgi birinchi ming yillik o'ralarida Oroniy yozuvi negizida Xorazm, So'g'd, Kushon, O'rxun-Enasoy, Uyg'ur kabi qator mahalliy yozuvlarning vujudga kelishi, Afrosiyobdagi topilmalar (chakmon, uzun qo'njli etik, uchli bosh kiyim, bo'yninga qimmatbaho madaniyatlardan bezaklar osilgan haykalchalar) shular jumlasidandir. Yunon muarrixii Pompey Trogning O'rta Osiyo xalqlari haqida: «Qadimiylarda ular misliklar bilan bahslashadilar», degan ta'rifidan bu yerda estetika haqidagi tushunchalar juda qadimdan taraqqiy etganligini anglash mumkin. Ayniqsa Qur'oni Karim, hadisi sharif kabi islom dunyosining qomusiy kitoblari estetikaning qonuniyatlari haqida yetarli darajada tushunchalar berilgan. Ma'lumki, IX asrdan boshlangan Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari ijodida ham estetikaning barcha kategoriyalari o'z aksini topgan.

Bugungi kunda estetika turmushimizning barcha sohalariga kirib bordi, desak yangilishmaymiz. Estetika va ishlab chiqarish, texnika estetikasi va dizayn, tabiat estetikasi, mehnat va nafosat, turmush estetikasi tushunchalari shular jumlasidandir. Go'zallik va xunuklik, ulug'vorlik va tubanlik, fojiaiylik va kulgiylik estetikaning asosiy kategoriyalaridir. San'atning estetik mohiyati, hayot bilan aloqasi, san'at turatining vujudga kelishi, hozirgi zamon san'atining asosiy turlari va ularning o'zaro aloqalarida estetika o'z aksini topmoqda.

Sharq allomalaridan biri Nuriddin Abdurahmon Jomiy tafakkur durdonalari yig'ilgan «Bahoriston» kitobida ota-bobolari-mizning go'zallik va xunuklik haqidagi teran fikrlarini keltiradi.

Yusuf ibn Husayn Roziy:

— Hamma yaxshiliklar bir uyda, uning kaliti — tavozu (go'zal xulq) va kamtarinlikdir, hamma yomonliklar boshqa bir uyda, uning kaliti — manmanlikdir, — der edi.

Bu fikrlarni Mavlono Jomiy she'r bilan shunday bayon qiladi:

*Yaxshiliklar bir xonaga jam,
Kamtariklar uning kaliti.*

*Yomonliklar boshqa xonada,
Uni ochar manmanlik iii.
Ehtiyot bo'l, to'yib kemasgi,
Shundan kelar yuzing shuviti.*

«Bahoriston»ning yana bir o'rnida Iskandar Rumiya hind hakimi bunday deydi:

*Tan qindir, ammo jon — qindagi qilich,
O'tkirlik, kesmqlik — qilichning ishi.*

Donishmand bu bilan odamzodning tashqi qiyofasi emas, sofiyiligi, qalb go'zalligi muhim ekanligini aytadi.

Yoshlarimiz jamiyatda munosib o'rin topib, go'zal xulqi bilan izzat-hurmat ko'rishi uchun donishmand ota-bobolarning pand-nasihatlarini diqqat bilan o'qishi ham estetik tarbiya vositalaridan biri hisoblanadi.

Insomning chehrasi, qomatidagi go'zallik muayyan ahamiyatga ega, ammo bu to'la ma'nodagi go'zallik emas. Insomning tashqi qiyofasi uning bolimiy olami, xulqi, fe'l-atvori, mehnatsevarligi, ezigulikka intilishi kabi sifatlari bilan uyg'unlashsa, bu — mukammal go'zallik sanaladi.

Go'zallikka intilish insomning doimiy ijtimoiy-hayotiy ehtiyojidir. Bu ehtiyoj tarbiya vositasida shakllanadi. Go'zallik qushovida yashagan inson bilan uning aksi bo'lgan muhitda o'sgan inson o'rtasida keskin farq bo'ladi. Go'zallikka intilish insomni ma'naviy jihatdan kamolotga yetaklaydi, uning estetik his-tuyg'usini rivojlantiradi.

Estetik his-tuyg'u — kishilarning go'zal va xunuk, fojiali va kulgiy voqealarni idrok etish va baholash qobiliyatidir.

Ezigulikka, go'zallikka intilish — estetik ehtiyojdir. Bu ehtiyoj mehnatda ham, san'atda ham, kishilararo axloqiy munosabatlarda ham go'zallik bo'lishini tagozo etadi. Insomning jamiyati faoliyati uning borliqga estetik munosabati orqali namoyon bo'ladi.

Vogelikka estetik munosabada bo'lishda san'at muhim o'rin tutadi. Zero, san'at — hayotni go'zallik qonunlari asosida idrok qilishdir. San'at asarlari ta'sirida shodlik va g'ayg'u kabi kechimmalar paydo bo'ladi. Go'zal obrazlar kishilarga hayot ma'nosini anglash-

ga, hayotda o'z o'rnini topishga, qadr-qimmatini tanishga ko' maklashadi. San'at o'zining tarixiy taraqqiyotida kishilarning orzu-umidlari namoyon etuvchi, uning sezgiyarini, his-tuyg'ularini aks ettiruvchi vosita sifatida katta ahamiyat kasb etib keladi. San'at turaidagi limsollar ham o'z tuzilishiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Masalan: musavviri, haykaltaroshlik, teatr, badiiy adabiyot, kino san'atida voqea-hodisalar bevosita tasvirlansa, musiqa, raqs, amaliy san'at, me'morchilikda ijodkorning voqea-hodisalar to'g'risidagi g'oyaviy-hissiy holati bilvosita ifodalanadi.

Hissiyotlarni o'rganish borasida Sharq buyuk mutafakkirlari asarlari muhim ahamiyatga ega. Rudakiy, Firdavsiy, Nizomiy, Sa'diy, Hofiz, Umar Xayyom kabi Sharq mumtoz adabiyoti namoyandalari dostonlarida ham, Xorazmiy, Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Beruniy, Ibn Rushd kabi allomalarning ilmiy asarlarida ham, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Lutfiy, Sakkakiy, Atoiy, Navoiy, Bobur kabi ulug' shoirilar ijodida ham, Zayniddin Vosifiy, Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy kabi tarixchilarimizning tazkiralarda ham insonlarning go'zal his-tuyg'ulariga doir ko'pgina qimmatli fikrlar mavjud.

Kaykovusning «Qobusnoma», Yusuf Xos Hojibning «Qutad-g'u bilig», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-hagoyiq», Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston», Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», Alisher Navoiyning «Mabub ul-qulub» kabi asarlarida hayotning go'zalligidan zavqlanish, odamlar baxt-saodatini yo'lida mehnat qilish fazilatlarini ulug'lanadi.

Aristoteledan keyin mag'ribdan-mashriqgacha «ustodi soniy» («ikkinchi ustod») nomi bilan mashhur buyuk alloma Abu Nasr Forobiyning estetik qarashlari inson his-tuyg'ularini o'rganish borasida alohida ahamiyatga egadir. U o'zining «Fozil odamlar shahri fuqarolarining qarashlari haqida kitob», «Shaharni boshqarish», «Yaxshi xulqlar», «Baxt-saodatga erishish haqida» kabi asarlarida nafis hissiyotlarning paydo bo'lishini dunyoviy nuqtai nazardan turib talqin qilgan edi. San'at asarlarida voqelikka, hodi-salarga, odamlarning xatti-harakatlariga, xulq-atvorlariga go'zallik va xunuklik nuqtai nazaridan baho beriladi. Voqea-hodisalar yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlik, do'stlik va dushmanlik,

sadoqat va xiyonat, go'zallik va xunuklik, rostgo'ylik va munofiqlik, fojiaiviylik va kulgililik tarzida namoyon bo'ladi.

Go'zallik inson estetik va badiiy didini o'stiradi. Estetik did esa go'zal narsalardan zavq olish qobiliyatidir. Estetik madaniyati yuksak kishi ma'naviy-rubiy jihatdan barkamol, e'tiqodli, ishonchli va diyonatli bo'ladi.

Muharram o'quvchil! Mazkur kitobda estetika, nafosat, go'zal-lik, estetik his-tuyg'u, estetik did, voqelikka estetik munosabat, estetik tabiya, go'zallik manbalari to'g'risida fikr yuritiladi. Shuningdek, unda estetik qarashlarning shakllanishi, san'at turfari, badiiy ijod jarayoni masalalari ham yoritiladi.

Mustaqillik tarixini, an'ana va qadriyatlarimizni tiklash uchun beqiyos imkoniyatlar berdi. Shu boisdan ijtimoiy fanlar, jumladan, estetika fani oldida yangi vazifalar paydo bo'ldi. Mazkur o'quv qo'llanmada estetika masalalari milliy istiqbol mafkurasi asosida barkamol avlodni tayinlash nuqtai nazaridan kelib chiqib bayon qilinadi.

I BOB. ESTETIKA MAVZUI

ESTETIKA FANINING MAQSADI VA VAZIFALARI

*«Nafosat — bu ma'naviy
ezgulik ramzidir».*

Immanuel KANT

«Nafosat va go'zallik dunyosi shu qadar xilma-xil, rang-rang, ehtirosli va sehirliki, unda moddiy va ma'naviy joziba uyg'un holda namoyon bo'ladi. Insonning nafosat olamini anglashga intilishi atrof-vogelikni anglashga intilishi bilan chambarchas bog'liqdir. Nafosat olamini yaratish bilan bir qatorda uni anglash, idrok etish, o'zlashtirish maqsadi, ya'ni nafosat olamini tadqiq va tahlil etish zaruriyati paydo bo'ladi.

Sharqda etika (axloqshunoslik) «Ilmi adab», estetika (nafosatshunoslik) esa «Ilmi badi'a», «Ilmi husniya» deb yuritilgan. Arastudan tortib Imom G'azoliyga, hazrat Alisher Navoiydan tortib Aleksandr Baumgartengacha, Deni Didrodan olmon faylasufi Hegelgacha barchasi etika va estetika fanlari falsafa fanining uzviy qismi bo'lgan mafkuraviy va nazariy fanlardir, deb qaraganlar.

Tilimizda «go'zal», «chiroyli» degan so'zlar bor. Chiroyli narsa ko'z bilan ko'riladi. Go'zallik ham ko'z bilan ko'riladi, ham dil bilan his qilinadi, ong bilan idrok etiladi.

Nafosat olamini o'rganish, tadqiq va tahlil etish, bu sohada ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish, uning mohiyatini odamlarga anglatish, o'qitish kabi maxsus vazifani estetika fani bajaradi.

Estetika falsafiy fandir. Falsafa — tafakkur gulshani, ma'naviyat bog'i. Falsafa fani — haq yo'lga o'rgatuvchi ta'limot, dunyogarshni shakllantiruvchi, odam va olamni bilish ilmidir. Falsafiy fanlar — Etika (axloqshunoslik) vijdoniylikni, pok, halol bo'lishni o'rgatasa, Estetika (nafosatshunoslik) esa go'zallik haqida bilim beruvchi fandir.

BMT Bosh Assambleyasining 48-sessiyasida yuksak jahon minbaridan turib butun dunyo afgor ommasiga qaratilgan Prezidentimiz Islom Karimov: «Ma'naviy, ilmiy va estetik qadriyatlar xalqimizning turmush tarzida, an'anaviy madaniyatida muhim o'rin olgani hech kimga sir emasligini» ta'kidladi. Shundan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston nafosatiga boy, taraqqiyparvar davlatdir.

Taraqqiy topgan G'arblar mamlakatlari nafosatshunoslari — Tomas Manro va Eten Suriolar fikricha, «etikasi, estetikasi yo'q davlat qoloq davlat, estetikasi va etikasi yo'q millat qashshoq millatdir».

Ayrim olimlar estetika faqat go'zallikni o'rganadigan fan desay, boshqa bir guruh olimlar estetikani san'at nazariyasi, deb qaraydilar. Masalan, V. G. Belinskiy: «Ujimoj jihatdan faol san'at — estetika predmeti», deydi. N. G. Chernishevskiy estetikani voqelikka, hayotga san'atkorona munosabat deb biladi.

Estetika fan sifatida voqelikni go'zallik asosida idrok etishni, inson amaliy faoliyatining hamma sohalarida go'zallik va xunuklik tuyg'ularini hamda badiiy ijodning umumiy qonunlarini o'rganadi. Biz voqelikdagi go'zallik va xunuklikni turlicha tushunamiz. Bizning qarashlarimiz, tavsavvurlarimiz, baholarimiz nisbiy bo'lib, ularni xolis baholash estetikaning vazifasidir.

Estetika fanining asosiy tushunchasi go'zallik zohiriy va botiniy ma'noga ega.

Donishmandlar tashqi va ichki go'zallik mutanosibligiga alohida ahamiyat berganlar. Ya'ni, kishining tashqi qiyofasi bilan birga uning botiniy olami — xulqi, fe'l-atvori, mehnatsevarligi, eziguliklari intilishi va boshqa jihatlari go'zallik xislatlari bilan muvofiq, uyg'un bo'lsa, ular mukammal go'zallik sifatini oladi.

Estetika fani voqelikni estetik mushohada qilish va badiiy ijod jarayonlarining uzviy mutanosibligini o'rganadi.

Estetika — bu ma'naviyat olami, san'at va badiiy ijod jarayonlari qonuniyatlarini his-tuyg'u, sezish, idrok qilish, baholash orqali o'rganadigan va o'rgatadigan fandir.

Estetika fani insoniyat tomonidan bunyod etilgan go'zal ma'naviy boyliklarni o'zlashtirish qonuniyatlarini o'rganadi.

Estetik his-tuyg'u — insonni qurshab turgan muhitdagi rubhiy tuyg'u paydo qiluvchi go'zallik va xunuklikni, ulug'vorlik va

paskashlikni, fojiviylik va kulgililikni idrok etish va baholash qobiliyatidir.

Estetik ehtiyoj — ezigulikka, go'zallikka intilishdir. Bu ehtiyoj mehnat, san'at, axloqiy munosabatlardagi go'zallikni taqozo etadi. Insonning jamiki faoliyat qirralari borliqqa estetik munosabat orgali namoyon bo'ladi.

Estetika mavzui bilan bevosita aloqador bo'lgan estetik munosabatlar, borliqni estetik o'zlashtirish, estetik bilish, estetik tafakkur, estetik faoliyat kabi o'zaro yaqin, ma'nodosh bir qator tushunchalar bor. Ular orasidagi borliqni estetik o'zlashtirish tushunchasi qolgan estetik munosabat, estetik bilish, estetik tafakkur, estetik faoliyat tushunchalarini ham qamrab oladi. Shu bois estetika fani insoniyat tomonidan borliqni estetik o'zlashtirish mohiyati va qonuniyatlarini o'rganadi, desak to'g'riroq bo'ladi. Borliqni estetik o'zlashtirish san'atining asosiy mazmunini tashkil etadi, ya'ni estetika fani san'atning ustubiy asosi bo'lib xizmat qiladi.

Estetikaning mavzui faqat go'zallik bo'lib qolmasdan, u ulug'vorlik, olijanoblik, fojiviylik, xunuklik, paskashlik, kulgililik, tubanlik va boshqa shu kabi kategoriyalarni ham o'rganadigan fandir.

Xulosa qilib aytganda, estetika inson tomonidan voqelikni naifs idrok etishning eng umumiy qonunlari to'g'risidagi fandir.

Insonning estetik tafakkuri shakllanib, rivojlanib, takomillashib borgan sari uning ijtimoiy-ruhiy, mafkuraviy-g'oyaviy, siyosiy-ma'naviy intilishlari ham tobora tiniqlashib boradi. Chunki estetik tafakkur insonning maqsad-manfaatlarni estetik-badiiy vositalarda nazariy asoslab beradi, estetik madaniyat va badiiy amaliyot asoslarini o'rganish, tahlil qilish bilan boyitadi, estetik nazariyalarning falsafiy asoslarini ochib beradi, voqelikni estetik idrok etish jarayonlarini ko'rsatib beradi.

Shunday qilib, estetika fani voqelikni estetik mushohada qilish va badiiy ijod jarayonlarining uzviy mutanosibligini namoyon qiladi va ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, estetika — bu natosat olami, san'at va badiiy ijod jarayonlari qonuniyatlarini his-tuyg'u, sezish-idrok qilish vositalari orgali o'rganadigan va o'rgatadigan fandir.

ESTETIKANING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI

Estetika fani bir qator ijtimoiy fanlar bilan uzviy aloqada rivojlanadi. Estetika fani mustaqil bilim sohasini tashkil etgan holda falsafaning ravnaq topishiga ham o'z hissasini qo'shadi. Masalan, bilish nazariyasining yanada rivojlanib, mazmunan boyib borishida badiiy bilish ham muhim o'rin tutadi. Bilish nazariyasi badiiy madaniyat qadriyatlari, voqelikka estetik munosabati, estetik tushunchalar, ayniqsa, ijtimoiy ong, uning nisbiy mustaqilligi haqidagi fikr-mulohazalar ham ko'p jihatdan san'at bilan bog'liqdir. San'at esa estetik boyliklarni yaratish manbaidir.

Inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar ularning ilmlarga bo'lgan talablarini keltirib chiqaradi. Shu ehtiyojlarga ko'ra ilmlar har xil tarmoqlarga bo'linadi. «Ilmlarning foydasi ochko'zlik bilan oltinkumush to'plash uchun bo'lmay, balki u orgali inson uchun zarur narsalarga ega bo'lishdir», deb yozadi Beruniy.

Falsafadagi bilish nazariyasi vositasida san'atning bilish tabiati, voqelikni badiiy-ramziy ifodalash bilan ilmiy tadqiq etish o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va o'zaro farqlarni anglash mumkin. Voqelikni badiiy vositalar orgali tasvirlash esa san'at asarlaridagi shartlilik va badiiy haqiqat kabi estetika fanining juda ko'p nazariy hamda ustubiy asoslari muammolarini yechishi mumkin. Beruniy «Tarixiyalar» asarida: «Agar oqil nafsoniy lazzatlarga aql va iborat ko'zi bilan qaratsagina undan lazzatlanma oladi, g'ofli esa buning aksicha, u faqat jismoniy narsalardangina lazzat ola oladi», deb yozadi.

Bilish nazariyasining boshqa aqidalari — ijtimoiy ongning nisbiy mustaqilligi, ma'naviy hayot xilma-xil shakllarining o'zaro bir-biriga ta'sir o'tkazishi, iqtisodiy zamin bilan ijtimoiy ong turli shakllari o'rtasidagi bilvosita aloqadorlik va bog'liqlik kabi masalalar ham estetik ong, badiiy ijod va san'at tabiati hamda xususiyatlarini ilmiy tushunishga yordam beradi.

«Lazzat yana: eshitilgan ovozning ma'nosini bilishdan ham iborat. Bordi-yu, bu tovushlar ma'nodan xoli nag'malardan iborat bo'lsa, u holda naifs o'z tabiatiga ko'ra uning bergan xabaridan toliqadi, natijada u jimglik va sukunatda qolishga, undan qochib, dam olishga intiladi», deb ta'kidlaydi Beruniy.

Estetika, avvalo, voqelik, hayotga faol, hissiy munosabatdir. U olamdagi voqea, hodisalarning yaxshi, yomon, go'zal yo xunukligi mohiyatini anglashga o'rgatadi.

San'atshunoslik uchun estetika boshlang'ich nazariy va uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi. Estetikasiz san'atshunoslik ayrim voqea, hodisalar sharhi bilan shug'ullanishga majbur bo'lib qoladi. Estetika, xususan, san'atshunoslikning umumiy qonuniyatlari, eng avvalo, nafosat tabiati va estetik timsol qonuniyatlarini o'zida namoyon qiladi.

Tarix fani estetika bilan ham uzviy aloqadadir. Tarixiy taraqqiyot estetik tafakkur rivojlanishi bilan o'zaro bog'liqlikda yuksalganligidan dalolat beradi. Ajdodlarimizdan qolgan moddiy, ma'naviy merosimiz shu qadar ulkanki, merosimizdan nafaqat o'z avlodlarimiz, balki Ovro'po, Osiyo, Arab mamlakatlari xalqlari ham foydalanishgan va bu jahon umuminsoniy qadriyatlarini xazinasiga qo'shilgan ulkan hissa bo'lgan.

Islom Karimov «O'stankino» muxbiri bilan suhbatda: «Dunyoning ezigulik va go'zallik qutqaradi», degan g'oyani o'rta taga tashlaganda, bu bilan xalq ruhiga va har bir insonga nihoyatda ardqli bo'lgan axloqiy va estetik qadriyatlarini ham nazarda tutgan edi. Ezgulik — etika fanining asosiy kategoriyalaridan biri bo'lsa, go'zallik — estetika nazariyasining asosiy tushunchasidir.

Ma'naviy, axloqiy va estetik qadriyatlar xalqimizning turmush tarzida, an'anaviy madaniyatida muhim o'rinni olgan. Ma'naviyat konsepsiyasi etika va estetika fanlari bilan hamnafas ekanligi biz uchun g'oyatda ardqlidir.

Sharqda hayotga munosabat axloqiylik va komillik falsafasi asosiga qurilgan. Bu falsafaga ko'ra inson baxt-u sodat va ezigulik sari imilishi, shu tamoyillar zaminida hayot kechirishi lozim. Chunki unda boshqa jonzotlarda bo'lmagan yuksak insoniy imkoniyat, xislat — borligini anglash, tushunish qobiliyati mavjud.

Ruhshunoslik ham idrok, tasavvur, his-tuyg'u, kechima, zavqlanish kabi tushunchalarni o'rganadi. Lekin ongning bu xususiyatlari estetika mohiyatini tushuntirib bermaydi.

Estetika nafosat tarbiyasining umumiy tamoyillari va ijtimoiy hayotning turli sohalarini qamrab oladi. Bu — estetik idrok, estetik kechima, estetik zavq, estetik mulohaza, estetik did, estetik qarashlardir. Ma'lumki, inson ruhiyati xususiyatlarini o'rganmay

turib, uning estetik qarashlarini o'rganish, uni tushunish mumkin emas.

Estetikaning ruhshunoslik bilan bog'liqligining yana bir jihat — u yoki bu darajada insonning ruhiy his-tuyg'u holatini ifodalashidir. Estetikaning tarkibiy qismlarini ruhshunoslik fanining erishgan yutuqlari va xulosalaridan keng foydalanmasdan turib tasavvur etib bo'lmaydi. Ruhshunoslik fani inson fe'l-atvori, mijozining sangvinik, flegmatik, xolerik, melanxolik kabi turli xillarini aniqlashni o'rgatasa, estetika shu mijozdagi insonlarning hayotida bo'ladigan go'zal yoki xunuk, tuban yoki ulug'vor, kulg'ili yoki qayg'uli hodisalarni qanday his etishni va bularni qanday baholashni o'rgatadi.

San'atning umumiy qonuniyatlari ham badiiy asarda inson ruhiyati, ruhiy olam muammolarini hal qilishni talab qiladi, chunki har bir san'at asari odamlarning qalbiga, ongiga ta'sir qilgandagina estetik tuyg'u uyg'otadi, didini tarbiyalaydi.

Estetika pedagogika fani bilan chambarchas bog'liqdir. Jamiyat kishisining har tomonlama mukammal rivojlanishi haqida gapirar ekanmiz yoki estetikaning tarbiyaviy ahamiyatini tilga olar ekanmiz, bizning oldimizda bevosita sof pedagogik masalalar namoyon bo'ladi. Ya'ni, estetik didning kelib chiqishi, paydo bo'lishi va tarkib topish jarayoni, estetik rivojlanish jarayoni, turmush sharoitlari va ta'limning estetik saviyaga ta'siri, ijtimoiy tuzum va ta'limning estetik mohiyati kabi masalalar pedagogika fanida ham o'qitiladi.

Agar estetika insonni olam go'zalliklari va xunukliklarini, pastkashlik yoki ulug'vorlik hodisalarini nozik his etishga o'rgatasa, pedagogika shu bilan birga yana aqliy, intellektual, ruhiy, ma'naviy tarbiya metodlari — uslublarini ham o'rgatadi. Pedagogikaning estetikadan muhim farqi, u yoshlarga barcha fanlarni qanday qilib tezroq va chuqurroq o'rganish yo'llarini o'rgatadi. Shu jihatlari bilan estetika nisbatan pedagogikaning vazifalari kengroqdir. Har ikkala fanining umumiy maqsadi — inson ma'naviy kamoloti uchun xizmat qilishdir.

Sinov savollari

1. *Estetika fan sifatida qachondan o'rganila boshlagan?*
2. *Estetikaning qanday kategoriyalari mavjud?*
3. *Estetika voqelikni qanday qonuniyat orqali o'rganadi?*

(unga Borad Marvaziy asos solgan, deb taxmin qilinadi) va nihoyat XV asrning mashhur musiqi olimi Najmiddin Kavkabiy (1516-yilda vafot etgan) tomonidan olti maqom — «Shashmaqom» shaklida qator topdi. Bu haqidagi ma'lumotlar H. Homdiyning «Ko'ha Sharq dag'alari» nomli kitobida yozilgan.

Sharq Uygʻonish davrida «IXvon as-safo» («Sof birodarlar») nomli jamoa yashirin faoliyat olib borgan boʻlib, uning aʼzolari falsafiy va ilmiy bilimlarni tarqatish bilan shugʻullanganlar va shu orqali oʻzlari jamiyatining illatlariga qarshi kurashganlar. Ularning «Sof birodarlar maktubi» nomli asari bizgacha yetib kelgan. Bu asarda oʻz davrining taraqqiyparvar kishilari ilming turlari sohalariga, jumladan, matematika, tabiiyshunoslik, falsafa va boshqa fanlarga doir oʻz qarashlarini bildirganlar. Maktubda sanʼatga, estetik tarbiyaga oid fikrlar bayon qilingan, «Sof birodarlar» insonning faoliyat turlari haqida gapirib, mustaqil qimmatga ega boʻlgan musiq, tasviriy sanʼat, hunarmandchilik bir-biriga bogʻliq, deb tushuntirganlar. Ularning fikrlari xalq amaliy sanʼatini oʻrganishga asoslangan boʻlib, har bir xalqning badiiy didi oʻziga xos ekanligi eʼtirof etiladi va soʻzning, kuyning quvvati buyuk ekanligi alohida taʼkidlanadi. Shu bois, sanʼatkor xalq badiiy didini hisobga olishi, sanʼat turlarining xususiyatlarini

«Kunlarning birida obro'li bir kishi o'z huzuriga musiqachilarni chaqirdi. Ularni o'z cholg'uchoilik mahoratiga qarab o'tirishlarini taklif etadi. Shu payt yig'ingina yurup kiyingan bir kishi kirib ketadi. Uy sohibi uni uyning to'rtiga o'tqazadi. Bundan musiqachilar ranjyidilar. Shunda mezbom haligi kishidan biron kuyini ehalib berishini iltimos qiladi. Bu odam yonidan yog'och asboblari chiqarib shunday kuy chaladiki, majlisda o'tirganlar nihoyatda shod bo'ladilar. Keyin boshqa bir ta'sirli, mungli kuy chaladiki, o'tirganlarning qabzi qayg'u-iztirobga to'ladir. So'ng yana bir kuyini chaladiki, o'tirganlar uxlab qoladi. Shundan so'ng musiqachi yonadan chiqib ketadi. Ba'zilar bu kishi Forobiy edi, deyidilar...»

«Sof birodarlari»ning bu rivoyatida san'atkorning tinglovchilar oldidagi mas'uliyati ta'kidlangan. San'atkor doimo mahoratini oshirib borishi lozim. Musiqachi o'z ishining haqiqiy ustasi bo'lsa, qalbarni ezigulikka yo'naltirishi va yaramas xatti-harakatlardan qaytarishi mumkin. «Sof birodarlari» har tomonlarna kamol topgan, hamma munosabatlari go'zal bo'lgan kishini komil inson, deb tasavvur qilganlar. «Go'zallik — qismlarni tashkil etuvchi ham-ohanglikka bog'liqdir» deyiladi mazkur risolada.

Sharq ilk Uygʻonish davri qomusiy olimi, «Sharq Arastusi», «Ikkinchi muallim» nomlari bilan mashhur boʻlgan Abu Nasr Forobiy (873—950) tabiiy-ilmiy, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy masalalar bilan bir qatorda tilshunoslik, sheʼriyat, notiqlik sanʼati, xattotlik va musiqqa nazariyasiga oid oʻnlab asarlar yaratdi. Uning «Sheʼr va qoʻlyozalar haqida soʻz» («Kalom fi aʼti va-l qavo-fa»); «Ritorka haqida kitob» («Kitob fi-l xitoba»); «Lugʻatlar haqida kitob» («Kitob fi-l-lugʻot»); «Xattotlik haqida kitob» («Kitob fi-l sanʼat al kitobat»); «Musiqqa haqida kitob» («Kitob ul-musiqqa al-kabir»); «Musiqqa haqida soʻz» («Kalom fi-l musiqiy»); «Ritmlar turkumlari haqida kitob» («Kitob ul fi ixso-il-iqu») kabi asarlari mavjud. Forobiy «Fozil odamlar shahri» asarida yozadi: «Insoniy yuquddan maqsad — eng oliy baxi-snodatga erishuvdir; avvalo u baxi-snodatning nima va nimalardan iborat ekanligini bilishi, unga erishuvni oʻziga eʼoya va eng oliy maqsad qilib olishi, baxi-snodat bilan mafum boʻlishi kerak. Keyin bu baxi-snodatga olib borilgan ish, amal va vositalarning nimalardan iborat ekanligini bilishi, oʻz

zarur. So'ngra esa baxt-saodatga erishiradigan ishlarni shaxsan bajarishga kirishishi lozim bo'ladi».

Sharq Uyg'onish davriining estetik tafakkuri taraqqiyotida Kaykovusning 1082—1083-yillarda yaratilgan «Qobusnoma» asari muhim o'rin tutadi. Kaykovus bu asarini o'g'li G'ilonshohga bag'ishlab yozgan. Kaykovusning bobosi Qobus Somoniyar va Mahmud G'aznaviyar xonadoniga yaqin bo'lib, ularning davlat-boshqaruv ishlariida qatnashgan. Kitob muqaddimasidayoq Kaykovus o'g'li G'ilonshohga murojat qilib, estetikaning muhim tushunchasi — go'zallik va uning so'zidagi ifodasi, ma'naviy metrosiga o'z munosabatini bildiradi: «Bilginki, xalqning rasmi, odati shunday: yugurib-yelib, qidirib-axtarib dunyodan biror narsa hosil qiladi va bu topgan narsasini o'zining eng yaxshi ko'rgan kishisiga qoldirib ketadi. Men dunyoda mana shu so'zlarni hosil qildim, sen esa mening uchun eng qimmatbaholisan».

Go'zallik tuzg'usini idrok etish, ya'ni borliqga estetik munosabatda bo'lish insonning axloqiy-xulqiy xislatlari organi namoyon bo'lishi haqidagi Sharq ilk Uyg'onish davri mutafakkirlarining falsafiy-estetik qarashlari islom estetikasining mohiyat-mag'ziga asoslanadi. Shu bois «Qobusnoma»da ham estetik qadriyatlar axloqiy qadriyatlariga o'rab bayon qilingan. Asar qirq to'rt bobdan iborat bo'lib, unda ota-onani hurmat qilish go'zalligidan tortib, hunar o'rganish, suxandonlik, qarilik va yigitlik sifatlari, mehmonxavozlik, sevgi-muhabbat, mol-dunyo to'plash, birovning omonati, uyланmoq va farzand tarbiyasi, tijorat, shoirlik, hofiz-sozandalik, podshoh xizmati, sipohiylik, dehqonchilik haqida va juvonnardlik, (to'g'riso'zlik, poklik, olijanoblik va h.k.) kabi insonning go'zal fazilatlari haqida so'z boradi. Dono pand-nashinalar mazmunini go'zal xulqi, komil insonga qaratilgan bo'lib, ular ilohiy va dunyoviy go'zalliklarni qadrlashga da'vatlar bilan mulatitilgan.

Mashhur alloma Umar Xayyom ham estetika rivojiga katta hissa qo'shgan. «Dunyoda yaxshi narsalar ko'p va ularni ko'rib bahramand bo'lish odamlarni shod etadi va tabiatlarini pokiza qiladi, ammo hech narsa go'zal yuz o'rmini bosa olmaydi, chunki go'zal yuz shunday quvonch baxsh etadiki, boshqa hech qanday quvonch unga teng kela olmaydi. Agar go'zal yuz yana yaxshi xulq bilan uyg'unlashsa, baxt-saodatning eng yuqori darajasi bo'ladi», deb yozadi Umar Xayyom «Navro'znoma» asarida.

Pahlavon Mahmud (1247—1326) Xorazmda yashab, ijod etgan mutafakkir, faylasuf shoiridir.

U ko'hna Urganch va Xiva madrasalarida ta'lim oldi, turli bilimlarni puxta egallash bilan birga jismoniy tarbiya bilan munazam shug'ullandi, milliy kurash qoidalarini o'rgandi. Yigitlik pallasidayoq kuragi yerga tegmagan bahodir, nozik dieli shoir sifatida shuhrat qozondi. U Sharqning deyarli barcha mamlakatlarida bo'lib, musobaqalarda qatnashdi, faqat zafar quchdi, tushgan in'om-ehsonlarni, sovrin, mukofotlarni beva-bechoralarga ulashib berib, o'zi ota kasbi po'stindo'zlik va telpakdo'zlik bilan kun kechirdi.

Naql qilishlaricha, Pahlavon Mahmudning Hindistonga safari hind xalqining milliy bayramiga to'g'ri kelibdi. Bunday ayyomlarda xalq sayillari, har xil tomoshalar, musobaqalar uyushtirilardi. Pahlavon Mahmudning shahar chekidagi saroylardan biriga tushganini eshitgan sulton uni ertangi kurashda ishtirok etishi va saroy polvoni bilan bellashishini so'rab odam yuboribdi. U rozilik bildiribdi.

Odarda Pahlavon Mahmud kurash tushishdan oldin ulug'larining qadamlarini ziyorat qilardi ekan. Nogahon, ziyoratchilar orasida baland ovoz bilan nola qilayotgan bir ayolga ko'zi tushadi. U erining qabirini quehloqab: «Ey Xudo, ikki bolam va erimni olding, ertangi kun maydonda yolg'iz o'g'limning qo'lini baland qilgin, bo'lmasa yashash imkoniyatidan mahrum bo'lamiz», deb nola chekayotgan ekan.

Pahlavon Mahmud bu xotin sulton saroyidagi pahlavonning onasi ekanligini sezib, unga tasalli beradi: «Xotiringiz jam bo'lsin. Xorazmdan kelgan polvon o'g'lingizni yiqitilmas, inshoollo, o'g'lingiz o'lib chiqar», deydi u.

Ertasi kuni kurash maydonida Pahlavon Mahmud o'zini g'oyatda zaif va kuchsiz qilib ko'rsatadi. Uzoq vaqt kurash ajrimiga kelmaydi. U raqibini boshidan ushlab o'ziga tortib oldi-da, yuqoriga ko'targancha o'z tizzasini yerga bukadi. Keyin yiqilidim, degan ishora bilan kurash maydonidan chiqib ketadi...

Pahlavon Mahmud Hindistondaligidagi Dehliga tog'liklar bosirib kirishadi. Qattiq jang boshlanadi. Qizg'in olishuvlarning birida Hindiston podshohi Ray Ropoy Cho'na tang ahvolda qoladi. Ammo vaqtida yetib kelgan Pahlavon Mahmud uni o'limdan qutqaradi. Shoh minnatdorchiilik tarqasida:

— Tilang tilagingizni, nima istasangiz muhayyo qilaman, — deb so'raydi.

— Menga na oltin, na yoqut kerak emas, — deydi Pahlavon Mahmud hammamni oltinobligi bilan hayratta qoldirib. — Menga faqat ulkan bir teriga sig'adigan sobiq asir jamyurlarini bersangiz, ularni ozod qilib Xorazmga olib ketсам, — deb javob qaytaradi. Mahmud o'z po'stindo'zlik humarini ishga solib, terini ingichka qilib kesib chiqadi va ulkan bir saroyning devorlariga mixlar qoqib, haligi tilinlangan uzunligi behad terilarni ularga chatib chiqadi. Unga 200 dan ziyod xorazmliklarni sig'dirib, vatanga olib ketadi.

Pahlavon Mahmud ajoyib ruboiylar yozib, go'zallik g'oyalari ni ilgari surgan. Uning ruboiylarida shoir mansub bo'lgan juvonmardlik tamoyillariga xos muhim belgilar — saxovat, shafqat, mardlik ko'zga yaqqol tashlanib turadi.

Pahlavon Mahmudning talqinicha, inson o'z tabiatida mavjud bo'lgan soflikni asrash kerak, u ayyorlikka, makr-hiyalga, past-kashlikka berilmasligi lozim. Inson o'ziga tanqidiy ko'z bilan qaray bilishi, so'ngra boshqalardagi kamchilikni sezishi kerak. Mutafakkir boshqalarning arzimagan kamchiligini ko'rib, o'zidagi kamchiliklarni, xatolarni sezmag ansonlarni tanqid qiladi. O'z kamchiligini tan olib, o'zgalarga muvovat bilan qaragan kishilarni esa olqishlaydi:

Nafsingni tiyib, sen unga shoh bo'l, mardsan,

Kimasi yo'qlarga panoz bo'l, mardsan.

Nomardlar oyogosi qilar miskini,

Miskin va g'aribga poygoh bo'l, mardsan.

Umuman, Sharq xalqlari qadimdan go'zallikni jamiyat taraqqiyotining va insoniy munosabatlar rivojining mezonini, deb bilganlar. Odamlarda chinakam insoniy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish orqali ijtimoiy taraqqiyotning ongliligiga erishish mumkin, deb hisoblaganlar.

Masalan, Abu Ali ibn Sino hayoni — insonning abadiy go'zalligi va latofatiga, hayosiz yuzni esa ionsiz jasadga o'xshatadi. Haqiqatan ham, sharm-hayo, or-nomus bor joyda go'zallik tantana qiladi. Ayvish mumkinki, tashqi go'zallik — bu shakldir, hodisadir. Ichki go'zallik — mazmundir, mohiyatdir. Mazmun va mohiyat shakl va hodisani belgilaydi. Mazmun birlamchi va belgilovchi, shakl esa hamma vaqt ikkilamchidir.

Abu Rayhon Beruniy tashqi go'zallik, qiyofadagi jamol — butlar ikkovi ham yodimni bo'lishi kerakligini, odamlar o'zaro uchrashganlarida ushbu go'zal jamolni ko'rishga rag'bat qilishlarini, lekin shakl chiroyi ona qormida ato qilinishi, uni o'zgartirish hech bir zotning go'lidan kelmasligini aytadi. Ammo xulq-atvorga kelsak, uni insonning axloq kitoblarida aytilganidek davolab, tarbiyalab, go'zal-pokiza tutib, yomon hollarga tushirmaslik mumkinligini ta'kidlaydi.

ISLOM MADANIYATIDA ESTETIK QARASHLAR¹

Sharq Uyg'onish davri Ovro'po Uyg'onish davridan qariyb besh asr oldin boshlanib, unga nisbatan uzoq muddat davom etgan. Sharq Uyg'onish davri ma'rifati va madaniyati haqida so'z borganda, uni Islom dini bilan uzviy bog'liq ekanligini e'tirof etish kerak. Islom dini dunyo diniga aylanishi munosabati bilan musulmon o'lkalarida ilm-fan taraqqiyotiga keng yo'l ochildi. Islom ilm-fanga, ma'rifatga keng rag'bat ko'rsatdi. Qur'oni Karimning ilk nozili bo'lgan oyati ham «Iqro», «O'qi» edi. Shundan boshlab musulmonlar Oллоhning mugaddas so'zlarini o'qishga, u yaratgan olam go'zalliklarini anglashga kiritish ketdilar va bu jarayon hozir ham faol davom etmoqda. Islom, eng avvalo, ilm-ma'rifatni ulug'laydi.

Muhammad (s.a.v) hadislarida: «Alloh Taolo sizlarga Islomni din qilib ixtiyor etdi. Uni husn-u xulq va saxovat bilan e'zozlang. Zero, u faqat mazkur ikki xislat bilangina komil bo'ladi», deb uning estetik jihlatlarini ta'kidlagan edilar.

Qur'oni Karim va hadisi shariflar Islom madaniyati va estetikasining manbaidir. Qur'oni Karim ming yildan beri tafsir qilib kelinayotgan bo'lsa-da, hali uning sir-sinoati, go'zalliklari mohiyati to'la ochib berilgan emas.

Xususan, «Alloh go'zal va u go'zallikni sevadi», deyiladi Qur'oni Karimda. Demak, Islomning estetik nuqtai nazarini go'zallikka oshno bo'lmogdir. Oллоh go'zal ekan, u yaratgan Odam

¹ Bu mavzu E. Umarov va G. Gafurov hamkorligida yozilgan.

ham, u bunyod etgan Olam ham, o'z bandalariga hadya etgan noz-ne'matlar ham go'zaldir.

Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy «Al-adab al-mufrad» («Odob durdonalari») asarida inson xulqi go'zalligi haqida bunday hadislarini keltirgan: Rasululloh: «Yaxshilik — axloqning chiroyli bo'lishi, gunoh esa ko'nglingda g'ashlik paydo bo'ladigan (nojo'ya) ishini qilishdadir. Uni odamlar bilib qolishini xohlamaydigan bo'lsang, mana shu ishini qilmog'ing gunohdir», dedilar.

Yana bir hadisda ko'ngil shodligi, yaxshilik va yomonlik haqida, boylik bilan maqtanmaslik xususida bunday deyiladi: «Rasululloh: «Boylik yomonliklardan saqlanadigan odamlar uchun zararsizdir. Mana shunday kishilar uchun tani sog'lik boylikdan ham yaxshiroqdir va ko'ngil shodligi (Allohga shukrona aytiladigan ne'matlardan biri) dir» (98- bet).

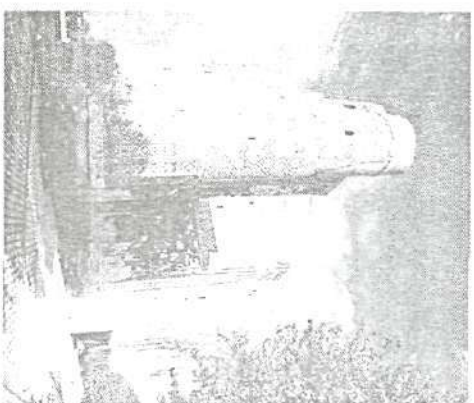
«Odob durdonalari»da axloqiy go'zallik haqida yana bunday hadislarini o'qiydiz: Rasululloh: «Sizlarning yaxshilaringiz — axloqi yodimni bo'lganlaringizdir», — der edilar.

Shu asarda yana ko'ngil sahiyligi haqida bunday deyiladi: «Boylik — molning ko'pligi emas, balki nafs (ruh)ning boyligidir».

Shuningdek, Qur'oni Karimda yana: «Tangri sizlarning tashqi ko'rinishlaringiz yoki mol-u dunyolaringizga emas, balki didlaringizga, ishlaringizga qarab baho beradi», deb ta'kidlanadi.

Forobiy, Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, al-Buxoriy, al-Termiziy, Ibn Bojja, Abul-A'lo al-Ma'arriy, Ibn Tufayl, Abu Homid G'azzoliy, Aziziddin Nasafiy, Nizomul-Mulk, Moturidiy, Burxoniddin Marg'inoniy, Burxoniddin Rabg'o'ziy, Fariddin Attor, Jaloliddin Rumiy va boshqalarning asarlarida estetik tafakkurning bebaho durdonalari jamlangan.

Estetika taraqqiyoti Amir Temur nomi bilan ham chambarchas bog'liq. Amir Temur (1336—1405) nafakat ulug' sarkarda, atog'li davlat arbobi, balki dinshunos, nozika'ib qonushunos sifatida dunyo ahliga tanilgan. Temur va temuriylar davrida mo'g'ul bosqini tufayli butunlay vayron etilgan Samarqand shahri qayta qurildi. Shahar tevaragi Ohanin, Shayxzoda, Chorsu, Korizgoh, So'zangaron va Feruza atalmish olita darvozali qal'a devori bilan o'rab chiqilgan. Ko'rkam va muhtasham binolardan tashqari turli-tuman kasbdagi hunarmandlar mahallalari qad ko'targan. Ispan elchisi Klavixoning yozishicha, Amir Temur

Amir Temur inshootlari.

Dilkusho, Bog'i Chinor, Bog'i Baland, Bog'i Shamol kabi chorbog'lar va ulardagi go'zal ko'shklar o'sha davr sayilgoh-bo'stonchilik, bog'dorchilik san'atining namunalari. Qisqa fursatda Samarqand o'z miqyosi, go'zalligi bilan o'sha davrdagi barcha shaharlardan o'zib ketdi. Temuriy shahzodalar Shohruh, Ulug'bek, Boysungur, Husayn Boyqaro ham Samarqandni go'zal va farovon etishda ota-bobolari izidan bordilar. Amir Temur o'z nevaralarining tarbiyasi va ma'lumot olishiga katta ahamiyat berdi. O'z zamonasining orif kishilari ularga fan asoslaridan, she'riyat, musiqa, xattonlik, san'at, arab, fors, turk tillaridan chuqur ta'lim berdilar. Tarix, adabiyot, san'atga qiziqish ruhida tarbiyalangan temuriy shahzodalar bir-birlari bilan ma'naviy aloqada bo'ldilar. Bu aloqalar XV asr estetikasining rivojiga katta hissa qo'shdi.

ALISHER NAVOIY VA UNING IZDOSHLARINING ESTETIK QARASHLARI

XV asr falsafiy, adabiy-estetik tafakkuri taraqqiyoti Alisher Navoiy nomi bilan bog'liq. Buyuk shoir, olim va davlat arbobi Alisher Navoiy o'zidan keyingi avlodlarga ulkan adabiy-badiiy xazina, go'zallik bilan nurafton bir meros qoldirdiki, bu meros

hali to'la o'rganilgan emas. Navoiy falsafiy, adabiy-estetik qarashlari markazida komil inson tathiyasi, uning olam go'zalliklari orasidagi hayot tarzi qanday bo'lishi kerak, degan masala turadi.

Alisher Navoiy ijodi — badiiy, tarixiy, ilmiy-falsafiy asarlari-ning har bir sarida so'z — dur-javohirga aylangan va go'zallik bilan zarballanib jilolanirilgan. Navoiy go'zallikni, nafis san'atni yuksak qadrlab, nafis san'at inson ma'naviy olami, kamoli uchun kalit ekanini ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy nigohida bahor chamanlari, husn-u jamol gulshani, mangu yashiligi yo'qotmagan savr-u shamshodlar va aksincha, xazon fasli, ravza ashjori (jannat daraxtlari)ning ishq va hijron gulxanlarida kuyib-yonishi, lola qonin to'kuvchi charx, gulzorsiz qolgan bulbullar — barehasi ruhlar olamidadir:

Navbahor ayyomi bo'lmish, men diyor-u yorsiz,

Bulbul o'lg'ondek xazon fasli gul-u gulzorsiz.

Goh savr uzra, gahi gul uzra bulbul nag'masoz,

Vahki, menmen gung-u lol, ul savri gulzorsorsiz.

Baytlar davomida shoir aytadi: jannatda dildorsiz, ya'ni ishsiz, yonishsiz (faqat yeb-ichish va mol-mulk dardida) bir dam tursam, jannat daraxtlari go'zal ko'rinmaydi, ular nazrimda o'tinday, daraxtlarning gullari esa olovdek joninni kuydiradi.

Uning yozgan g'azallaridan birining mazmuni bunday: bizga yana bir shifo dori berilgan bo'lib, uni san'at deb ataydilar, go'zallik yaratuvchi san'atkorlar chizgan rasmlar mo'jizakoridir. Ular inson ruhiga mayin ta'sir qilish qudratiga ega.

Navoiy o'zining «Farhod va Shirin» dostonida Farhod devorlari suratlar bilan bezab, ularda Shirin rasmini chizganligini, ayni vaqtda Shirin g'oyat go'zal hur-parlar qurshovida ham o'zining beqiyos husni bilan ajralib turgani tasvir etilganini hikoya qiladi.

Navoiyning adabiy, tarixiy va falsafiy asarlarida go'zallik, nafis san'at haqidagi fikrlar istagancha topiladi. Shu bilan birga uning adabiy-estetik qarashlari «Majolis un-nafois», «Mezon ul-avzon» va «Mufradot» asarlarida yana yorqin ifodasini topgan. «Majolis un-nafois»da 450 dan ziyod shoirning hayoti va ijodi haqida so'z yuritilib, ular ijodining eng cho'qqisini ko'rsatuvchi asarlaridan misollar keltiradi, ularning yutuq va kamchiliklarini baholaydi. Navoiy davrida koshiblar, hunarmandlar, ustalar,

naqqoshlar, sozandalar, ho'fizlar, olimlar, amirlar va amaldorlar ham she'r yozganlar. Bular turli estetik nuqtai nazaridagi kishilar bo'lib, ular orasida «izhori fazilat», «ernak» uchun she'r yozadigan shaklbozlar ham bo'lgan. Navoiy shu xil shoirlarni qat'iq tanqid qiladi.

Navoiy badiiy so'z san'atining, estetik, hissiy-ruhiy quvvatini alohida ta'kidlar ekan, shoir-san'atkor xulq-atvoriga va estetik madaniyatiga alohida o'rin ajratadi. Chunki odob-axloq islom estetikasining tarkibiy qismi bo'lib, musulmon kishi hayoti va faoliyati odob qoidalarini mezon bilan baholaydi. Shu tariqa Navoiy she'r sohiblarining kamtarlik, himmatlilik, xushmuomalalik, saxiylik kabi fazilatlarini ulug'laydi.

G'azal mulking sultoni Alisher Navoiy o'zbek adabiyotini jahon miqyosiga ko'targan va insoniyat madaniyati, estetikasi xazinasiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk davlat arbobidir. U yashagan davrida Sharqning madaniy markazlaridan biri bo'lgan Hirolda hunarmandchilik, savdo-sotiq, ilm-fan, adabiyot, san'at, me'morchilik keng rivoj topdi.

Temur va Ulug'bek davrida Samarqand, Sheroz, Hirolda rivojlangan xattotlik, naqqoshlik va musavvirlar san'ati Kamoliddin Behzod va uning atrofidagi san'atkorlar kamolotiga zamin bo'ldi. Miniatura san'ati, tabiat ko'rinishlari, kishilar portretlari, hayot lavhalarini tasvirovchi asarlar paydo bo'ldi. Adabiyot rivoji bilan uzviy bog'liq bo'lgan kitobat san'ati ham shu davrda keng rivojlandi.

Miniatura markazida inson shaxsi turadi. Uni mohirlik bilan tasvirlashda Kamoliddin Behzod katta muvaffaqiyatga erishgan. Sharq miniatyurasining buyuk vakili Kamoliddin Behzod 1455-yilda Hirolda hunarmand oilasida dunyoga keladi. Uning iste'dodi juda erta namoyon bo'ladi va Alisher Navoiy diqqatini tortadi. Uni o'z davrining mashhur san'atkori Mirak naqqoshga shogirdlikka beradilar. Navoiy yosh san'atkorini ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi. Behzod Mirak naqqoshdan ta'lim olib bo'lgach, avval Navoiy kutubxonasiga, keyinchalik Sulton Husayn kutubxonasiga rahbarlik qilgan.

O'tta Osiyoda badiiy bezakli qo'lyozmalarining aksariyati Navoiy va Behzod davrida Hirolda yaratilgan. Behzod va uning izdoshlari Alisher Navoiy, Sulton Husayn, Jomiy, Nizomiy, Dehlaviy,

Ali Yazdiy kabi adiblar va tarixchilarning asarlariga chiroyli rasmlar ishlangan. Behzod musavvir Mirak naqqosh rahbarligida shakllangan bo'lsa, ijodining yuksak bosqichga ko'tarilishi davlat arbobi, shoir Navoiy rahbarligida bo'ldi. Uning homiyligi, rahbarligi, yo'l-yo'riq ko'rsatishi natijasida ustoz Behzod va Shoh Muzaffarlar rassomlikda beqiyos shuhrat qozondilar.

Bir donishmand go'zal xulqli, odobi, lekin juda xunuk chehrali bir yigitni ko'rib: «Ey yigit, sening go'zal xulq va odobing xunukligingni yuvib yubordi», degan ekan. Go'zallik tushunchasi hamma vaqt Alisher Navoiy zamondoshlari va izdoshlarining diqqat markazida bo'lgan.

Sa'diy Sheroziy o'zining «Guliston» asarida shunday hikoya qiladi: «Ota sayohat orzusidagi o'g'liga «sayyohatchi yo boy, yo olim, yo chiroyli, yo ashulachi, yoki hunarmand bo'lishi kerak», deydi. Chunki, masalan, «Bir chimdim husn-u jamol bir dunyo mulk-u moldan yaxshiroqdir. Go'zallik dardman ko'ngillarning malhami, gulf eshiklarning kalitidir. Tabiiydiki, kishilar uning subhatini dil orzulari deb bildilar va unga xizmat etmakni faxr hisoblaydilar».

Alisher Navoiy odobi inson barcha odamlarning yaxshisi ekanligini, u mansabdor kishilardan go'zaroq va badavlat odamlardan hurmatliroq ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, go'zal ko'ngilni ochadi, xunuk hayotni o'ksitadi, yaxshi xulqli go'zal — jannat huridir, yomon tabiatli xunuk — do'zaxon devdir.

Musavvirlik san'atini yuksak qadrlagan Boburning o'g'li Nasiriddin Muhammad Humoyun hirotlik, samarqandlik, temizlik musavvirlikni saroyga taklif qilgan. Shahzodaga termizlik Mir Mansur Musavvirni tanishtirganlarida, uning rasmlaridan zavqlanib: «Agar mening xizmatimga shu musavvir berilsa, uning uchun Hindistonning tuman pul jo'natishga roziman», degan ekan. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, Humoyun Mirzo Kobul taxtini egallagandan so'ng musavvirlik ustaxonasi tashkil etib, unga Mir Mansur Musavvir, uning o'g'li Mir Said Ali, Abdusamad Sheroziy, Mavlono Jaloliddin Yusuf naqqosh kabi Behzod shogirdlari va safdoshlarini o'z xizmatiga oladi. Humoyun va uning o'g'li Akbar mashhur musavvir Abdusamad Sheroziydan musavvirlik sirlarini o'rgangan ekanlar.

XVI asrning yetmishinchi yillarida Akbar saroyi qoshidagi musavvirlik ustaxonasida turli o'lkalardan kelgan musavvirlik ijod qilganlar.

Bu davrda yaratilgan bir qator risolalarda husnixat san'ati bilan bog'liq estetik axloqiy vazifalar bayon etilgan. Chunki O'ra asrlar musulmon dunyosida husnixat va go'lyozma kitob bezash — xattotlik san'ati boshqa mamlakatlarga nisbatan yuksak darajada rivojlangan va estetik ahamiyat kash etgan edi.

«Chiroyli xat bor kotib, — deydi Navoiy «Mahbub ul-qulub» asarida, — so'zga oro beradi va so'zlaguvchiga rohat bag'ishlaydi. Kotib shoirlar she'ri bilan varaqni bezovchi va so'z xazinasi xazinaboshidir». Z. Vosifiyning «Bado'e ul-vaqoye» asarida yozishicha, o'z davrida Yoqut xatoti bilgan «Musxal»da bir «vov» harfi tushib qolgan ekan. Boshqa barcha «xushnavis»lar shu bir harfni o'xshatib yozisholmabdi. Oxiri yana Yoqutga murojaat qilishibdi. Sulton Husayn va Ubaydullaxon zamonida Mirak naqqosh, Sultonali Mashhadiy, Jaloliddin Yusuf naqqoshlar kitobal san'atida ham mohir edilar.

Bu davrda voizlik (notiqlik) san'ati ham rivoj topdi. Qadimda so'z aytuvchi notiqni voiz, uning nutqini esa va'z deb ataganlar. Voizlik bilimdonlikni, salohiyatni, so'zga boylikni, va'z aytish istiqdodini, yoqimli ovozni talab etardi. Husayn Voiz Koshifiyning «Axloqi Muxsiniyun», «Futuvalu sultoniyun», Alisher Navoiyning «Majolis-un-nafois», «Zayniddin Vosifiyning «Bado'e ul-vaqoye», Xondamirning «Makorim-ul-axloq» kabi asarlarida voizlik san'ati haqida atroflicha fikr yuritilgan. «Boburnoma»da Zahiriddin Muhammad Boburning Hindistonni egallash yo'lida harbiy jihatdan kuchli dushman Rana Sinxga qarshi hal qiluvchi jang oldidan o'z qo'shinlariga aylagan o'tashin nutqi keltiriladi. Bu nutqdan tushlangan temuriy zoda jangchilari og'ir jangda bahodirlik ko'rsatib g'alaba qozonadilar.

Zahiriddin Muhammad Boburning estetik qarashlarida she'riy san'at, musavvirlik, shaharsozlik, musiqa haqidagi mulohazalari muhim o'rin tutadi.

Nutq madaniyati va notiqlik san'atining asosiy talablari nimadand iborat? Til — dinning tarjimoni, til orqali kishilar bir-birlari bilan fikrlashadilar, do'slashadilar, inoqlashadilar. Aniq, ravon, sodda va ifodali so'zlash madaniyati kishilarga xos fazilat bo'lib,

bunday odamlarning soʻzini eshitish huzur baxsh etadi, aqlni qayraydi. Yaxshi soʻz jon ozigʻi, deb bekorga aytilmagan. Alisher Navoiy otashin nutqi, asosi dalillari bilan Hirotda sulton Husaynga qarshi xalq isyonini tinch yoʻl bilan bartaraf etadi. Alisher Navoiyning aytishicha, rostgoʻylik nutqning eng yaxshi bezagidir. Soʻz gavhar oldida chin gavhar bir tomchi suv boʻlib qoladi. Notiq har bir soʻzning mohiyatini chuqur anglagan holda uni teran ifoda etishi kerak.

Notiqlik sanʼati juda katta ijodiy mehnat va masʼuliyat talab etadi. Baʼzilar nutq madaniyatini chiroyli soʻzlarni topib gapirish deb tushunishadi. Notiqlar chiroyli soʻzlarni emas, balki odamlarning yuragiga tez yetib boradigan soʻzlarni aytishgan. Pahlavon Mahmud bu haqda shunday yozadi:

*Nutqing kabi nutq dunyoda ey doʻst, yoʻqdir,
Qutlugʻ bu kalonda hech kam-u koʻsr yoʻqdir.
Yongʻoq-ku soʻzing, kerakmas archimoq, chagmoq,
Hammasi magʻiz uning, poʻchoq-poʻst yoʻqdir.*

XVII—XIX ASRLARDA ESTETIK TARAQQIYOT

Bu davrda estetik tafakkur taraqqiyotida Davresh Ali Changuyning «Risolari musiqiy», Maleho Samargandiyning «Muzakkir ul-axsob», Zayniddin Vosifiyning «Bado-e-ul-vaqoyeʼ» asarlari muhim ahamiyat kasb etdi.

Maleho Samargandiy «Muzakkir ul-axsob» asarida 160 dan ziyod ijodkorlar haqida yozib, oʻsha davr madaniyati, turmush tarzi, badiiy meʼros namunalari toʻgʻrisida fikr-mulohazalarini bayon etgan. Maleho ushbu tazkirasiga «Maleho» (goʻzallik) taxallusini tanlab, shoir va adiblar ijodiga alohida eʼtibor beradi.

Maleho Samargandiy oʻz davrida koʻz oʻngida sodir boʻlgan ijtimoiy adolatsizliklar, nojoʻya ishlarga nisbatan befarq qaray olmagan. Shuning uchun oʻz davri tartiblariga tanqidiy munosabatda boʻlgan, chunonchi, Subxonqulixon hukmronligi vaqtidan poraxoʻrlik, oʻzboshimchalik, yovuzliklarni mana bunday tasvirlagan: «Subxonquli taxtga oʻtirishi bilan amaldorlarning yovuzligiga eʼtkinlik berib qoʻydi: odamlar izzat-hurmatga va katta

mansabga erishish uchun xonning amirlari va yaqinlariga pora tarzida pul beradilar. Poraxoʻrlik shu darajaga borib yetdiki, baʼzi odamlar pora berish uchun qarz koʻtarib amalga oshirdilar. Lekin ularning amaldorligi uzoqqa yetmadi, chunki boshqa bir odam yana pora berib, oʻsha mansabni sotib oldi va mansabdari tushgan amaldor umr boʻyi qarzdorlik tuqunligiga tushib qoldi». Maleho faqat koʻzga koʻringan Sayido Nasafiy yoki yoshi anchaga borib qolgan Hoja Sameʼ Saodat, Muhammadamin Sarafroz Samargandiy, Lutfullo Shokir kabilar haqidagina emas, shuning bilan birga endigina koʻzga koʻrinda boshlagan, imkoniyat-u harakati boʻlsa katta shuhratlarga sazovor boʻlishi mumkin boʻlgan yoshlar toʻgʻrisida ham oʻz bashoratini bildirgan. Chunonchi, Abdulla Mulham Buxoriy haqida u mana bunday deb yozgan: «Mulham — ot Abdullodir. U ham buxorolik boʻlib, yoshdir. Maydonga endi kirib kelayotir. Uning kelajagi borligi koʻrinib turibdi».

Xullas, Movarounnahr va Xuroson Uygʻonish davri mutafakkirlari sanʼatning voqeelikka munosabati muammolariga asosiy eʼtibor qaratgan boʻlsalar, XV—XVII asrlarda yaratilgan risolalarda, tazkiralarda ijod amaliyotidan kelib chiqqan holda fikr-mulohazalar bayon qildilar. Demak, bu oʻrinda estetik nazariyasi bilan uning amaliy masalalari oʻzaro bogʻlanib ketganini taʼkidlash lozim boʻladi.

Shuningdek, bu davrda Nodira, Turdi, Maxmur, Gulxaniy, Shermuhammad Munis, Ogahiy kabi bir qator zabardast nafosat namoyandalari yashab, ijod etdilar.

Oʻzbekistonda ilgʻor estetik gʻoya namoyandalari H. H. Niyoziy, Abdulla Avloniy, Behbudiy, Fitrat kabilar oʻzbek adabiyoti, teatri, sanʼati sohaslarida chuqur, sarmazmun ijod qildilar. Abduruf Fitrat «Oʻzbek musiqasi va uning tarixi» asarida qadimda xonagohlarda aytiladigan «Naqshi Mullo» kuyi Abdurahmon Jomiy asari, Shashmaqomdagi «Qari navo» kuyini esa Alisher Navoiy asari ekanini eslatib oʻtadi. Shuningdek, u oʻzining 1913-yilda yozgan «Hind sayohati» asarida meʼmoriy obidalarining achinarli ahvolda ekanligini kuyinib tasvirlaydi. Oʻrta Osiyoda juda koʻp ilgʻor estetik tafakkur namoyandalari yashab ijod etdilar. Ularning noyob asarlari hanuzgacha xalq ommasini tarbiyalash ishiga oʻz hissasini qoʻshmoqda.

O'ra asrlarda musulmon san'atining nazariy va amaliy tajribalarini umumlashtirib, Yevropa Uyg'onish davri mutafakkir va san'atkorlari puxta o'zlashtiradilar. Bu qarashlar yangicha ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar shakllanayotgan vaqtlarda ham Yevropa hududlari doirasida rivojlanib, yoyilib boraverdi. Bunga asosiy sabab, Sharq san'atkorlari g'arblik kasbdoshlaridan ancha oldin san'atning ilohiy va dunyoviy mazmunini qator topitirishga muvaffiq bo'lgan edilar. O'ra Osiyo xalqlari san'atining taraqqiyparvarligi va estetik jihatdan ahamiyatligi xuddi ana shu tamoyillari bilan izohlanadi.

Savol va topshiriqlar

1. O'ra Osiyoda estetik qarashlarning xarakterli xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Alisher Navoiyning badiiy estetik qarashlari haqida so'zlab bering.
3. Amir Temur davridagi estetik taraqqiyot haqida nimalarni bilib oldingiz?

TURKISTONDA MA'RIFATPARVARLIK ESTETIKASI

Ma'rifatparvarlik g'oyalari Markaziy Osiyo xalqlarining ming yillik tarixidagi eng muhim va kuchli ma'naviy tayanchlardan biri hisoblanadi. XIX asrning ikkinchi yarmi, ya'ni biz ma'rifatparvarlik estetikasi islohi bilan atayotgan davrda ham bu g'oya o'ziga xos tamoyillarni vujudga keltirdi va ularni mazmunan boyitdi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Chor Rossiyasi tomonidan Turkistonning istilo qilinishi oqibatida ijtimoiy hayotda muayyan darajada ichki muvozanat va nisbiy turg'unlik yuzaga keldi, madaniy-estetik va badiiy jarayonlar jonlandi, yevropacha madaniyatning qadriyatlari keng tarqalishga sharoit yaratildi. Bu narsa Turkiston ziyolilarini ma'rifatparvarlik sohasida yanada faolroq ishlashga, targ'ibot-tashviqot ishlarini kengroq olib borishlariga turtki bo'ldi. Ahmad Donish, Abay, To'xtagul, Furgat, Muqimiy, Sattorxon va boshqa ma'rifatparvarlar mustamlakachilik yo'li bilan kirib kelgan rus va Yevropa madaniyatiga muayyan darajada ijobiy

munosabarda bo'ldilar, uni o'rganishga kirishdilar. Chunonchi, Sattorxon Abdug'afforov vatandoshlari orasida birinchilardan bo'lib rus tilini chuqur o'rgandi, 1873—1876-yillarda Chimgkentda ochilgan rus-tuzem maktabida muallimlik qildi. «Turkiston viloyatining gazetasi»da tarjimon bo'lib ishladi. O'zbek olimlari orasida birinchi bo'lib rus tilida «Qo'qon xonligining ichki ahvoli haqida qisqacha ocherk»ni yozdi va uni «Turkistanskiye vedomosti» sahifalarida e'lon qildi. Ahmad Donish, Furgat, Abay va boshqalar ham ma'rifatparvarlik faoliyatlarini olib bordilar.

Shunday qilib, Turkistonda juda qadimdan mayjud va asosan nazariy rivojlanib kelgan ma'rifatparvarlik endilikda amaliy jarayonga aylandi, boshqacha aytganda, turkistonlik ziyolilar keng miqyosda amaliy ma'rifatchilik faoliyatlari bilan shug'ullana boshlaydilar. Bir tomondan, o'sha davr vaqti mabuvotida ma'naviyat va siyosaga bag'islangan dolzarb mavzuda maqolalar e'lon qildilar, rus madaniyatining rang-barang janrlariga doir o'z munosabatlarini (masalan, Furgat) bildirtdilar. O'sha davrda Furgat quyidagilarni yozgan edi: «Necha marataba teatr nomi rusiya xalqining tamoshasini borib andagi o'yun — taqlid tartiblarini ko'rdum. Alarning ko'rsatgan tamoshasi — hunarlar bizning ma'sharbozidek mahv kulg'u uchun emas, balki ibrat uchun ekanidir. Bu tariqagim o'tgan zamondagi olamlarning ahvolini va kechurg'on tirkechliklarini va ul mardum atolarida bo'g'on muammolarini taqlid qilib ko'rsatar ekan va ba'zi kulgulik o'yunlar bo'lsa borganlar andin ham ibrat va ham xursandlik istifoda qilur ekanlar»¹.

Boshqa tomondan, mahalliy ziyolilar rus-tuzem maorifi tizimiga ijobiy munosabat bildirib, maktablar ochishda, ma'rifatparvarlik ishlarini jonlantirishda faol ishtirok etadilar.

Ma'lumki, ma'rifatparvarlik harakati tarkiban tegishli g'oya va fikrlarni, tamoyillarni, shunga xos amaliy faoliyat usullari va vositalarni o'z ichiga oladi, ularning yaxlit majmui tarzida ro'yobga chiqadi. Ma'rifatparvarlik tizimida estetik qarashlar va badiiy qadriyatlar ham alohida o'rin tutadi. Bu masalani atroflicha va to'g'ri yoritish estetik qarashlarning siyosiy, axloqiy va ijtimoiy

¹ Bu E. Umarov va prof. M. Abdullayevlar hamkorligida yozilgan.

¹ Qarang: Furgat. «Tanlangan asarlar», ikki tomlik. 2-tom. — Toshkent, Adabiyot va san'at nashriyoti, 1959, 131-bet.

ruhini to'g'ri belgilashni taqozo qiladi. Shubha yo'qki, bunda ma'rifatparvarlik g'oyalarning Markaziy Osiyoda tarixan shakllangan turlari muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Yuqorida aytilganidek, Turkistonda XIX asr oxirida yuzaga kelgan ma'rifatchilik rus madaniyatiga o'z munosabatini bildiradi, uni Yevropa ilm-fani ifodachisi sifatida qabul qiladi. Darvoqe, siyosiy tafakkur sohasidagi kamitlik, siyosiy ong va siyosiy madaniyatning rivoj topmaganligi rus bosqinchiligining ayyorona mustamlakachilik tabiatini to'g'ri idrok eta bilmaslikka olib keldi, bu esa mintaqada madaniy taraqqiyotni faqat rus madaniyati bilan bog'lab tasavvur etishga moyillik tug'dirdi. Bu, albatta, o'sha davr ijtimoiy-siyosiy hayotining murakkabligi ta'sirida shakllangan ijtimoiy psixologiya edi.

Anglashiladiki, yevropacha rus-tuzem maorifiga xayrixoh bo'lish, madaniy tadbirlarda ishtirok etish, lozim bo'lsa, ularni matbuot orqali targ'ibot-lashiqot qilish, rasmiy doiralarda bilan shaxsiy aloqalar o'rnatish, diplomatik yo'llar bilan Rossiya va jahon shaharlari siyosiy va madaniy hayoti bilan yaqindan tanishish kabi xatti-harakatlar ma'rifatchilikning birinchi davriga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarni ifodalaydi. Shuni qayd etish kerakki, XIX asr oxiri — XX asr boshlarida bu tafakkur tarzi va idrok tizimiga milliy-ozodlik kayfiyati kirib keladi, natijada yuqoridagi qarash va munosabatlarda keskin o'zgarishlar yuz beradi. Bunga o'tgan asr oxiridagi ijtimoiy-siyosiy keskinliklar — «vabo» qo'zg'oloni (Toshkent), Dukehi Eshon voqealari (Andijon) va boshqa ijtimoiy-siyosiy voqealar kuchli ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, chet el milliy-ozodlik harakatlari bilan ayrim ma'rifatparvar ziyolilarning yaqindan tanishishi ularning ba'zilarida o'lkadagi murakkab sharoit yuzaga keltirgan ma'rifatsiz hayotni o'nglab bo'lmasilikka ishonchsizlik, ruhiy tushkunlikni tug'dirgan bo'lsa, ba'zilarining, aksincha, siyosiy faoliyatga qo'shilishlari ularni siyosiy ta'qib etilishiga olib keldi. Ilmiy adabiyotlarda bu davr ma'rifatparvarchilik taraqqiyotining ikkinchi bosqichi deb yuritilmoqda, jadicilik harakatlarga bog'lab tushuntirilmoqda.

Mutaxassislar ta'kidlaganidek, bu davrda ma'rifatparvarchilik harakatlari mohiyatan va mazmunan keskin o'zgarishni boshidan kechirdi. Bu narsa, avvalo, «rus siyosiy, madaniy tartibdollarining mohiyatini to'la anglab yetish ma'rifatparvarlik g'oyasining Turkkiyaga, tatar va ozarbayjon xalqi fikriy dunyosiga, ular orqali

esa g'arbiy Yevropa ma'rifatchiligiga egrashish, undan iborat olishga intilish bilan belgilanadi. Ana shu davrga kelib Turkiston ma'rifatchiligi, ilk davrdan farqli o'laroq, faqat feodal tuzum asoslarini ilm-fan, ma'rifa yo'li bilan o'zgartirish, ayrim yangiliklarni joriy etish va shu yo'l bilan rivojlanishigina mezon qilib olmadi, balki bu yo'llarni jadal amaliy izga solish, feodal qolboglika, nobop urf-odatlar, bid'atlarga qarshi ochiq kurash yo'lini tutdi. Bu yo'ltagi eng asosiy vazifa — jamiyat a'zolarining ongini qayta qurish, tushuncha va tasavvurlarini o'zgartirish. Buni amalga oshirishning asosiy sharti esa, ilm-fan, turli dunyoviy bilimlarni targ'itishdir»¹.

Demak, mavjud yaroqsiz ijtimoiy munosabatlarga qarshi norozilik, zarur taqdirda kurash yo'lini tutish ma'rifatparvarlikning siyosiy maqsad va mohiyatini ifodalaydi. Jadicilik harakati buni to'g'ri tushungan holda, ma'rifa nafaqat bilimlarni targ'itish, targ'ib qilish, balki shu bilan birga har qanday «bid'at»ga qarshi ongli kurashish, uni bartaraf etish, sog'lom ma'naviy tamoyillarni xalq o'rtasida targ'itishdan iboratligini ham anglab yetadi. Bunda turk, tatar va ozarbayjon dunyosiga xos ijtimoiy-ma'rifiy g'oyalarning o'lkaga kirib kelishi ulkan ma'naviy omil bo'lib xizmat qildi. Jadidlar nazarda ma'rifatparvarlik va ma'rifatchilikni rivojlantirmay, Yevropa ta'lim-tarbiya yo'lini, tafakkur yangiliklarini egallamay turib, Turkistonda nafaqat jahon madaniyatini, hatto o'la-bobolar qoldirgan boy madaniy me'rosni ham o'zlashtirib bo'lmaz edi.

Bu yerda ma'rifatchilikning yirik vakili Mahmudxo'ja Behbudiy dunyog'arashiga Turkiya safari keskin ta'sir o'tkazganligini misol qilib keltirish mumkin. U Istanbulda usuli jadid maktablari va yangicha madrasalar faoliyati bilan yaqindan tanishadi, to'liblarga dars berish, gazeta-jurnallar chop etish ishlari o'trganadi. Bu narsa Behbudiyda chuqur taassurot qoldiradi.

Siyosiy va ma'naviy jihatdan puxta anglab yetilgan maqsad va vazifalar, faol ma'rifatchilik harakatlari tufayli Turkistonda ham yangi usuldagi maktablar ochildi, milliy matbuot shakllanadi, milliy konsertlar, adabiy-badiiy o'qish tadbirlari amalga oshirildi, yevropacha teatr, o'nlab ma'rifiy jamiyalar, nasriyotlar faoliyat ko'rsata boshlaydi.

¹ *Shuhrat Rizo*, «Ma'rifatparvarlikdan ma'rifatchilikka» — *Tafakkur*, 1995, 1-son, 75-bet.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, Yevropa va Rossiya da ma'rifat va tarqiyotda tashabbusni asosan markaziy hukumat boshlab bergan, ya'ni harakat yuqoridan quyiga qarab yo'naltirilgan bo'lsa, Turkistonda hokimiyat qoloq bo'lganligi sababi ma'rifa-parvarlik, aksincha, quyidan yuqoriga qarab o'sdi: jaddilar o'z hisoblaridan yangi usuldagi maktablar, kutubxonalar ochdilar, teatr truppalari tuzdilar, pyesalar yozdilar, o'zlarini aktyorlik qildilar, o'qituvchi, noshir sifatida darslik bitib, gazeta-jurnallar chop etdilar, xullas, barcha vositalar bilan ular o'z xalqini ma'rifatli qilishga bel bog'ladilar¹.

Ma'rifa-parvarlik harakatining keyingi davri Rossiya va Turkiston hududida ro'y bergan keskin siyosiy voqealar bilan bog'langandir. Shubhasiz, o'lkada yuzaga kelgan milliy-ozodlik harakatlari uning mazmuni va yo'nalishini tashkil etdi. Bu davr Fitrat, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon singari badiiy madaniyat arboblari ijodiga kuchli ta'sir etadi.

Yuqorida qayd etilgan jihatlarga asoslanib, Turkistonda shakllangan ma'rifatchilikning estetik qarashlari haqida, uning ijtimoiy-siyosiy omillari, mohiyat-mazmuni va asosiy tamoyillari to'g'risida fikr yuritish mumkin.

Fatixan Turkiston xalqlari estetik tafakkurida go'zallik va ezigulik tushunchalari falsafiy-tasavvufiy tamoyillar, milliy qadriyatlar va umuminsoniy mazmun, shuningdek, soddada demokratik va ma'rifa-parvarlik g'oyalari bilan uyg'un holda namoyon bo'lganligi o'z-o'zidan ravshan. Ma'rifa-parvar allomalar bu an'analarni davom ettirib, ezigulik va go'zallikni yaxit hodisa tarzida idrok etadilar. Ularning fikricha, go'zallik ham, ezigulik ham insonda shodlik, mamnunlik tuyg'usini hosil qiladi, hodisalarning insoniy va ijtimoiy mohiyatini chuqur tushunishga asos bo'ladi. Biroq go'zallik bilan bog'langan har qanday shodlik va xushnudlik estetik zavq-shavqsiz amal qilmaydi.

Estetik zavq, rohatlanish insonning obrazli fikrlashi bilan tutashdir. Go'zallikni idrok etish jarayoni ko'proq emosional holatni ifodalab, inson hissiyotlari, asosan, ko'rish hamda eshitish sezgilari orqali namoyon bo'ladi. Go'zallik bevosita amaliy-moddiy

¹ Qarant, Z. *Eshmunudova*, «Jadidchilikning ma'naviy-estetik ideali». «Guliston», 1994, 2-son.

foydali manfaatlarini nazarda tutmaydi, aksincha, u insonning ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Go'zallikdan farqli o'laroq, ezigulik muayyan amaliy maqsadlarga bo'ysunadi, u inson xulqining mezon bo'lib, kishilarning axloqiy munosabatlardagi insoniylikni ifodalaydi. U ma'lum ma'noda go'zallik baxsh etadigan emosionallik, mamnunlik tuyg'ularidan kam farq qiladi, ayni vaqtda kishining xayoli, sofi tasavvuri bilan emas, balki konkret xatti-harakati yoki muayyan axloqiy faoliyatiga bog'liq holda idrok etiladi. Shu sababi ma'rifa-parvarlar insoniy go'zallikning negiziga ezigulik tushunchasini qo'yadilar, buningdiz go'zallikni tasavvur etolmaydi, degan fikrni ilgari suradilar. Ahmad Donishning yozishicha, «aqli odamlarning alomati, ulardagi yaxshilikning yomonlikdan ko'proq bo'lishida»dir¹.

Bugina emas, estetikaning xunuklik kategoriyasi taxli etilganda ma'rifa-parvarlar go'zallik va ezigulik o'rtasidagi uyg'unlikni mezon qilib oladilar. Go'zallik va xunuklik aloqadorligini ana shunday tushunish natijada ijtimoiy-tengsizlik, balki insoniy nogubillikning ham mohiyatini ochishga ko'mak beradi. Shu ma'noda Abay «g'iybachilik, yolg'onchilik, makkorlik, tanballik, isrofgarchilik»dan iborat insoniyatning besh dushmani borligi, uni ayovsiz fosh etish zarurligi haqida yozadi. Jamiyatni xunuklashtiradigan illatlar haqida so'z yuritganda Abay birinchi o'ringa nodonlikni qo'yadi. Nodonlik ilmsizlik natijasi bo'lib, hayvonlikka yaqinlikdir. Erinchog'likdan turmushdagi barcha yomon qiliqlar kelib chiqadi, u baxtsizlikning sababchisi, undan tekinox'lik tarkib topadi. Zolimlik, Abay fikricha, eng ko'p tanqid qilishga loyiq xatti-harakatdir. Zolimlik tufayli insoniy qad-qimmat yerga uriladi, adolatga putur yetiladi, kishilar o'rtasida mehr-oqibat rishalari uziladi².

Go'zallikning axloqiy negizlarini tavsiflash yo'li bilan ezigulikni tushuntirish Turkiston ma'rifa-parvarligining muhim estetik talabidir.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, na go'zallik, na ezigulik, shuningdek, yovuzlik va xunuklik bir xilda, qolib qolgan hodisalar

¹ Ahmad Donish, «Navodirul vaqoye». — Toshkent, «Fan», 1964, 388-bet.

² Qarant, Abay, «Tanlangan asarlar». — Toshkent, «O'zdamnash», 1964, 197-bet.

emas. Gap shundaki, hayot bilan bog'liq holda odam, uning o'y-xayollari, fikrlari o'zgarib, yangilanib, boyib, ongi tarqagiy qilib, tuyg'ulari sayqallashib boradi, ayni paytda insonning bilish faoliyati kengayadi, real voqetlarning hodisalariga axloqiy-estetik baho berish me'yori ham chuqurlashadi. Shunga ko'ra eski tushunchalar mazmunan yangicha ma'no kish etadi, yangi tasavvurlar hosil bo'ladi. Biroq go'zallik va ezigulik tushunchalari hamma vaqt kishilar e'tiborini bir xilda band etib keladi. Bu narsa ijtimoiy manfaatlarining ularda ustuvorlik kash etishi xususiyati bilan belgilanadi.

Ma'rifaatparvarlik nuqtai nazaridan insonning or-nomusi, jismoniy salomatligi, ma'naviy go'zalligi, kamtarligi va uzoq umr ko'rishi yuksak qadriyatlar bo'lib, oqibat natijada ezigulik bilan uzviy bog'langan va shartlangan bo'ladi. Agar bu qadriyatlarni keng ma'noda estetik madaniyat tushunchasiga kiritadigan bo'lsak, undan «kutilgan muqad qaysi yo'l bilan bo'lsa ham xalq uchun foyda keltirish»ni nazarda tutishi zarur. «Madaniyati bo'lish insonlarning xoh qo'lli, xoh tili bilan o'zaro bir-birlariga yordam berishlari demakdir»¹. Donish fikricha, ezigulik yo'lidagi asosiy kuch rahmoniy bo'lib, u mohiyatan shaytoniy kuchlarga qarama-qashbidir (o'sha yerda, 327- bet).

Shunday qilib, XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida yashagan mutafakkirlar dunyogorashi negeizida keng ma'nodagi ma'rifaatparvarlik konsepsiyasi yotadi. Ahmad Donish so'zi bilan aytganda, «odam yaratilgandan so'ng uning tugannas baxti ilm va ma'rifada bo'lish» ekan, ma'rifaatparvarlik estetik qarashlarning mohiyatini chin insoniy ezigulik bilan bog'laydi. Estetik g'oyalarning faoliyatni harakatga keltiruvchi kuchga aylanishida bu omil hayotiy kuchga ega bo'ladi.

Ma'rifaatparvarlikning estetik tizimini atrofficha tavsiflab beradigan maxsus asarlar yozilgan emas, biroq uning asosiy estetik tamoyillari badiiy va publisistik asarlarda o'z aksini topgan. Ahmad Donish, Furgat, Muqimiy, Abay, To'xtagul singari turkistonlik sho'ir va publisistlarning estetik qarashlari ko'proq nazariy talqin qilingan bo'lsa, jadicizm estetikasi bu g'oyalarni amaliy hayotga tadbiq etishga asosiy e'tiborni qaratadi. Bu ikki yo'nalish o'zaro

¹ *Ahmad Donish*. Yuqoridagi asar. 125- bet.

manliqan bog'langan bo'lib, sho'ro hokimiyatchiligiga qadar bo'lgan davrning asosiy estetik g'oyalari va amaliyoti tajribasini aks ettiradi.

Turkiston xalqlari ma'rifaatchilik estetikasi, bir tomondan, boy va sermazmun metosga suyanadi, ikkinchi tomondan, boshqa xalqlar, xususan, yevropacha tafakkur bilan bog'liq umuminsoniy qadriyatlarini ipodiy qabul qiladi. Ma'rifaatchilik estetikasining umumfalsafiy, ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy omillari ayni vaqtda uning konkret jihatlari haqida so'z yuritishni ham taqozo qiladi. Endi ma'rifaatchilik estetikasining muhim tushunchalari va amaliy tamoyillari bilan tanishib chiqaylik.

San'atning ijtimoiy-estetik vazifasi. Mutafakkirlar san'atni ijtimoiy ong shakli va ma'naviy tarbiya vositasi sifatida baholaydi, uni umuminsoniy ma'naviyat tushunchasiga kiritadi. Ma'rifaatchilik estetikasining keyingi bosqichida bu konsepsiya yanada konkretlashiriladi, boyitiladi, uni ifodalashning tarbiyaviy roman, falsafiy qissa, drama kabi shakllari vujudga keladi. Bu bilan burjuacha munosabatlar qaror topayotgan sharoitda yangicha axloqiy-estetik g'oyalarni tarkib topirish orqali san'atning ijtimoiy funksiyasini ko'larish ko'zda tutilgan edi.

Mutafakkirlarning fikricha, san'atning asosiy vazifasi keng xalq ommasi ongiga insonparvarlik g'oyalarni singdirish, amalda komil insonlarni tarbiyalab yetishtirishga ko'maklashishdan iborat bo'lmog'i kerak. «Humarlar va san'atlar ichida eng yaxshisi aql va ruh gavharlariga jilo berib uni quvvatlashdir, — deydi Donish. — Qalam ahlarning maqanurlik bir kasblari sho'irlikdir. Agar she'r tizimlari vazni, qo'lyalari kelishgan bo'lib, undan ma'noli fikrlar chiqarilgan bo'lsa, ruhning g'azosi bo'lib, bu insonning oliy san'atlaridan hisoblanadi. Agar she'rda o'dobdan lashqari so'zlar bo'lsa, boylar va amirlarni maqtatib, boshqalarni yo'yomonligan yoki shaxvat nafsini qo'zg'aydigan, dunyo lazzatiga, uning noz-ne'matlariga qiziqitiradigan mazmunlarni keltirsa, bunday sho'ir shayton jarchisidir»¹.

Bunday fikrlarni Muqimiy ijodida ham ko'rishimiz mumkin. Sho'ir san'atning xalq ommasi manfaatlarini himoya qila olinmasligini uning katta ijtimoiy kamchiligi deb hisoblaydi va yozadi:

¹ *Ahmad Donish*. «Navodirul vaqoye», 365- bet.

«She'ringizga xalq tolib bo'lsa o'qing, yo kelib axbob kar bo'lmogga mehmon bo'ldimu?»¹

Qozoq mutafakkiri Abay san'atning mohiyatini izohlashda ilmiy tushunchalarga yaqinlashadi, she'rlarni, umuman, san'atni vogelik bilan, xalq manfaati va hayoti bilan aloqasi bo'lmagan, xayol va fantazyadan iborat deb hisoblovchilarni qattiq tanqid ostiga oladi: «O'lan ko'p, tuzsiz o'lan jonga tekkaniğini, jahonga yolg'on gap to'lib ketgan»ligini afsusanib ta'kidlaydi, shu sababli ularni farqlash lozimligini, «o'lan bor — o'laning o'lanidir, o'lan bor — bema'nidir, bema'nidir» deb yozadi. Abay o'z asarlarini ermak uchun emas, balki avlodlarga saboq uchun yaratilganini asoslab beradi². Bunday yuksak estetik g'oyalar Furgatning «Shoir ahvoli va she'r muholag'asi to'g'risida», «Nag'ma va nag'makor xususida», qing'iz oqini To'xtagul asarlarida ham ilgari suriladi.

San'atning ijtimoiy vazifasini chuqur anglab yetgan mutafakkirlar ayni vaqtda shaxsiyatparast, manfaatparast va xudbin ijodkorlarni tanqid qiladilar. To'xtagul oqining fikricha, «kuy-ichining burchi yashash uchun zolimlarni maqtashdan iborat emas. Kuychining qo'shig'i olamda yaxshi hayot uchun kurashda o'z xalqiga xizmat qilishi kerak»³.

Ma'rifatparvarlar nazarida o'z shaxsiy manfaatlarini ko'zlab zolim va hokimlarni kuylash xalq oldida sharmandalkidir. Shu ma'noda Muh'iy, Davlat, Shorxonboy, Buxor Jirov kabi turkistonlik shoirlarning ijodiga salbiy munosabat bildiriladi. Bunday ijodkorlar xalq manfaatini unutiib «nazirago'ylik» va «nasihat-go'ylik» bilan shug'ullanadi, ayni vaqtda xalqparvar shoirlarni «shum, yaramas» odamlar deb hisoblaydi. Chunonchi, Muqimiy o'z raqibi Muh'iyning bunday ta'natlarga shunday javob qaytaradi: «Kelur oxir seni ham yo'qlagudek bir zamon yaxshi».

Vogelikka estetik munosabat va san'at masalalari. Ma'rifatchilik estetikasi san'atning real olamga munosabatini ijobiy hal etadi. Estetik munosabatning asosi real borliq, san'atda vogelikni to'g'ri va haqoniy aks ettirish orqali san'atkor narsa-

hodisalarga shaxsiy bahosini berishi va munosabatini bildirishi zarur.

Bunda estetik bilishning ahamiyati kattadir. Abayning yozi-she'cha, bilish olamni sezishdan boshlanadi va bunda sezgi a'zolarining har biri o'ziga xos rol o'ynaydi. Sug'rot tilidan gapirib quyidagilarni qayd etadi: «Ko'rsin deb ko'z berilgan. Bordi-yu ko'zimiz yo'q bo'lsa, unda biz dunyoning go'zalligidan qanday qilib lazzatlanamiz? Qulog'imiz bo'lmasa, tovushni qanday qilib eshitardik, qanday qilib musiganing go'zalligidan bahra olardik? Bordi-yu burnimiz bo'lmasa, biz dunyodagi xushbo'y, muattar hidlarga oshiq bo'la olmagan va yomon hidlarni farq qila olmagan bo'lur edik. Tilimizda tanglayimiz bo'lmasa, biz dunyoda nima shirin, nima achchiqligini qayogdan bilardik?»¹

San'atning vogelikka estetik munosabati olamni konkret — hissiy shaklda aks ettirishga asoslanadi va bu jarayon ijtimoiy-estetik ideal bilan uzviy bog'langan bo'ladi. Ijtimoiy-estetik ideal san'atda bevosita va bevosita ifodalanishi mumkin. Bu orzu-ideal, bir tomondan, badiiy asarda yuksak insoniy faoliyatni, fazilatni, ijodkorning unga ijobiy munosabatini ifodalash orqali namoyon bo'ladi. Ahmad Donish yozadiki, san'atda «agar ma'noning natijasi odamni poklik olamiga tortmas ekan, u shaytoniy ilmlardan hisoblanadi. She'r aytish muxak (tilloning sifatini aniqlab beradigan tosh — mualliflar) tosh kabidir. U odamlarning yaxshiyomonligini, ayb va hunarlarini yaxshi ko'rsatadi: har kimning yashirin sifatini yuzaga chiqaradi»².

Ikkinchi tomondan, estetik ideal san'atkorning hayotga tanqidiy qarashi, boshqa so'z bilan aytganda, «xunuklik» va «yovuzlikka» munosabatining gavdalanishida ko'zga tashlanadi. Bu usul ma'rifatchilikda dastavval Muqimiy, Donish, Zavqiy, Furgat, keyinroq esa ancha baquvvat g'oyaviy asosda Fitrat, Behbudiy, Avloniy va boshqalar ijodida aks etadi. Abdulla Avloniy o'zining «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida axloqiy sifatlarini mazmunan yaxshi va yomonga bo'ladi, unda tarbiyaning o'rni alohida e'tibor beradi. Insonning matonat, diyonat, riyozat, shijoat, qanoat, ilm, sabr, intizom, miqyosi nafs, vijdon, vatanni sevmog,

¹ Muqimiy, «Asarlar», Toshkent, 1974, 212-bet.

² Qorango' Abay, «She'rlar va poemalar». — Toshkent, Adbiyot va san'at nashriyoti, 1970, 45—46-betlar.

³ To'xtagul, «Izbraniye proizvedeniya». — Frunze, Kirgizdat, 1950, s.7.

¹ Abay, «Tanlangan asarlar», Toshkent, «O'zdamash», 1964, 18-bet.

² Ahmad Donish, «Navodirul vaqoye», 366-, 367-betlar.

haqoniyat, nazari ibrat, iffat, hbo, idrok, zako, hifzi lison, iqtisod, vigor, itoat, haqshunoslik, kayritxohlik, munislik, sadoqat, adolat, muhabbat, oliyihimnat, alv kabi ijobiy xususiyatlari majmuiini jilimoiy-estetik idealga aylantirish holda «yaxshi xulqlar» osida beradi. Yomon xulqlar axloq-estetik jihatdan «xunuklik» va «tubaniqlik»ni ifodalaydi, g'azab, jahvat, jaholat, razolat, xasosot, adovat, g'iybat, haqorat, haqol, ta'ima, zulm kabi tushunchalarni aks ettiradi. «Axloqimiz insonning go'zal va chiroyli bo'lishiga, — deydi u, — tarbiyaga zo'r ta'siri boridir»¹.

Jilimoiy-estetik idealning san'at ifodalashida sairasi va yumor o'ziga xos o'rin tutadi. Muqimiyning «Tarnobchilar», «Dudxohim», Avaz O'tarning «Sipohiyatiga», Shunigdek, Furgat va Zavqiyning ko'plab asarlari ana shu ruh bilan sug'orilgan. Ularda shoh, xon, hokim va beklarning salbiy xarakteristikalarini fosh etishga nisbatan feodal tuzumning yemirilib, o'lkaga kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi, milliy burjuaziyaning tug'ilishi va uning kapital to'plashdagi ochko'zligi, «qonxo'rliqi», raqobat va tanazzul, son-sanogsiz soliqlar, birinchi axloq, qalbaki saylovlar va shunga o'xshagan hodisalar haqida o'ziga olingan. Bunday sharoitda komiklik tushunchasi o'ziga siyosiy mazmun kash etadi, xon-u beklar, shoh-u hokimlar o'ziga «makovchi boylar», fabrikantlar, gumashlar, firibgarlar, chor chinovniklar tanqid qilinadi.

San'atning voqelikka estetik munosabati badiiylik kategoriyasi bilan uzviy bog'langandir. Ma'rifatparvarlar fikricha, yozuvchi, shoir, umuman, san'atkor hayotga munosabatini adabiyot va san'atning qonuniyatlarini chuqur egallash, turli uslubiy imkoniyatlardan foydalanib badiiy obraz yaratish orqali ifoda etadi. Shu ma'noda Furgatning badiiylik ko'p jihatdan so'zga bog'liqligi, badiiy ijodning asosiy va zaruriy materialini so'z tashkil etishi to'g'risidagi qarashlari muhimdir. San'atkor so'zni istiqbol qilishiga lozim, har bir so'z va iborani avaylashi, uni to'g'ri ishlatib bilishi, tasviri va ifodaviy, ma'noli, ayni vaqtda qisqa bo'lishini ta'minlashi, badiiy usullarini tinmay mukammallashtirib borishi kerak. Shoir axvoli va she'r mubo-

lag'asi xususida» asarida Furgat obraz yaratishda mubolag'aning ahamiyatini, uning asar ta'sir kuchi va emotsionalligini oshirishdagi o'rnini yuqori baholaydi.

Furgat badiiy asar hayotiy voqealarni, aniq faktlarni oddiy tasvir etish bilan cheklanib qolmasligi, balki ularni jozibador, kuchli hissiy chitrosalar bilan jonli ifodalashga lozim, deb hisoblaydi: «Bahol hol yaxshi so'z bo'lsa taqdir etib, qilmiz bayon elga tahrir etib»¹.

Furgat estetik kategoriyalarni tushuntirishda insonning real ehtiyoj va talablarga suyanadi, real go'zallikni idrok etish tufayli hosil bo'ladigan estetik zavqning mohiyatini ochishga harakat qiladi: «Kishi tubi-yu kavsar, jannat-u rizvonni na qilish, Jahon ayvonida hosil bu yanglig' anjuman bo'lsa»². Sho'r jannat-u rizvonni emas, shu dunyo kishilarini, ularning hayotini kuyilashni maqsad qilib oladi. Shubha yo'qki, bunday estetik tamoyillar san'atkorini olam voqealarini to'g'ri, real tasvirlashga da'vat etadi. Binobarin, badiiy asar mazmuni hayotiylik bilan belgilanadi.

Bu davr badiiy-estetik tafakkurning yirik vakillaridan biri Anbar Olin «hayotiylik kash etmaydigan g'azalni xushomadgo'y bir sho'rcha g'azaliyot» deb atagan edi. «She'rning mavzusi mardumlarini maqlash emas, balki diling fikri-xayoli» bo'lishi kerak, degan fikrni ilgari suradi. O'zining «Risoiat falsafai siyohon» («Qarolar falsafasi risolasi») asarida faqat narigi olam to'g'risida xayol surish, yolg'iz ishq muhabbat haqida so'z yuritishning o'zi yetarli emasligini, aksincha, dunyoviy hayot sururini tarannum etish lozimligini uqtiradi, buning uchun sho'r: «ijodkorda hayot ichidagi sirlarni ko'ra oladigan nozik did», estetik mushohada bo'lishiga lozim: «Maxfiy emaski, har sho'rda o'kir botindagi, ya'ni hayot ichidagi sirlarni ko'rodigan ko'z bo'lur. O'shal o'kir ko'z ilan boshqalar ko'rmagan sirlarni mushohada qilib, adab haririga burkab, arzi ma'nisini nafis iboralar bilan tarannum etar. Shundog' sho'rni sho'r desa bo'lur»³.

¹ «Furgat she'r yaratidan», Toshkent, 1980, 61 - bet.

² O'sha yerda, 76 - bet.

³ Dilshod. «Anbar Olin». — T.: «Fano», 1994, 161 - b.

¹ Abdullo Avloniy. «Turkiy guliston yoxud axloq». Toshkent, «O'qituvchi», 1992, 13 - bet.

Ma'rifa-parvarlar estetikasida haqiqat mezonini san'at va adabiyotning obyektini real hayot bo'lishini nazarda tutadi. «Rost so'z», haqiqatgo'ylik san'atning asosiy estetik tamoyili bo'lishi kerak: «Gar qilich boshingga kelsa, degayman rostini» deb Muqimiy¹ o'zining shoirlik burchini bayon etsa, Abay «yolg'on o'lan va yolg'on so'zdan olam bezor» bo'lganligini yozadi². Shunday qilib, san'atning asosiy vazifasi xalq uchun yozish, xalq manfaatlarini real tasvirlashdan iboratdir.

Go'zallik va estetik tafakkurning boshqa tushunchalari. Ma'lumki, har qanday estetik tafakkur negizini go'zallik to'g'risidagi g'oyalar tashkil etadi. Ma'rifa-parvarlik estetikasi go'zallikni asosan dunyoviy hayotdan izlab topishga harakat qiladi: go'zallikning manbai — hayot, tabiat. Go'zallik har bir inson, har bir mavjudotga xos narsa, biroq u har bir sohada o'ziga xos namoyon bo'ladi.

Demak, go'zallik real moddiy dunyodir, degan fikr ma'rifa-parvarlik estetikasining bosh g'oyasidir. San'at hayotni real aks ettirishi, insonga ma'naviy oziq berishi, ayni vaqtda olamni estetik idrok etish uchun muayyan bilimga ega bo'lish kerakligini ham ifodalashi lozim.

Ma'rifa-chilar fikricha, inson go'zalligining asosiy mazmuni uning kamilligidir, kamillik nafaqat jismoniy, balki ma'naviy barkamollikning yuksak cho'qqisidir. Kamillik — go'zallik mezon. Ma'rifa-parvarlar ham tasavvufiy aqidlarga sodiq holda ma'naviylikda aql va adabning uyg'unligiga alohida ahamiyat beradilar. Abay bu haqda shunday yozadi: «Kimki, dunyoda ko'pni ko'rsa, ko'p narsa eshiksa, ana shu odam bilimdon bo'ladi. Inson uchun fagat aqli bo'lishning o'zi kamlik qiladi. Agar u aqli kishilardan eshitgan, bilgan, ko'rgan narsalarini amalda qilsa, yomon narsalardan o'zini saqlasa — shundagina u aqli, qo'lidan ish keladigan, kirovi odam desang arziyadigan bo'ladi»³. Ahmad Donishning inson go'zalligining ma'naviy asoslari haqidagi fikrlari yanada ibratlidir: «Agar inson ich-tashqini toza tutib, riyozat, mehnat chekib tang-riga toat-ibodat qilsa, uning ruhi yuqorigi olamning aql va nafslariga o'xshab qoladi, ya'ni o'z asliga tortib, farishtalar bilan aloqa

bog'laydi. Bunday odam o'lsa ham uning ruhi doimiy rohatda bo'ladi. Agar odam bunday qilmasa, yeb-ichib, uxlab va har xil hayvonlik bilan shug'ullanib, shu bilan umr o'tkazib o'lgan bo'lsa, bunday odam o'lgandan keyin ham uning ruhi o'sha sifatga ega bo'lgan hayvonning g'avdasiga kirib joylashadi»¹.

Tabiat go'zalliklaridan bahramand bo'lish butun estetik tafakkurning asosiy tamoyillaridan hisoblanadi. Ma'rifa-parvarlar estetikasiga ko'ra, tabiatning narsa-hodisalarida ijtimoiy mazmun aks etsa, u go'zallikni ifodalagan bo'ladi. Shu sababli «sabza bo'lgan bog'lar» tarovatidan zavq-shavqqa to'lish, yaxshi do'stlar subhahidan bahramand bo'lish katta estetik ma'no kasb etadi.

Ma'rifa-parvarlik estetikasida xalqchilik san'atning muhim estetik tamoyili sifatida baholalanadi. San'atning haqiqiy tasvir obyektini xalq hayoti, voqealarni shu nuqtai nazardan baholash, jonli tilning jozibasini berish, xalqning eng yuksak orzu-umidlarini badiiy ifodalashdan iboratdir. Shuningdek, san'atning bosh vazifasi xalqqa xizmat qilishdir, xalqning o'zligini uning o'ziga tanitishdir. San'at ayni vaqtda ijtimoiy g'oyalar uchun kurash quroli hamdir. Shunga ko'ra xalqning ijtimoiy-estetik idеallari kuylagan va uning yuksak fazilatlarini qadrlagan san'atning tarbiyaviy ahamiyati katta bo'ladi. Ahmad Donish fikricha, shoirning yaxshi-yomonligi uning she'rda aks etib turadi. Shu sababli shoirlar haqo'y bo'lishlari kerak. Tam'a bilan yaratilgan she'r mualliflari achinarlidir, bunday shoirlar past odamlarni maqtab o'z obro'larini oyog'osti qiladilar. Donish o'g'illariga nasihat maktabida shunday fikrlarni bildiradi: «Shoir tuzgan muammosidan o'limlik (tam'a)ning oti chiqsa, unga yuz xayfidir. Har ma'noning musaffo, tiniqlik oynasidan tam'a ning shum yuzi ko'rinar ekan, u so'z mahbubining gul yuziga tushgan ketmas dog'li aybdir»².

Ahmad Donish san'atning asosiy vazifasini xalqqa xizmat qilishda ko'radi. «Birov biror ilmini, biror hunarni o'rganasa, undan xalq foydalansin uchun yuzaga chiqarsin», deydi.

Ma'rifa-parvarlik estetikasi tizimida san'at turlari. Ma'rifa-parvarlar san'atni turlarga bo'lish, har bir turning o'ziga xosligi, imkoniyatlari, janr xususiyatlari to'g'risida muayyan qarashlarni

¹ Muqimiy, «Asarlar», 1974, 159-bet.

² Abay, «She'rlar va poemalar», 5-bet.

³ Abay, «Tanlangan asarlar», 153-bet.

¹ Ahmad Donish, «Navodirul vaqoye», 110-bet.

² Ahmad Donish, O'sha asar, 376-bet.

ligari surganlar. Donish, Muqimiy, Furgat, Abay san'atining rang-barang turlari — rassomlik, she'rriyat, publisistika, musiqa, ashlada, teatr asarlariga alohida e'tibor beradilar, ularning estetik xususiyatlarini, ifodaviy va tasviriy imkoniyatlarini asoslab beradilar. Chumunchi, Furgat «Toshqand shahrida bo'lg'on nag'ma bazmida» — konsertda bo'lganligini, undan estetik huzur olganligini yozgan edi: «Mending ketmish erdi aql-u hush, lahza-lahza shayq o'ti aylardi jo'sh». «Nag'ma va nag'magar va aning asbobi va ul nag'ma ta'siri xususida» yozganda musiqaning zamonaaviy asbobi — royaldan ta'sirlanganligini bayon etadi: «mennga ul nag'ma andoq qildi ta'sir, jigardim o'ti guyo tez par taysi»¹. Donish musiqaga san'atini «so'z qilib, qalamga keltirib yozib bo'lmass»ligini² ta'kidlab, uni ifodaviy san'at turiga kiritadi.

Teatr san'ati masalalari ham ma'rifatparvarlarning diqqatini o'ziga jalb etadi. Furgat «Suvorov» asarida teatrning estetik imkoniyatlarini yuqori baholaydi, ta'biyaviy ahamiyatini uqitirib: «Teatr tamoshasi bizning masharaboz va qiziqchilarimizga o'xshab kulgu uchun xizmat qilmaydi, — deydi u, — uning vazifasi nasihat berishdan iboratdir». Furgatning aytishicha, bu tomoshalar o'timish kishilari hayoti, ularning fe'l-atvori va o'zaro munosabatlarini aks ettiradi. Bordi-yu teatrdagi kulgi tomoshalar ko'rsatilsa, undan tomoshabinlar nafaqat huzur-halovat, balki o'rnatilgan bo'lsa arziyadigan saboq ham oladi».

«Qalam ahllarining hunarlaridan biri naqqoshlik va surat chizishlikdir, — deydi Donish. — Bu ham xattolikka o'xshagan, madaniy taraqqiyot uchun kerak san'atdir»³.

Ma'rifatparvarlarning san'at turlari va ularning badiiy taraqqiyotda tungan o'rni haqida qarashlari jadidizm estetikasining Hamza, Fitrat, Behbudiy, Cho'ipon kabi namoyandalari tomonidan rivojlantirildi. Ular san'atni nafaqat yangi janr va turlar, balki yangi dala dunyogarash bilan ham boyidi.

Jadidizmning asosiy g'oyaviy-falsafiy platformasi asrlar davomida mavjud bo'lib kelgan ta'lim va milliy kadrlar tayyorlash

¹ Furgat. «Tanlangan asarlar». Ikki tomlik. 1-tom. Toshkent, O'zdamash, 1959, 29—30-betlar.

² Ahmad Donish. O'sha asar, 194-bet.

³ Ahmad Donish. Yuqoridagi asar, 368-bet.

tizimini isloh qilishga qaratiladi. Jadidizmning ma'rifatparvarlik falsafasi maktablarni isloh qilish, gazeta-jurnallar tashkil etish, e'tiklik, musiqa va milliy o'z-o'zini anglash muammolarini yoritish, omma orasida ma'rifa tarqatish, ma'rifati milliy kadrlarni tayyorlash, professional teatrlarni yaratish, adabiyot va san'atning yangi tur va janrlarini rivojlantirish, xalqning estetik ongini milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligida yuksaltirishni nazarda tutadi.

Jadidchilikning asoschisi Ismoil Gaspirali Turkistonda yangi ijtimoiy-falsafiy va badiiy-estetik qarashlarining tarqatishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu haqda o'sha davrda Hamza, Tavallo, Munavvar qori, Behbudiy, Fitrat singari allomalar ta'kidlab o'tganlar I. Gaspiralining yangi «usuli jadid» maktabi, uning milliy til va adabiyotini rivojlantirish haqidagi g'oyalari Turkiston jadidlarning faoliyatiga yangicha ruh bag'ishladi.

Asr boshlarida keskin ziddiyatlar bilan bog'liq holda jadidchilik harakati kengayadi, bu davrda, bir tomondan, diniy aqidaparastlarning ta'siri kuchayadi, ikkinchi tomondan, yangi ma'rifatparvarlar goh ochiq, goh yashirin tarzda «usuli jadid» maktablarini ochadilar. Bu ishda Behbudiy, Munavvar qori, S. Ayniy, Hamza, Fitrat va boshqalar tashabbuskor bo'ladilar.

Mahmudxo'ja Behbudiy (1875—1919) ning asarlarini tahlil qilish shundan dalolat beradiki, uning e'zgulik va go'zallik haqidagi fikrlari xalqning tarixiy va milliy qadriyatlarini negizida shakllanadi. M. Behbudiy hayotida, ongda, urf-odatlarda yuz bergan yangi-hikmatlarni idrok etganda go'llanganidek, estetik faoliyatga ham tarixiy tamoyillar asosida yondoshadi. Uning falsafiy qarashlarini belgilashda «Omoliyot yoki maqsadimiz» («Oyna» jurnali, 1913-yil, 6—7-sonlar) maqolasi muhim ahamiyat kasb etadi. Behbudiy milliy urf-odat va an'ana, ideal va maqsad tushunchalariga alohida e'tibor qaratadi. Uning fikricha, urf-odat va an'analarda turg'unlikning ta'siri kuchli. Shuning uchun nafaqat xalqning turmushida, balki uning ongi va urf-odatlarda ham islohotlar o'tkazish zarur. Behbudiy din rahnamosi — mufti sifatida «usuli jadid» maktablarini ochishni go'llab-quvvatlaydi, adabiy faoliyatni orqali esa jadidlarning falsafiy-estetik g'oyalarini xalqqa yetkazishga harakat qiladi.

Jadidchilik g'oyalarini targ'ib etishda Abdurauq Fitratning o'z o'rni bor. Uning «Maorifi», «Maktab kerak», «Maorifi ishlari» kabi maqolalarida nafaqat yangi maktablar ochish, balki muhim

axloqiy-estetik g'oyalar ham aks etgan. Bu sohada Munavvar qori Abdurashidxonov (1878 — 1931) ning ishlari ham ibratidir. 1907-yilda «Adibi avval», «Adibi soniy», «Yer yuzi» kabi risolalarni chop ettiradi, ularda muhim estetik fikrlarni ilgari suradi. Abdulla Avloniy (1878 — 1934) ning falsafiy-estetik g'oyalari asosida ezigulik va yovuzlik, bilim va ma'naviy kemiklik, go'zallik va xunuklik masalalari turadi, uning axloqiy-pedagogik qarashlari estetik fikr-mulohazalar orqali aks etadi, estetik g'oyalar esa axloqiy-ma'naviy tamoyillardan mantiqan kelib chiqadi. Ular-ning ta'rifiy ifodasini allomaning «Turkiy Guliston yoki axloq» asarida ko'rishimiz mumkin.

Avloniy fikricha, insonning axloqiy-estetik kamoloti uning fan, milliy madaniyat va ma'naviy qadriyatlarini ko'paytirishga intilishi bilan uzviy bog'langandir. Bunday an'analar Sidqiy Hondalqiy (1884 — 1934) qarashlarida ham o'ziga xos ifodalangani. Uning poema va diniy-falsafiy risolalarida oddiy inson timoli ulg'lanadi. Uning ijodida jadicizm g'oyalari shaxsning axloqiy-estetik fazilatlarini kuytash orqali badiiy gavdalanadi. Alloma fikricha, maorif, ta'lim, shuningdek, so'flik, chidamlilik va vijdonlilik inson go'zalligini belgilaydigan omillardir.

Jadicizm harakati XX asr boshlarida Turkistonda ulkan ijtimoiy-tarixiy va ma'rifiy-falsafiy hodisa sifatida yuzaga keldi. Yangi ziyolilar nafqat badiiy ijod bilan shug'ullandilar, shu bilan birga ular o'z ijodlarini ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan sug'ordilar, natijada an'anaviy badiiy tafakkur ijtimoiy hayotga tobora yaqinlasha bordi, badiiy tipiklashtirish va umumlashtirish usuli qaror topdi.

Jadidlarning axloqiy-estetik qarashlari mohiyati va mazmunini ular tashkil etgan teatrlarning ma'rifiy-tarbiyaviy faoliyatsiz to'la tasavvur etish qiyin. Ma'lumki, Turkistonda professional teatr rus, tatlar va ozarbayjon teatrlari ta'sirida yuzaga kelgan edi. Jadidlar esa bu ma'naviy hodisaga alohida hurmat bilan munosabanda bo'lganlar. Munavvar qori fikricha, turkistonliklar tilida birorta ham sahna asari qo'yilmaganligi sababli teatrlar ba'zilar yengillak tomosha deb hisoblaydilar. Vaholanki, teatr go'zallik va xunuklikni, yaxshilik va kamchiliklarni ko'rsatib beradigan ibrat maktabidir¹.

¹ Qarangi S. Ahmad. «Munavvar qori» // «Sharq yulduzi», 1992, 2 — 3-sonlar, 57-b.

Munavvar qori teatrlarning xalqni axloqiy-estetik tarbiyalashdagi rolini yuqori qo'yadi, o'zbek professional teatrlarining asoschilaridan M. Behbudiyning teatr estetikasiga oid qarashlarini himoya qiladi. M. Behbudiy «Teatr nimadur?» maqolasida yozishicha, teatr bir ko'zga, unda voqealar ko'zga yaqqol tashlanib turgan obrazlar orqali gavdalanadi.

Jadid teatrlarining ma'rifiy yo'nalishi asosan ikki omilga suyanar edi. Birinchidan, teatr san'atining alohida turi bo'lib, xalqning xulq-atvorini yomon odatlardan saqlaydi, go'zallik fazilatlarining tarkib topishiga ko'maklashadi. Ikkinchidan, teatr muayyan daromad ham keltiradi, modomiki, shunday ekan, bu imkoniyatdan maorif va maktablarni rivojlantirishda foydalanish joizdir.

O'sha davrda M. Behbudiyning «Padarkush», A. Qodiriyning «Baxtsiz kuyov», A. Avloniyning «Biz va siz», Hamzaning «Zaharli hayot» kabi 20 dan ortiq dramatik asarlari vujudga keldi va xalqni axloqiy-estetik tarbiyalashda muhim ma'naviy omil bo'lib xizmat qildi. Shunday qilib, ma'rifatparvarlik estetikasi yangi yo'nalishga qadam qo'ydi. Biroq kommunistik mafkura yakka hukmronligi sharoitida xalqning azaliy qadriyatlari bilan uzviy bog'langan ma'rifatparvarlik va jadicizm estetikasi har tomonlama rivojlanish imkoniyatlaridan mahrum etildi.

SHARQ VA YEYUROPA MAMLUKATLARIDA ESTETIK QARASHLAR TARIXI

Biz bilimziki, o'tmishda estetik qarashlar, g'oyalar, fikr-mulohazalar, ta'limot va nazariyalar falsafa fani bag'rida paydo bo'ldi. Ayni paytda falsafiy ta'limotlardagi xilma-xil yo'nalishlar estetik qarashlarning ham turli ko'rinishi va yo'nalishlariga kuchli ta'sir o'tkazib keldi.

Nafosat mohiyati, estetik ong va estetik faoliyat tabiat, san'atning voqealikka munosabati masalalarida turlicha qarashlar paydo bo'ldi.

Estetik g'oyalar dastavval qadimgi Sharq o'lkalarida, jumladan, Misr, Mesopotamiya, Bobil, Hindiston, Xitoy, Eron va Turon mamlakatlarida vujudga keldi.

Qadimgi Sharq mamlakatlarining xalqlari bizga meros qilib qoldirgan yozuvlar (Finiykiya alifbosi, O'rxun-Enasoy bitiklari, Xorazm alifbosi, qimmatbaho matdamlardan ishlangan san'at asarlari, Misrda fir'avn Tutankhamon maqbarasidan topilgan osori-atiqalar, Amudaryo xazinasi, Doro I tasviri solingan oltin buyumlar va boshqalar) qimmatli va behabodir. Afsuski, mazkur boy estetik meros hozirgacha deyarli o'rganilmagan va ilmiy jihatdan sharhlab berilmagan.

Qadimgi Yunoniston ziyolilaridan Gerodot Sharq mamlakatlarining ko'plarida bo'lib, ular haqida o'z tarixiy asarlarida bayon qilgan. Qadimgi Sharq estetik qarashlarini o'rganib, ularni umumlashtirib, nazariy jihatdan yanada boyitish xalqlar tarixida muhim ahamiyatga ega. Boshqa hayot jabhalarida bo'lganidek, estetik qarashlar tarixida ham qadimgi Sharq mamlakatlari erishgan yutuqlar zaminida Ovropo mamlakatlari badiiy madaniyati tarkib topganligi sir emas.

Qadimgi Yunon san'atkorlari va faylasuflari qadimgi Sharq badiiy madaniyati merosiga tayangan holda estetik g'oyalar va fikr-mulohazalarni ishlab chiqdilar. Shu asos tarihgina solingan estetik maktablalar hamda oqimlarga zamin bo'lib xizmat qildi.

Qadimgi yunon estetik ta'limotining itidosi mashhur matematik olim va faylasuf Pifagor (eramizdan avvalgi VI—V asrlar), yunon shoiri Homer (eramizdan avvalgi XII—XI asrlar) «Iliada» va «Odiseya» dostonlarida, Aristofan (eramizdan avvalgi 446—385-yillar), Arxiloq, Gesiod (eramizdan avvalgi XII asr) ning poemalarida, Sofokl (eramizdan avvalgi 497—406-yillar), Essil (eramizdan avvalgi 525—456-yillar tragediyalarida, Afloturning «Diogelar»ida, Arstotelning «Poetika», «Ritorika» asarlarida insoniy go'zallik, hayot nafosati, ulug'vorlik, olijanoblik ulug'langan.

Yunon olimi Demokrit (eramizdan avvalgi 460—370-yillar) birinchi bo'lib san'atning kelib chiqishini tushuntirishga harakat qilgan. U poeziya, san'atga oid asarlar yozadi. U san'at tabiatga taqlid asosida shakllangan, degan fikrni o'rtaq tashlaydi.

Qadimgi yunon estetik ta'limoti mashhur matematik olim va faylasuf Pifagor (eramizdan avvalgi VI—V asrlar) nomi va u

Tutankhamon osori-atiqalari.

rashlar va g'oyalar estetik tafakkur tarixida muhim o'rin tutadi.

Qadimgi estetik tafakkurda moddiyunchilik (materialistik) yo'nalishni Geraklit (e.a. 540—480-yillar) boshlab bergan edi. U nafosat xossalari moddiy dunyoning o'zidan kelib chiqqan, nafosat hamohanglikni anglatadi, hamohanglik esa qarama-qarshiliklar birligini tashkil etadi, deb ko'rsatadi va nafosatning nisbiyligi g'oyasini ilgari suradi.

Demokrit (e.a. 460—370-yillar) go'zallikni hamohanglikda, bo'laklarning to'g'ri mutanosibligida, tomonlar mosligi (simmetriya)da deb bildi va uni me'yor tushunchasi bilan bog'laydi, u san'at insonning dastlabki chiqoylari qondirilgandagina vujudga keladi, deb uqtirdi. Demokrit san'atning mohiyatini voqeilikka taqlid qilish (mimesis)da ko'rdi.

Suqrot (e.a. 470—399-yillar) ta'limotida go'zallik koinotdan inson turmushiga, uning ichki kechimmalariga ko'chirilgan bo'lib, go'zallik va ezigulik birligi yoki hozirgi ta'bir bilan aytganda, estetika va axloq birligi yetakchi g'oya sifatida bayon qilinadi. Suqrot estetik tasavvurlarning nisbiyligi g'oyasini ilgari surib, estetik va manfaatli belgilar o'rtasidagi yaqin aloqadorlik mavjudligini ko'rsatib berdi.

Afloturn (e.a. 427—347-yillar) qarashlarida estetik ham go'zallik falsafasi, ham san'at falsafasi sifatida ta'riflanadi. Afloturn

yaratgan maktab bilan bog'liq.

Pifagor va uning shogirdlari barcha narsalarning mohiyatini raqamlar va ularning o'zaro munosabatlari tashkil etadi, koinot yaxlitligida ham raqam aqidasi, deb uqtirdilar. Ular mazkur qarashlarini nafosat olamiga ham ta'biq etib, estetik tafakkurni boyitishga o'z his-salarini qo'shirdilar. Pifagor-chilarning nafosat asoslari, musiqaviy hamohanglik asoslari, ya'ni «xilma-xil ovozi to-monlarning kelishuvi» umum-bashariy hamohanglik (garmoniya) ekanligi haqidagi qara-

fikricha, nafosat manbaini avvalo g'oyalar tashkil etadi. His-tuyg'u beradigan barcha narsalarni abadiy, o'zgarmas g'oya «yoritib turgan»dagina go'zallik kashf etiladi. Uning fikricha, go'zallik o'ta hissiyotli bo'lgani tufayli uning mohiyatini his-tuyg'u bilan emas, balki aql-idrok bilan anglash mumkin.

Qadim Yunon ilk afsonalariga asoslangan Homer eposlari san'atning, adabiyotning tub ma'nosini, obrasli tafakkurning buyuk vazifasini, badiiy so'zning qudrati va o'lnasligini eslatib, ta'kidlab, isbotlab kelmog'da. U davrlarda bu buyuk asarlar axloq, go'zallik va tabiiya muassasalarning ham, dorilfununlarda falsafa va tarix dastiklarining ham o'rnini bosgan va qadim dunyo qomusi deb atalgan.

Bu asarlarning boqiyiligi shundaki, u xalq afsonalari va tarixiy voqealarga asoslangan, dostonlarda qahramonlik va xiyonat, muhabbat va nafarat, ezigulik va yovuzlik, sadoqat va intiqom, hijron, valo, taqdir, vijdon, gunoh kabi azaliy insoniy muam-molar o'zining yuksak badiiy-epik ifodasini topgan.

Bu dostonlarning umrbog'ijini ta'min etgan yana bir sabab, axloqiy va estetik idealning mustahkamligi, hayotbaxshligi, ezigulik va halollikka, jahoniy uyg'unlik va mangu go'zallikka intilishdir.

«Iliada» va «Odiseya» dostonlari kitobxonni hozirgacha hayratga soladigan minglab ruhiy kashfiyotlar, inson vijudini tiratuvchi tasvirlar, kulfat va fojialar, muhabbat va oddiy insoniy qavonchlar bilan asrlardan-asrlarga o'tib ketadi.

Chernishevskiy aytganidek, bu asarlar «kishilarni kurashga o'rgatadi, ozodlikka intiladigan qilib tarbiyalaydi, xalqqa sadoqat va unga xizmat qilish istagini yaratadi».

Hegelning aytishicha, Homerning obrazlar dunyosida qahra-monlik holati hamisha ustun, bu asarlarda qahramonlar idealga yaqin turadi. Shu bilan birga xususiy va umumiy xususiyatlarining birligi tufayli ular hamma vaqt hayotiydir.

V.G.Belinskiyning aytishicha, insoniyat hozirgi ma'naviy balog'ati uchun Homerdan, «Iliada»dagi o'sha tong musaf-fohligidan qarzordir. «Iliada» asarini o'zbek tiliga H. Mirmuha-medov tarjima qilgan.

L. N. Tolstoy Homer eposlarini originalda o'qish uchun feskta yoshida atay qadim yunon tilini o'rgandi. Homer poemalari, Horatsiy, Ovidiy kitoblari A. S. Pushkin, N. V. Gogol, Oybek va Usmun Nosirning sevib o'qiydigan asarlari edi.

Estetik qarashlar Platonning «Dialoglar», «Ziyoifat», «Day-lat» traktati kabi asarlarida, Aristotelning (eramizdan avvalgi 384—322-yillar) «Poetika», «Ritorika» asarlarida estetik qarash-lar yaqqol o'z aksini topgan. Bu qarashlar Qadimgi dunyo estetik tafakkuri cho'qqisidir.

Arastu (miloddan avvalgi IV asr) barcha zamonlarning olimlari uchun ustoz hisoblangan buyuk yunon faylasufaridan biri. Miloddan avvalgi 384-yilda Egey dengizi bo'yidagi Stagir shahrida tug'iladi. Arastu go'zallik yoki ajblik haqidagi fikrlaridan aqliy idrok va hissiy idrok uyg'unligiga e'tibor beradi. Arastu fikricha, har qanday sezgi, istak-mayl yoki o'y-xayol biror narsa, hodisaga intilar ekan, o'sha narsadan qandaydir rohat-farog'at oladi, shu ma'noda o'sha narsa ajib yoki go'zal bo'ladi. Fojiali voqea-hodisalar zaminida Arastu vahima, dahshat, rahm-shalqat, hamdardlik orqali inson ruhini poklantirish («katarisis») ta'limotini ilgari suradi. Arastu fikricha, hayot voqعاتini ko'rib, tinglab yoki o'qib dahshatga tushish va qayg'urishdan estetik, hissiy lazzat olinadi, undan olisdagi inson taqdiri, qismati uchun qo'rguvga tushish, qayg'urish hislari insonni poklaydi, oljanob-lashtiradi.

Qadimgi Rim estetikasida Lukresiy Karmining (eramizdan avvalgi 99—55-yillar) «Buyumlar tabiati to'g'risida»gi asari alohida o'rin tutadi. Bu olimlarning g'oyalari faqat qadimgi fan va san'atgagina emas, balki undan keyingi davrlardagi san'at va estetik qarashlarning rivojlanishiga katta hissa qo'shib kelmog'da. Ba'zan Sharq estetik tafakkuri Eron, Xitoy, Hindiston mamlakatlari badiiy madaniyati va san'ati bilan bog'liq. Sharq Uyg'onish davri, xususan, Markaziy Osiyo Uyg'onish davri ruhi bilan chambarchas bog'liqlikda taraqqiy etdi.

QADIMGI XITOVDA ESTETIK TARAQQIYOT

Xitoyda estetik tushunchalar, qarashlar, nazariyalar ma'lum ilim sifatida juda qadim zamonlardayoq vujudga kelgan va o'z taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan. Bu qarashlarga ko'ra Osmon va Yer (In va Yan) ruhlari bir-biriga intiladi va shu bilan olam tartibga tushadi.

Buni biz «Shi Szin» («Qo'shiqlar kitobi»), «I Szin» («O'zgarishlar kitobi»), «Shu Szin» («Tarix kitobi»), «In fu szin» («Nur va zulmat garmoniyasi haqida kitob»), «Dio de szin» («Osmon va Yer kitobi») kabi asarlarda ko'ramiz. Unda insonlarning ijtimoiy hayoti va xulq-atvoridagi real hodisalarning Osmon bilan aloqadorligi, o'zgaruvchanligi haqida fikr yuritiladi.

Bundan 2500 yil ilgari yashab o'tgan Xitoy donishmandi Konfutsiy qarashlarida ham insonlarning taqdiri Osmonga va Yerdagi tabiatga bog'liq ekanligi aytiladi.

Konfutsiy ta'limoti qadimgi an'analarga va ajdodlarga hurmat bilan qarashga asoslangan, zero uning qat'iy ishonchiga ko'ra qadimgi hukmdorlar dono, amaldorlar beg'araz va ta'masiz bo'lib, xalq himmat va muruvvatli edi. Bu haqda «Qadimgi xitoy falsafasi» kitobida muassal yozilgan.

U 6 ta yaxshi fazilarga ega bo'lgan komil inson, olijanob arbob (szyun szi) timsolini ko'rsatadi.

Bu fazilalar: insonparvarlik (chi), burch (i), axloq-odob me'yorlari (li), bilim (chji), sodiqlik (sin), farzandlik hurmati (syaodan) iboratdir.

Konfutsiy davlatni boshqarishni bunday tushuntiradi.

«Buyuk davlatni boshqarishda:

- siyosiy amallarga o'ta jiddiy e'tibor bergin;
- aytegan gaplaring vijdonan bajarilmog'i lozim;
- asosiy boyliklarni tejab-tergab sarf qilgin;
- odamlarni yaxshi ko'rgin;
- xalqdan zamonga qarab foydalan».

Konfutsiy: «Xalqqa rahmdillik bilan muomala qilinglar, shunda odamlar g'ayrat bilan mehnat qiladilar», «Agar o'zing to'g'ri bo'lsang, buyrug'siz ham barcha narsani bajaradilar. Agar o'zing to'g'ri bo'lmasang, hatto buyrug berilganda ham senga itoat qilmaydilar», deydi. Konfutsiy ta'limotlari hozirgi kunda ham Xitoy xalqining ma'naviy madaniyati xazinasidan mustahkam o'rin olgan bo'lib, inson xulqini go'zallashtirishga xizmat qilmog'da. Qadimgi Xitoy donishmandi Yan Chju falsafasi konfutsiychilikdan farqlanib, Epikur ta'limotiga yaqin turadi. Ayni vaqtda Yan Chju falsafasi tasavvufga ham yaqindir. Uning fikricha, insonlar o'n ming yil yashasa ham, agar odamniy fazilatlari bo'lmasa, befoydadir.

HINDISTONDA ESTETIK QARASHLAR

Jfndiston Sharq mamlakatlari orasida eng ko'hna va qadimiy madaniyat maskanlaridan biridir.

Hindiston mutafakkirlarining estetik qarashlari jamiyat taraqqiyotida alohida o'rin tutadi. Hind xalqi badiiy ijodi taraqqiyoti alohida ta'limotlar asosida rivojlangan. Hind poetikasi alankara, ras, dxvani haqidagi ta'limotlar yo'ldan borgan va taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan.

Alankara ta'limoti — poetik nutqini tovuish va ma'nodor tasvir vositalari bilan bezash usulbini ishlab chiqishdan iborat.

Ras ta'limoti — san'at va adabiyotning insondagi muayyan ruhiy kechimmalarini, kayfiyat va holatlarini tasvirlash va qo'zg'atish qobiliyatini ochib beradi.

Dxvani haqidagi ta'limot — poeziyaning kishilarda qo'shimcha obrazlarni paydo qiluvchi ajoyib qobiliyatini tahlil qilishga asoslanadi.

Dxvani uslubini hind poetikasida haqli ravishda badiiy mahoratning oliy shakli hisoblanadi.

«Alankara, ras, dxvani to'g'risidagi ta'limot hind poetikasi tayangan uch ustundir. Uni poetik ijodning har qanday shakliga tabiiq etsa bo'ladi», deb yozgan edi rus akademigi A. P. Barmnikov.

Hindiston eng qadimiy madaniyat markazlaridan biridir. Unda miloddan uch ming yil avval yerni sun'iy sug'orish taraqqiy etgan, anhorlar qazilgan, to'qimachilik, zargarlik rivojlangan, pishiq g'ishtdan ikki va uch qavatli binolar qurilgan. Miloddan birinchi asrlaridayoq tib, riyoziyot, ilmi nujum, kimyo, hikmat kabi fanlar rivojlangan, turli janrlarda badiiy adabiyotlar vujudga kelgan. «Rigveda», «Ramayana», «Mahobxorat», «Dashakumacharita», «Xiopadesha», «Shakuntala», «Malyavikava Agnimitra», «Mudarakshasa» kabi mashhur asarlar shular jumlasidandir. Bular orasida dunyoga eng ko'p targalgan va o'zining hikmatli fikrlari bilan ajralib turadigani «Kalila va Dimna»dir. Bu asardagi hikmatlar hayvonlar tilidan olib borilsa-da, ijtimoiy hayot, odamlar orasidagi munosabatlar ko'zda tutiladi.

Asarda voqelikdagi salbiy hodisalarga qarshi o't ochiladi, adolat, odamgarchilik tarannum etiladi. Unda o'sha jamiyatdagi

barcha nuqsonlar, xiyonat va jinoyat, pastkashlik, ig'vo, firqasod, zulm-dahshat fosh qilindi. «Kalila va Dimna» asarida «Shohlar saroyiga yaqin odamlarning ishi ig'vo, hasad, adovat, chaqmachilik va bir-birini yomonlashdan iboratdir. Kecha-kunduz ular bir-birlarining payiga tushib, bir-birlarini g'iybat qiladilar. Kim iste'dodli bo'lsa, uning haqida shuncha ko'p mish-mishlar to'g'yidilar», deb yozilgan edi. «Kalila va Dimna» asari boshdan-oyoq g'oyat qiziqarli va iboratli, shaklan juda boy, badiiy, mazmunan hayratli hikmatlar, hikoyalar, masallar, naqlar, rivoyatlar, aforizmlar bilan to'la bebaho xazinadir. Har biri o'zicha mustaqil badiiy lavhalardan iborat, shu bilan birga asosiy qismi ma'lum jihatlardan bir umumiy sujega ega bo'lgan yaxlit asardir. Unda, avvalo, hind xalqining nafis didi, boy hamda ko'p qirrali estetik olami, kuchli zakovat dahosi o'z ifodasini topgandir.

Bu asar shu xalqning uzoq moziyda yiqin insoniyatga baxsh etgan va asrlar davomida unga xizmat qilib kelayotgan ajoyib to'rtiqdardandir. «Kalila va Dimna» dunyoning juda ko'p tillariga tarjima qilingan. O'zbek tiliga birinchi marta VIII asrdayoq tarjima qilingan. Ikkinchi marta XIX asrda xorazmlik Mulla Muhammad Niyozi tomonidan tarjima qilingan, 1966-yilda bu asar uchinchi marta tarjima qilindi.

Asarda «So'z tajribaga asoslanmagan bo'lsa, shakl mazmunisiz, davlat adolatsiz, do'stlik sadoqatsiz, boylik saxovatsiz, ilm hikmatsiz, hayot osoyishaliksiz bo'lsa, ular belfoydadir. Saxovatli va adolatli shohning vaziri yomon niyatli, raiyatga zulmkor bo'lsa, fuqaro shoh adolatidan mahrum etiladi, mahkamat eshiklari ular yuziga bekliladi», deb yoziladi. Shuni ta'kidlash lozimki, hind xalqi bilan boshqa Sharq xalqlari, shu jumladan, O'rta Osiyo xalqlari orasida qadim zamonlardan buyon juda yaqin madaniy aloqa bo'lgan. Ular bir-birlaridan o'rganganlar, bir-birlarining an'analari ni ijobiy tarzda o'zlashtirganlar va davom ettirganlar.

«Mahobxorati» — («Bxarat avlodlari jangnomasi») 100 ming baytini o'z ichiga olgan 18 kitobdan iborat. Asr miloddan avvalgi X—VIII asrlarda yoki uch ming yillar ilgari yozilgan. Asarda afsonaviy shoh Bxaratning avlodlaridan ikki toifasi — kavavlar va nandavlatlarning o'zaro adovatlari va urushlari tarixi talqin etiladi. Bunda bahodirlarning ko'rsatgan ajoyib qahramonliklari, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, shuningdek, qadimiy hind

xalqlarining o'ziga xos urf-odatlari tasvirlanadi. Bu jangnomalar orqali qadimiy xalqlarning orzu-umidlari, inilishlarini bilib olinadi. Hindiston san'at mo'jizalariga boy mamlakatdir.

Agra shahridagi «Toj mahal» hayratomuzligi bilan estetika tarixidagi mo'jizalardan biri hisoblanadi. Ijodkor mehnati mahsuli va behad yuksak rafosat obidasi bo'lgan, oq marmarlarga 2 million rang-barang gul o'yib solingan «Toj mahal»ni bunyod etishda O'rta osiyolik me'mor va naqqoshlar o'zlarining katta hissalarini qo'shganlar.

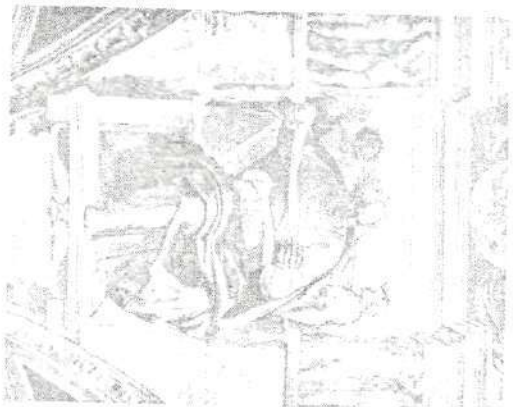
O'zbekistonda tug'ilib, Hindistonga borib, yashab qolgan Hisrav Dehlaviy va Abdugodir Bedillar hind xalqining an'analardan hayratlanib, o'lmas badiiy asarlar yaratganlar. J. Neruning Bobar, Akbarshohlarga bergan baholarida hind xalqining badiiy an'analaridan ilhomlanib o'lmas asarlar yaratgan yana bir qator allomalarni ko'rish mumkin.

YEVROPA UYG'ONISH DAVRI ESTETIK TARAQQIYOTI

Yevro'po Uyg'onish davrida estetik tafakkur kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarning bevosita ta'siri ostida rivojlama boshladi. Taraqqiy etgan burjua insonparvarlik g'oyalari va san'at buyuk muvaffaqiyatlarga erishib borgan suri estetik qarashlar va g'oyalar ham shu qadar tez sur'atlar bilan rivojlanib bordi.

Yevro'po Uyg'onish davri estetikasining muhim xususiyati shundaki, uning mohiyati va mazmuni yuksak insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan va u badiiy amaliyot bilan chambarchas bog'lanib ketgan edi.

Yevro'po Uyg'onish davrida yashagan buyuk ijodkorlar Leonardo da Vinchi, Rafael Santi, Mikelanjiolo, A. Dyurer, M. Servantes, V. Shekspir va boshqalar estetik tafakkur rivojiga salmoqli hissa qo'shdi. Ayniqsa buyuk musavvir, iste'dodli muhandis, atloqli tabiatshunos olim Leonardo da Vinchi o'zining estetik qarashlarida o'ziga xos xususiyatlarini e'tibordan qochirmaslikka da'vat etdi. San'atning o'ziga xos xususiyatlaridan biri — narsalarning o'ziga xos sifatlarini, ularning go'zalligini izlab topa bilish va ommalashtirishdir, deb ta'kidlaydi olim. Leonardo da Vinchi san'atga voqelikning in'ikosi sifatiga qarab, bu in'ikos etish

Mikelangelo. Sikstin kopelasidagi devoriy rasmdan lavha.

shunchaki bir urinish emas, balki qayta takrorlash jarayoni ekanligini uqitirib o'tadi.

Yevro'po Uyg'onish davri-ning aks-sadosi tarzida klassitsizm estetikasi vujudga keldi. N. Buloning «Nazm san'ati» risolasi klassitsizm estetikasining asosiy belgilari ifodalangan. Bu estetikaga xos aqida-qoidalar mohiyati shundan iborat ediki, ular zo'ravonlik xususiyatiga ega bo'lib, klassitsizm ishlab chiqqan aqida-qoidalar har qanday ijodkor bo'yusinishi shart bo'lgan, ekin ijodkor shaxsi «shaxsdan yugurti», «davlat ibtidosi» bo'lgan mavhum narsaga bo'yusundirilgan edi. Ya'ni, estetik me'yor bilan uning burch vazifalari bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan edi.

G'ayritarixiy va tabiqaviy cheklanganlik ruhi bilan sug'orilgan klassitsizm estetikasi badiiy ijod bilan shug'ullanuvchilarni qoidalar bilan belgilab qo'yilgan qolipdan chiqmaslikka, oldindan tanlab qo'yilgan va mavhumlashtirilgan mavzu chegarasidan o'tmaslikka mahkum etib qo'ydi va bu bilan estetik tafakkur tarixida ma'lum darajada salbiy ahamiyat kash etdi. Shunga qaramay, klassitsizm san'atkorlari Jan Rasin, Per Kornel va boshqalar dramaturgiyada mumtoz asarlar yaratdilar.

OLMONIYA MA'RIFATPARVARLIGI ESTETIKASI

XIX asrning boshida ijtimoiy va aniq fanlarning taraqqiyoti estetikani yanada yuksak bosqichga ko'tarishga yordam beradi.

Ayniqsa nemis faylasufi G.F. Hegelning asarlari estetika, san'atshunoslik va adabiyotshunoslik rivoji uchun xizmat qildi. Uning «Estetikadan ma'ruzalar»ida estetika nazariyasining juda ko'p muhim masalalari chuqur va keng yoritib berildi.

Hegel estetikasining ulug' fazilalaridan biri uning dunyo xalqlari va hamma davrlar san'atining materiallarini gamrab olganligidir. Hegelning tushunishicha, jahon san'ati uch katta taraqqiyot bosqichini o'tdi.

1. Sharq xalqlari san'ati bilan bog'liq bo'lib, Hegel uni san'atning «simvolik shakli» deb ataydi.

2. Qadim dunyo san'ati birinchi navbada Yunonistonning san'atidir (klassik shakli).

3. San'atning eng oliy shakli — romantik ruhda san'atdir.

Hegel ta'limotida san'at va adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari Hofz, Firdavsiy, Shekspir, Homer, Shiller ijodi asosida izchil ravishda aniqlandi. Hegel falsafasi va estetikasi o'zidan keyingi hamma estetik qarashlarga katta ta'sir ko'rsatdi.

Immanuel Kant (1724—1804) ning «Sof aqlning tanqidi» (1778), «Amaliy aqlning tanqidi» (1788), «Muhokama qobiliyatining tanqidi» (1790) asarlarida bilishning tanqidiy nazariyasi, etika, estetika va tabiatning maqsadga muvofiqligi haqidagi ta'limot izchil suratlarda bayon qilindi.

YANGI DAVR ESTETIKASIDAGI ASOSIY OQIMLAR VA YO'NALISHLAR

Yevropa ma'rifatparvarlari estetikasi deganda XVII asr ingliz olimi O. Berk estetik qarashlarini misol keltirish mumkin. Uning estetik qarashlarida ulug'vorlikning go'zallik singari obyektga bog'liqligi ta'kidlanadi. Uning fikricha, ulug'vorlik tuyg'usining manbai dahshat yoki shunga o'xshash tuyg'ular qo'zg'atadigan barcha narsalar, vogea-hodisalaridir. Berk ulug'vorlikning inson ruhiga ta'sir kuchi haqida gapirib, uni insonga his-tuyg'uni ta'sir o'tkazish shakllari ichida eng kuchlisi bo'lgan qoniqmaslik tuyg'usi bilan bog'laydi. Uning fikricha, go'zallik qoniqish asosidagi estetik lazzat baxsh etsa, ulug'vorlik zaxmat va qoniqmaslik tuyg'usini vujudga keltiradi.

David Yum Britaniya burjua yangi davr falsafasining so'nggi vakili edi. Uning ta'kidlashicha, biz tashqi olamning mayjudligini sezgilarimizning manbai deb isbotlay olmaymiz. Yum barcha hissiy qabullashni 2 turga: taassurotlar va g'oyalarga bo'ladi. Taassurotlar birlamchi va ikkilamchi bo'ladi. Birlamchilari — bu tashqi tajriba

to'g'risidagi taassurotlar, ikkilamchilarni esa ichki tajriba haqidagi taassurotlardir.

Agar birinchisiga sezgilar taalluqli bo'lsa, ikkinchisiga xohish, ehtiros va boshqalar taalluqlidir. Uning fikricha, go'zallik narsalar sifatini bildirmay inson ruhiyati amal qiladi deb uqitiradi.

Estetik tafakkur tarixida Deni Didro haqida ham to'xtalish lozim (1713—1784). Uning ta'kidlashicha, sezish — bu yashash demakdir. Sezish asablar orqali yuzaga keladi. Jon harakatchan ko'limga ega. U quvnoq, g'amingin, jahldor, naif, ikki yuzli, shahvatparast bo'lmasin, u tanasiz hech narsa emas.

G'arb estetikasining ko'zga ko'ringan namoyandasi ta'limoti asosan 3 qismga bo'linadi:

1. Nazariy aqlning tanqidi.
2. Amaliy aqlning tanqidi yoki ma'naviyat haqidagi ta'limot.
3. Estetik mulohazaning tanqidi.

Kant ta'limoti axloqqa asoslangan. XVIII asr nemis ma'rifatchiligiining eng yirik vakillaridan biri Fridrix Shiller (1759—1805) estetik tarbiya masalasiga to'xtalib, shunday deydi: «Insonni tarbiyalash — san'atning vazifasi. San'atkor — asr farzandi. Odamlar tarbiyaga muhtoj. San'atkor uni go'zallik yordamida tarbiyalashi mumkin va zarur». Uning fikricha, go'zallik insonning tabiatiga mos keladi. Inson kabi go'zallik ham ikki tomonlama xarakterga ega.

Shiller insonga xos ikki qarama-qarshi intilish haqida gapiradi. Birinchisi, fizik tabiatga xos bo'lgan intilish, ikkinchisi, ruhiyat, ya'ni axloqiy va aqliy xatti-harakat. Lekin shu bilan birga alohida o'rta kayfiyat ham mavjudki, unda ruh jismoniy holatni ham, axloqiy holatni ham his qilmaydi. Lekin har ikki sohada ham faoliyat ko'rsatadi. Bu holatni Shiller estetik holat deb ataydi.

Bundan go'zallikning ikki tomonlama xakteri kelib chiqadi. U ham moddiy, ham ruhiy, ham obyektiv, ham subyektivdir. Shillerning fikricha, yaxshi did — shaxs fazilatining bir tomoni. Go'zallik faoliyat uchun sharoit yaratadi. Go'zallik bizning ikkinchi ijodkorimiz» deb ataydi.

Fridrix Vilgelm Yozef Shelling (1775—1854) Leonberg shahrida ruhoniy oilasida tug'ilgan. Uning «san'at falsafasi», «Transsendental idealizm tizimi»ning yakuniy qismi bo'lib, san'atga u alohida e'tibor beradi va unga qadriyat sifatida qaraydi.

Uning fikricha, san'at falsafaning hujjatidir. San'at uning birdan-bir azaliy va haqiqiy qurolidir. San'at azaldan mavjud bo'lgan birdan-bir boshoratdir. Shuningdek, san'at, bu mulqat (xudoni) bilishning oliy shaklidir. Shu nuqtai nazardan qaraganda san'at fanning muayyan ko'rinishidir.

Georg Vilgelm Fridrix Gegel Shluttgard shahrida zodagon oilasida 1770-yilda dunyoga kelgan. U barcha estetik muammolar ustida to'xtalib, ularni san'at asarlari asosida mushohada etadi. Uning fikricha, ulug'vorlikning eng yorqin ifodasi — bu diniy va ilohiy san'atdir.

Gegel ta'limotining oqilligi qo'rquv zaminida yuksak his-tuyg'ular uyg'otish va bu g'oya ulug'vorlikka yaqin bo'lgan yuksaklik hamda gahramonlik tushunchalarini chuqur tahlil qilishda ifodalanaadi.

Yevropa estetikasida XIX—XX asrlarga kelib bir qator noratsional yo'nalishlar qaror topdi. Chunki bu davr estetikasi g'oyada murakkab turli-tuman fikrlarga boyidi. Bu davrga kelib ilm-fan sohasida katta tarixiy voqealar barobarida insoniy munosabatlar, shuningdek, birligga munosabat, o'zlikni anglash va ichki imkoniyatlarni to'laroq o'rganish masalarini chuqurroq anglash imkoni tug'ildi.

1789-yilda Fransiyada bo'lib o'tgan inqilob insoniyat tarixidagi muhim davr voqesi, yangi eraning boshlanishi edi. Gegel bu inqilobga quyidagicha ta'rif berdi: «Bu qudratli quyosh chiqishidir. Barcha fikrlovchi mahuqotlar yangi davrning boshlanishini quvonch bilan kutib oldilar».

Gegel tomonidan ishlab chiqilgan ta'limot XIX asr estetik tafakkur rivojida alohida ahamiyatga ega edi. Ammo bu ta'limot sho'ro davriga kelib mulqalashirildi, uning g'oyalari barcha fanlarning metodologik asosini tashkil etadi, deb talqin qilindi. Sosializm dunyosida ro'y berayotgan voqealar va hodisalarni tushuntirishda sinfiylik, mafkuraviylik, g'oyaviylik bosh mezon qilib olindi.

XIX—XX asrlar g'arb olimlari marksisistik estetikaga o'z munosabatlarini bildirib, bu sohada mavjud ta'limotlar yangi davrda ro'y berayotgan o'zgarishlarni izohlashga qiziligini ko'rsatdi. Shu tariqa bir qator noan'anaviy yo'nalishdagi bir qator oqimlar yuzaga kela boshladi. Daniyalik S. K'ertegor, nemis faylasufi

F. Nisshе, O. Shpengler va Shopengauerlar «hayot falsafasi» oqimi tarafdorlari edilar. Uning asoschilari Fridrix Nisshе va Vilgelm Diltey hisoblanadi. Shuningdek, neokantchilik, freydechilik, ekzistensiallik, falsafiy germenetika va boshqa yoʻnalishlar paydo boʻldi.

«Kantga qaytish!» shiori bilan chiqqan faylasuf Otto Libman (1890—1914) hisoblanadi. Shuningdek, G. Gelmgols (1821—1894), Fridrix Albert Lange (1828—1875), German Kogen (1842—1918) larning falsafiy taʼlimotlari Gegel estetikasiga qarama-qarshi boʻlgan neokantchilik yoʻnalishida faoliyat olib boradilar.

Sinov savollari

1. Oʻrta Osiyoda estetik qarashlarning xarakterli xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Alsher Navoiyning badiiy estetik qarashlari haqida soʻzlab bering.
3. Amir Temur davridagi estetik tarqiqvor haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Sheʼr xalqlari estetik tafakkuri haqida nimalarni bilasiz?
5. Antik dunyo estetik qarashlari nimalarda ifodalandi?
6. Xitoyda estetik qarashlar rivoji haqida nimalarni bilasiz?
7. Konfutsiy taʼlimotining asosi nimada?
8. Yan Chju taʼlimot haqida nimani bilasiz?
9. Hind xalq estetik tafakkuri nimalarda ifodalangan?
10. Olmon klassik estetikasining oʻziga xosligi nimada?
11. Hegel taʼlimotida estetik qarashlar qanday ifodalangan?

III BOB. ESTETIK ONG VA ESTETIK FAOLIYAT

ESTETIK ONG

*«Ongni, tafakkurni oʻzgartiruvchi
narsa biz koʻzlagan obʼy maqad —
ozod va obol jamiyatni harpo etib boʻlmaydi».*

Islom KARIMOV

Estetik ong va estetik faoliyat oʻzaro bogʻliq boʻlib, estetik faoliyat estetik ong asosida vujudga keladi, shakllanadi, yaʼni estetik faoliyat onging amalga oshirilishi va moddiylashirishdir. Agar muayyan talab-chitoylar boʻlmasa, inson faoliyatining muayyan shakli ham vujudga kelmaydi.

Estetik talab-chitoylar insonni faoliyatga undaydi.

Faoliyat esa yangi talab va chitoylarni keltirib chiqaradi. Estetik faoliyat moddiy ishlab chiqarishning barcha sohalarini — mehnat sharoitlarini ham, mehnat samaralarini ham qamrab oladi. Estetik faoliyat sanʼatda eng sof holda koʻrinadi. Chunki mehnat va sanʼat goʻzallik qonunlariga rioya qilgan holda yaratiladi.

Olimlarning salohiyati, ijodiy mehnati natijalari va samaralari ularning estetik madaniyati darajasiga bevosita bogʻliq boʻladi. Faraz — estetik his-tuygʻu bilan birgalikda kechadigan jarayondir. Fahm-farosat — bu haqiqatni bevosita mushohada etishdir.

Fahm-farosatsiz ijodiy faoliyat boʻlishi mumkin emas. Ilmiy ijodning estetik mazmuni quvonch, shodlik hissin gondirishdagina emas, balki ilmiy izlanishlar natijalari va ularga erishish usullarida ham ifodalanadi. Bular estetik his-tuygʻu bilan bevosita aloqada va bogʻliqlikda amalga oshadi.

Insonning har qanday faoliyatida estetik manba manbai mavjud boʻlib, u oʻz faoliyatini davomida moddiyat bilan birga maʼnaviyatga, yaʼni shodlik, sevinch, orzu-umid, erk-ozodlik tuygʻulariga suyanib yashaydi, vovga-hodisalarni ijtimoiy baholashga harakat qiladi.

shod bo'la olmaysan, boshqalarni ham shod qila olmaysan, boshqalarni bo'yninga tushgan og'ir yuk bo'lasan, bu xilda yashashdan o'lim yaxshiroqdir», deyilgan.

Ulug' shariq mutafakkirlaridan biri Abu Rayhon Beruniy tuyg'u a'zolari haqida shunday deydi: «Ko'z ko'rishiga kelsak, mahuqotdagi hikmat izlarini kuzatib, undan xulosa chiqarish va yaratilgan narsalarning yaratuvchisi haqida fikrga kelish uchun xizmat qiladi. Eshitishga kelsak, quloq — Tangri so'zi va uning «qilg'in» va «qilmag'in» degan amr va qaytaricilarini eshitish uchundir. So'ngra quloq bunga qattiq bo'ysunib, Xudoga yaqinlashish va chinakam emmilkka yetishish uchun yaratilgan. Bu narsa donolardan ham, avonlardan ham yashirin emas».

Kaykovus «Qobusnoma» asarida: «Bilgilikim, hamma hunardan so'z hunari yaxshi, chunki boshqa jonivorlardan odam o'n daraja ortiqdir va bu a'zallik odamning badanida bordir: beshi odam tanasining tashqi tomonida zohir bo'ladi va beshi ichida yashirgandir».

1. Bir narsani yod qilmoq.
2. Hamisha esda saqlamoq.
3. Xayol qilish.
4. Farq qila bilish.
5. Nutq.

Beshlasi odam tanasining sezgi a'zolari bilan bog'liq:

1. Eshituv.
2. Ko'ruv.
3. Hid bilish.
4. Ta'm bilish.
5. Sezish.

«Bular boshqa jonivorlarda ham bor, ammo odamdegidek emas. Shunga ko'ra odamzod boshqa jonivorlar ustidan hukmronlik qiluvchi podshodir», deb ta'kidlanadi.

Estetik his-tuyg'ular bilan axloqiy va aqliy bilish his-tuyg'ularini tarbiyalash jarayoni yaxlit bo'lib, yakka insonning, ayniqsa, bolalarning axloqiy tarbiyasi va aqliy ravnaqi ularning estetik his-tuyg'ularini rivojlantirish bilan qo'shib olib boriladi. Shu asosda estetik did tarbiyalanadi.

ESTETIK DID

Estetik did murakkab va ko'p qirralidir. Estetik did insonning fikr-mulohazalari, xulq-atvori, xatti-harakatlari, moddiy va ma'naviy ijodkorligi orqali namoyon bo'ladi. Estetik did voqea-hodisalarning estetik sifatlarini inson tomonidan idrok etmoq va baholamoq jarayonida olinadigan qoniqish yoki qoniqmaslik tuyg'usi orqali ifoda topadi. Estetik did zaminida go'zallikni xunuklikdan ajrata bilish va undan beg'araz shodlanish, jazvatlanish qobiliyati yotadi. Estetik did his-tuyg'ular bilan ish ko'radi, ya'ni hayot go'zalliklari va voqealarni his eta bilish, voqevali to'qnashuvlarda farqlay olish qobiliyati orqali namoyon bo'ladi.

Estetik did odamlarning dunyog'arashi, ayniqsa, estetik qarashlari orqali yorqinroq ko'rinadi. Lekin estetik qarashlar va bilimlar hamma vaqt ham estetik didni ifodalamaydi. Ba'zan inson muayyan estetik qarashlar va estetik bilimlarga ega bo'la turib ham past yoki rivojlanmagan estetik did egasi bo'lib qolishi mumkin.

Musiga eshita olish qobiliyati va bu jihatdan estetik didni tarbiyalash masalasi shariq allomalardan Forobiyning mulohazalaridan chetda qolmaydi.

Estetik did go'zallik yoki xunuklik to'g'risida hukm chiqarish qobiliyatimizdir. U bir o'rinda estetik baholash hamdir, masalan, biron tomoshadan so'ng kishilar «yoqdi», «yoqmadi», «maroqli», «zerikarli» deb hukm chiqaradilar. Bu hukm didning sof bahosi hisoblanadi. Insonning ibtidosida, avvalo, «oziqlantiruvchi quvvat» paydo bo'lib, uning yordamida inson oziqlanadi. Shundan so'ng «tashqi va ichki quvvatlar» yuzaga keladi. Tashqi «quvvat», ya'ni bevosita tashqi ta'sir natijasida sezgi a'zolari orqali vujudga keladi. Tashqi quvvatlar 5 turlidir:

1. Teri-badan sezgisi.
2. Ta'm bilish sezgisi.
3. Hid bilish sezgisi.
4. Eshitish sezgisi.
5. Ko'rish sezgisi.

Bularning hammasi hissiyot quvvati deb ataladi. Ichki quvvatlarga:

Masalan, Ibn Sino «Urijza»da sezgi a'zolariga shunday ta'rif beradi:

*To'g'iz erur nafsoniy quvvat son-hisobda.
Andin biri sezgiga xos ushbu bobda
Qulog'-u ko'z, so'ngra burun sezgi miza,
Koni bo'lar hislar agar tegib sezsa.*

Bu yerda buyuk hakim tashqi sezgilarga baho bergan bo'lsa, ichki sezgilar haqida shunday deydi:

*Alar ichura bordur shunday quvvat,
Narsa esda aks etadi xudai suvrat,
Boshqa quvvat bordir — andin hosil fikr,
O'zgasi-la hosil bo'lar xotir zikr.*

Demak, bu yerda Ibn Sino tafakkur, his-tuyg'u, tasavvur, xayol, did kabi kishi ongidagi ichki sezgilarni ko'zda tutadi.

ESTETIK QARASH VA NAZARIYALAR

Estetik ongning yana bir tarkibiy qismi estetik qarashlar va nazariyalar bo'lib, ular estetik ongning g'oyaviy sohasini tashkil etadi va ular tabiat, hayot, san'at mohiyati haqidagi fikr-mulohazalar va g'oyalar tizimini anglatadi.

Makrura sohasiga xos bo'lgan barcha belgilar estetik qarashlarga ham taalluqlidir. Makruraning barcha turlari kabi estetik qarashlar ham daf'atan tartibga tushmagan, o'zidan-o'zi vujudga kelmagan, balki jamiyatning ilg'or namoyandalari amalga oshirayotgan ongli faoliyatlari natijasida ishlab chiqilgandir.

Estetika sohasi mutaxassislari voqelikning estetik tomonlarini, odatdagi estetik his-tuyg'u, did, odamlar kayfiyatlarini umumlashtirib, g'oyalar va tushunchalar tizimi orqali ifodalash qobiliyatiga ega bo'lgan kishilardir.

Nafosat, olijanoblik, fojiaiviylik, kulgililik, san'atning mohiyati va burchi masalalarini qamrab olgan estetik qarashlar va nazariyalar estetik ongning barcha qismlariga ta'sir o'tkazadi. Estetik his-tuyg'ular, didlar, avniqsa, orzular xususiyati ko'p jihatdan estetik qarashlar va nazariyalarga bog'liq bo'ladi.

Estetik qarashlar va nazariyalar u yoki bu estetik hodisalarga taalluqli g'oyalar va tushunchalar, ta'limotlar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Estetik nazariya — bu estetik obyektni butunligicha qamrab oladigan tamoyillar, qarashlar, tushunchalar, goidalar, aqidalar, bilimlar tizimidir. Estetik nazariya mantiqqa, tamoyil-tizimlarga, dalil-isbotlarga, falsafiy uslubiyotga asoslanadi.

ESTETIK FAOLIYAT

Estetik faoliyat asosini insonning muayyan talab va ehtiyojlari tashkil etadi. Inson faoliyatining xususiyati ana shu talab va ehtiyoj tabiati bilan belgilanadi.

Estetik faoliyatning asosiy xususiyatlari ham estetik ehtiyojlilar bilan belgilanadi. Inson faoliyatining barcha turlari ijtimoiy hayot jabhalarida namoyon bo'ladi. Estetik faoliyat inson moddiy yoki ma'naviy faoliyatining o'zagi bo'lib, uning barcha shakllari inson kuch-qudrati mohiyatining erkin ifodasi bo'lib borgan sari estetik mazmun kash etaveradi. Shunday qilib, estetik faoliyat inson faoliyati boshqa shakllarining «insoniylik» mezoniga aylanadi.

Estetik faoliyat ilmiy ijodning ham estetik tomonini tashkil qiladi. Lekin estetik omillar ilmiy ijodga tarkiban xos bo'lib, unga yordamchi omil vazifasini o'taydi. Juda ko'p ilmiy tadqiqotlar va atog'li olimlar guvohlik berishlaricha, olimning salohiyati, ijodiy mehnati natijalari va samaradorligi uning estetik madaniyati darajasiga bevosita bog'liq ekan.

Estetik faoliyat ilmiy izlanishlarning hamma bosqichlarida ilmiy muammolarning qo'yilishi, ularning yechimi, olingan ilmiy natijalarni baholash jarayonida katta ahamiyat kash etadi.

Eng yaxshi san'at asarlari insonlarda xavol-farazni vujudga keltiradi va yaxlitlik, nafosat his-tuyg'usini uyg'unlashtiradi, tafakkur qilish qobiliyatini oshiradi, erkin dunyog'arash baxsh etadi, yuksak muloqot madaniyatini shakllantiradi, hozirgi fan ravnaqi uchun juda muhim ahamiyat kash etadigan barcha qobiliyat imkoniyatlarini safarbar qilishga undaydi.

Estetik ong oddiy his-tuyg'u emas, balki muayyan axloqiy, huquqiy, ilmiy-mafkuraviy qadriyatlariga asoslangan e'tiqoddir.

zarurdir, hayotda erishib bo'lmaydigan ana shu kamolotdan dalolat bergandagina zarurdir. Mehr-muhabbat ideali haqida ham shuni aytilish mumkin».

Ideal — jamiyatning yuksak va olijanob maqsadi, kelajakdan ko'zlangan g'oyasi, orzusi. Ijtimoiy ideal misoli mayoq bo'lib, jamiyat qayogga va qanday maqsadda qadam tashlashida g'oyaviy-mafkuraviy va ma'naviy-ruhiiy yo'l ko'rsatib turishi lozim. Ijtimoiy ideal zaruriyati shunda. Estetik orzu muayyan shaxsga taalluqli xususiyat bo'lib, shaxs ma'naviy dunyosining tabiiy qismidir.

Barcha ulug' ijodkorlar avvalgi davrlarning ijtimoiy idealari-dan ham kuch-quvvat olganiga tarix guvoh.

Ijtimoiy ideal aniq bo'lsagina jamiyatda badiiy adabiyotga sog'lom ehtiyoj paydo bo'ladi. Millatning butun ma'naviy-ruhiiy quvvati ijtimoiy idealda jamlanadi va aniq maqsadga yo'naltiradi. Ayni shunday sog'lom ehtiyoj katta adabiyotni vujudga keltiradi. Bu hol badiiy adabiyotning erkinligiga rahna solmaydi. Chunki erkinlik boshboshdoqlik bo'lmay, ko'zlangan oliy maqsad sari sobitqadam bilan yurishdir. Aks holda adabiyot yo'lini yo'qotgan odam kabi to'rt tarafga alanglab, joyida deysinib qolishi mumkin.

Buyuk adabiyot kuchi va bargivor davlat hamda kuchli jamiyatga xos hodisadir. Bir so'z bilan aytganda, estetik ideal bu mukammallik to'g'risidagi orzu. Inson mavjud ekan, beixtiyor mukammallikka — tobora yuksaklikka intilaveradi. O'zbek xalq ehtaklarida xalq o'zining go'zallik idealini partilar timsolida ko'radi. Partilar go'zallik idealigina bo'lib qolmay, adolatparvarlik, insonparvarlik orzusi hamdir. Go'zallik esa g'oyat nafis. U ni avaylab-asrash lozim.

Mirzo Bedilning dunyoni bilish, estetik ong haqidagi qarashlari quyidagilardan iborat:

Faylasuf bilishning birinchi bosqichi tashqi, moddiy borliq ta'siri bilan hosil bo'luvi hislat, tuyg'ular bilan bog'liq ekanligini yozadi va hidlash (shoma), ko'rish (binoi), ta'm tuyg'usi maza (zoika), eshitish (shunidan) va teri, sezish, paxpaxlash (lomis)ning xizmatlari haqida birma-bir gapiradi.

Ana shu sezgi a'zolariga tashqi dunyoning ta'siri natijasida insonda sezish, his etish boshlanadi, so'ngra esa tasavvur, shuur, idrok fikr (xayol) paydo bo'ladi.

Bedilning fikricha, sezgi, tasavvur va fikrning manbai inson-dan tashqaridagi mavjud obyektdadir.

Nazarda, ko'zgu oldida boshqa obyekt bo'lmasa, hech kimda tasavvur hosil bo'lmaydi. Demak, inson his, tasavvur, o'ylash, tushuncha hosil qilmog'i uchun uning oldida biror boshqa obyekt bo'lmog'i lozim. Bu boshqa narsa — obyekt inson bilishining manbai hisoblanadi.

Hidlash — ism, ko'z — rangni, tanglay va lab — ta'mni, gulog' — tovushni tanlab oladi. Bulardan boshqa nimaki xayol-fikr ko'rmog'chi bo'lsang behuda uringan bo'lasan. Changqoq har joyda ham suvni, nurga muhoj — quyoshni xohlaydi. Bedilning nuqtai nazarida, hislat orqali obyektdan olingan sezgilar zehnda saqlanib, ong (aql) oynasida jilvalanadi.

Bedil aqlni, ongni xuddi oynaga o'xshatadi: unda tashqi ashyolar o'z izlarini qoldiradilar, o'z suratlarini, obrazlarini yasaydilar, shu tufayli miyamizda fikrlar tug'iladi.

SEZGI, TASAVVUR VA TAFAKKUR HAQIDA

Bedil tafakkurning ma'nosi, ashyoning — narsaning tubiga — negiziga yetilishdadir hamda ashyo — narsaning haqiqatini suratlari shakllarida ko'rsatishdadir, deb hisoblaydi.

Yuqorida aytilganlardan u sezgi, tasavvur, tushuncha, aql, tabiatda, olamda o'z manbalariga egadir, deb aniq-ravshan so'zlaydi.

Bedilning fikricha, insonda uch xil kuch bor:

1. Jismoniy kuch.
2. Aqliy kuch.
3. Ruhiiy kuch.

Jismoniy kuchning dalili — insonning harakati, mehnat qilishidir. Aqliy quvvatning shohidi — insonning bilim olishi.

Ruhiiy quvvatning belgisi — insonning yolg'iz Xudoni tanishga va unga e'tiqod qilishga urinishidir.

Shunisi muhimki, sezgi a'zolarining ong va uning faoliyatidagi roli masalasi Sharq mutafakkirlari Ibn Sino, Kaykovus, Forobiy, Bernuiy, Umar Xayomlarni ham qiziqitib kelgan. Shunisi ajablanarlilik, ularning sezgi a'zolarining ong faoliyatidagi roli haqidagi fikrlari ong haqidagi hozirgi falsafiy, ruhiiy tushunchalarga g'oyat yaqindir.

1. Esda olib qolish.
2. Xayol (Xotira, tasavvur).
3. His-tuyg'u.
4. Nulq (fikrlash) quvvatlari kiradi.

Bunda u aqliy bilish nazariyasining bosqichini nazarda tutadi.

Abu Rayhon Beruniy his-tuyg'u a'zolari haqida quyidagicha ta'ni keltiradi: «Ularni pancha modali, ya'ni besh ona deb ataydilar va sezish orqali bilinadigan beshita narsalar»:

1. Sodda unsur bo'lgan osmon — shabada, ya'ni eshitilib bilinadigan.
2. Shamol — sparma, ya'ni tegib bilinadigan.
3. Olov — ro'pa, ya'ni ko'rib bilinadigan.
4. Suv — rasa, ya'ni tatilib bilinadigan.
5. Tuproq — gandha, ya'ni hidlanib bilinadigan narsalardir.

ESTETIK BAHO

Estetik baho predmet yoki hodisaning qiymati va kamchilik-mussoni haqida hukm chiqara olishdir. Biz vogelikka estetik baho berar ekanmiz, emotsional jihatdan o'sha narsa bizda uyg'otgan tuyg'uni ifodalaymiz. Masalan, muafshon ko'cha, seirshovqin shahar, ajoyib inson va hokazo.

Estetik baho umuman vogelikka, jumladan, istagan bir aniq buyumga bo'lgan nuqtai nazarimizning ajralmas bir qismidir.

Estetik baho — bu go'zallikning hodisa va faktlarning estetik qiymatini bevosita emas, balki ma'nosiga to'la tushungan holda bilishdir. Estetik baho — bu oddiy sevgi, kechinma (ba'zan chuqur, lekin stixiyali kechinma) emas, balki ma'lum estetik tamoyillarga, estetik sohasining mohiyatini chuqur tushunishga asoslangan baho berishdir. Bunday baho berish — tahlil etish, isbotlash, asoslash mumkinligini nazarda tutadi.

Estetik did bilan estetik baholash o'rnatida farqli va umumiy tomonlar mavjud. Estetik baholash — didning aynan o'zi emas, balki uning fikr-mulohazalari og'zaki ifodasidir. Uning fikr-mulohazalarida aqliy tomon ko'proq o'rin egallaydi. Did fikr-mulohazalari (aqliy) doimo baholanayotgan narsaning, vogca-hodisaning anglab o'zlashtirilishi bilan bog'liq bo'lib, boshqalarga

mo'ljallangan holda dalillarning mantiqiy isbotlanishini taqozo etadi.

Xulosa qilib aytganda, estetik baho jamiyat va tabiiat hodisalari, inson mehnatining, san'at asarlarining mahsuli haqida asosi estetik muhokamaning natijasidir.

ESTETIK IDEAL

«Ideal — yo'ltchi yulduzdir. Ustiz, amiq yo'lni topish qiyin, amiq yo'l bo'lmasa — hayot ham yo'q».

L. N. TOLSTOY

Estetik ideal — bu grekcha «tasavvur» yoki «orzu» demakdir. Idealni, asosan, ijtimoiy ideal, axloqiy ideal va estetik idealga bo'lish mumkin.

1. *Ijtimoiy ideal* — biron-bir ijtimoiy guruhning intilishlari va faoliyatining oliy maqsadi manfaatlariga muvofiq keladigan tasavvur.

2. *Axloqiy ideal* — axloqiy kamolot haqidagi tasavvurlardir, ya'ni o'rloqlarcha o'zaro yordam, adolatparvarlik, ijtimoiy burchni yuksak darajada bajarish, haqqoniylik, kamtarlik va shu kabi xislatlarni nazarda tutadi.

3. *Estetik ideal* — subyekt bilan obyekt, inson bilan ijtimoiy butunlikning tarixan eng to'liq uzviy birligi bo'lib, bu birlilik tub maqsadlar sifatidagi inson ijodiy kuchlarining erkin va har tomonlama rivojlanishida o'z ifodasini topadi.

Idealsiz, ya'ni ma'lum darajada qandaydir ezigulikka intilishsiz hech qachon hech qanday yaxshi jamiyat bo'lishi mumkin emas.

Inson go'zalligining har tomonlama mukammalligi kishi go'zalligining estetik ideali hisoblanadi.

Ideal tushunchasi to'g'risida Lev Tolstoy o'zbek ziyolisi marhum (1938-yilda qatl etilgan) Ubaydullaxo'ja Asadulloxo'ja o'g'liga yozgan xatida (1909-yil) shunday deydi: «Idealni taomilning oddiy goidasi deb bilish katta xato yoki o'z-o'zini aldashdir. Bu hayotda hech qachon to'la erishib bo'lmaydigan, yetuk kamolotni talab etuvchi idealgina ideal bo'la oladi. U hayotda Rahnamo sifatida

Demak, estetik ongning mohiyati, mazmuni insonning o'zini anglash darajasi bilan bog'liq. Estetik ong shakllangan e'tiqodlar, maqsad va manfaatlar tizimi, o'z-o'zini anglash esa shu tizimning shakllanish jarayonidir.

Estetik faoliyat nisbatan badiiy faoliyatda, ya'ni san'atda eng sof holda ko'rinadi. Shu bois san'at estetik faoliyatning ixtisoslashgan ko'rinishidir. Inson faoliyatining asl xususiyatlarini anglash uchun san'atga murojaat qilish maqsadga muvofiq keladi. Chunki san'at o'z tabiatiga ko'ra ijodiy maqsadga qaratilgan, «nafosat qonunlariga rioya qilingan» bo'lib, undan inson faoliyatining eng muhim belgilari ko'rinadi.

Estetik faoliyat moddiy ishlab chiqarishning barcha sohalarini mehnat sharoitlarini ham, mehnat samaralarini ham qamrab oladi. Mehnat insonning jismoniy va ma'naviy kuch-qudratining mohiyatini ko'proq ifodalasa, uning estetik ahamiyati ham shunchalik ko'proq o'rtib boradi.

Mehnatning estetik jihatdan to'laqoni bo'lishi, birinchi navbatda, obyektiv omillarga, qolaversa, ishlab chiqarish jarayoni qatnashchilarining umumiy va estetik madaniyati darajasiga bog'liqdir. Bu yerda mehnat sharoitlari ham muhim o'rin tutadi. Ishlab chiqarish muhitining estetik jihatlarini vujudga keltirish, unga «ma'naviy qadriyat» maqomini berish dizayn (sanoat estetikasi)ga oid rasmlar, chizmalar, modellar, bezaklar vositasida ham amalga oshiriladi. Hozircha estetik adabiyotda dizaynning yagona hammasi yaxlit qoidaga aylangan ilmiy ta'rifi yaratilmagan. Lekin ko'pchilik tadqiqotlar dizayn badiiy-texnik faoliyat turidir, deb qarashga moyildirlar.

Texnik estetika o'zining tabiiy tomoni bilan bevosita texnika bilan qo'shib ketadi. Dizayn dunyoqarashga ham taalluqli bo'lib, u umumiy estetik nazariya oqimiga kelib quyiladi. Bu yerda dizaynning maxsus faoliyat turi sifatidagi xususiyatlarini, dizayn va san'atning o'zaro munosabatlari, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda badiiy ijod ishtiroki, ular o'rtasidagi umumiylik va farqlar, texnikaning estetik jihozlanishi va estetik qiymati kabi muammolar tahlil estetik faoliyat uchun ko'p samaralar berishi mumkin.

Dizayn muhandislik, ilmiy va badiiy faoliyat qo'rish qoida namoyon bo'ladi, lekin dizayn ularning birontasiga aylanib

qolmadi. Dizayn san'atdan bahra oladi. San'at bilan dizayn o'rtasida umumiylik bo'lsa-da, ular estetik faoliyatning ikki xil turlaridir. Dizayn san'atdan qanday farq qiladi? Ayonki, badiiy faoliyat u yoki bu ko'rinishida faqat g'oyalarga emas, balki narsalar ishlab chiqarish bilan bog'liq. San'at, avvalo, ma'naviy ishlab chiqarish turi, ong va bilish sohasidir. U san'atning tub mohiyatini ifodalaydi. San'at estetik qadriyati ma'lum darajada «foйда» qadriyatlariga ziddir, ya'ni san'at asari moddiylikdan ko'ra ko'proq ma'naviy ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan bo'ladi. Dizayn mahsulotlari mashinalar, binolar va boshqalarda moddiy «foйда» xususiyati bo'rtib turadi.

Bu yerda narsaning burch-vazifasi uning ijtimoiy ahamiyati, inson ehtiyojini qondirish qobiliyati bilan aniqlanadi.

San'at bilan dizayn o'rtasidagi farq haqida gapirganda, san'at mansubligidan asari qaysi moddiy tizimga, qaysi muhitda vujudga kelganligidan qat'i nazar, mustaqil qiymatga ega ekanini ta'kidlash kerak.

Dizayn mahsuloti esa narsalar tizimining ajralmas qismi bo'lib, undan tashqarida amal qila olmaydi. Uning estetik qiymati muayyan narsalar «tizimi»ga qanchalik mos kelishi bilan o'zlanadi, ya'ni dizayn faoliyatining obyekti alohida olingan mashina emas, balki o'zining barcha jihozlari, tashqi va ichki bezaklari ko'rinishi va hokazo shakllari bilan birgalikda yaxlit olingan «mashinalar tizimi»ni tashkil etishi shart.

Hozirgi sharoitda dizayn tobora umumshariyat muammolari bo'lgan tabiiy boyliklardan ogilona foydalanish, inson salomatligini va uni qurshab turgan muhitni himoya qilish vazifalarini bajarishda faol ishtirok etmoqda.

DIZAYN — ESTETIK FAOLIYATNING O'ZIGA XOS TURI SIFATIDA

1. Dizayn nazariyasi — umumiy estetikaning bir qismi sifatida.
2. Loyiha faoliyati tizimida dizaynning tug'an o'rnini.
3. Badiiy madaniyat tizimida dizaynning tug'an o'rnini.
1. Dizayn zamonaviy madaniyatning eng yosh va tez rivojlanayotgan sohalaridan biridir. Shu munosabat bilan uning naza-

— konstruksiyalash, ya'ni mavjud texnikani takomillashtirish uchun ma'lum dastur bo'yicha konstruksiyalash.

Konstruktorlarni bejiz texnik taraqqiyotining askarlari demaydilar. Axir domna pechlarini, seriyali tayyorlarni, nabor mashinalarini va hokzolari shular loyihalaydilar-da? Xuddi shu yerda o'limishda humarmand sifatida maydonga chiqqan dizayner ichki mehnatning turlari — sanoat yoki muhandislik dizayni bilan yaqindan tanishadi.

Dizaynerning mehnat faoliyatini to'rt bo'lakka bo'lish mumkin:

1) asos qilib olingan maqsadning mavjud bo'lishi; 2) asos qilib olingan maqsad yoxud prototipning mavjud bo'lishi; 3) asos qilib olingan topshiriqlarni kompanovka metodi osida bajarishi; 4) asos qilib olingan obyekt ishida yangi sifarga ega bo'lish yoxud yangi obyektlarni barpo etish.

Shuni ta'kidlash kerakki, texnika taraqqiyoti dizaynning ayrim namunalari unini qisqartiradi, joylashtirishning ba'zi tamoyillari esa goho asrlar, hatto ming yillar davomida foydalaniladi. Dizayn tomonidan qo'yilgan maqsad ikki xil tabiatga ega bo'lib, u ham konkret-utilitar, ham ijtimoiy xarakterga molikdir. Stixiyali dizaynerlik faoliyati XIX asrning oxiriga kelib o'z oldiga tanho utilitar maqsadlarni qo'ydi. Faqat XX asr boshiga kelib dizayn stixiyali faoliyat maqomiga ega bo'la olgach, uning komplekslarga bo'lgan munosabati aniqlashdi. Buyumlar guruhining ijtimoiy oqibatlari ham aniq ajralib chiqdi. Buyumlar ishlab chiqaruvchilar bilan dizaynerlar o'rtasida aloqa mustahkamlandi. Keyinchalik dizayn maqsadi ham progressiv, ham konservativ, ham reaksion bo'lishi mumkinligini dizaynerlar birinchi bo'lib belgilab berdilar. Keyinchalik amaliyot ularning dunyodagirashi to'g'ri ekanligini isbotladi.

Dizaynning kundalik loyihadan fargi shundaki, dizayn ishtirok etishi bilan biz sifat jihatdangina emas, samara jihatidan ham yangi bosqichga ega bo'lamiz. Texnik loyihalash u yoxud bu buyumga yangi funksiya bag'ishlay olmaydi yoxud o'sha buyumni faqat bitta, ixtisoslashgan funksiyasiga moslashtiradi. Hali bu fikrlarning hammasi ham dizayn haqida hamma fikrlarni anglatolmaydi. «Sanoat mohiyatida. — deb yozgan edi K. M. Kantor, — dizayn yetakehi o'rin tutadi. Dizayn orgali sanoat loyihalashi ijtimoiy-

madaniy impulslar kasb etadi, dizayn orgali madaniyat va texnikaning hukmononlik qiluvchi aloqasi hukm suradi».

Rassom-konstruktor loyihalash va ishlab chiqarishning hamma ishtirokchilari bilan birgalikda chiqarilgan mahsulot uchun baravar javobgar bo'lsa-da, dizaynerlik loyihalashi bari bir loyihalash faoliyatining bir turidan boshqa narsaga da'vo qilolmaydi. Dizaynerni mahsulotlarni loyihalash faoliyatining sohasi bo'yicha vakili deb atashadi. Xuddi ana shu yerdan uning muhandislik faoliyati farq qilib turuvchi topshiriqlar ajralib chiqadi. Vazifalar bunday sinfining turli obyektlarni loyihalash chog'ida ularning konkret funksiyasiga umumiy jihatlari bo'lmastigi mumkin. Bu vazifalar sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida «inson omili» bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Agar vazifa texnika talablarining hamma shartlariga javob bersa, u holda ish muvaffaqiyatli bajarilgan deb hisoblanadi.

Biroq bunda mahsulot bilan insonning optimal o'zaro aloqasi muhandislarining e'tiboridan tashqarida qoladi.

Texnik loyihalash doirasiga quyidagilar kiradi: buyumning ishonchli bo'lishiga, mustahkamligiga, samarador faoliyat ko'rsatishiga erishish. Bunday taqoslash muhandisning faoliyatini rassom-konstruktorning mehnati bilan taqoslash chog'ida aslo kamsitilmaydi. Shunchaki ularning oldiga qo'ygan vazifalari turli-tuman bo'lib, ular bu vazifalarni turli-tuman yo'llar bilan: ham ijodiy, ham ijodiy bo'lmagan omillar vositasida bajarishlari mumkin.

Hayotda dizaynga bo'lgan talab yil sayin oshib bormoqda, chunki ishlab chiqarishda, transportda, maishiy turmushda va hokazo sohalarda yil sayin an'anaviy loyihalar yaratishda uzilish borgan sari oshib bormoqda.

Shu narsa haqiqat bo'lib qoldiki, keyingi yillarga kelib, samolyotlarning, temir yo'l poyezdlarining va avtomobillarning tezligi oshishi natijasida mazkur transport vositalarida halokatlarining soni ko'paydi. Nega? Chunki uchuvchi, mashinist yoki haydovchi tezlikni oshirar ekan, texnikani boshqara olmaydi, vaziyatni to'g'ri baholay olmay, boshqarish uchun zarur bo'lgan operatsiyani boshqara olmay qoladi. Shuningdek, yana bir haqiqat yuzaga qalqib chiqdiki, stanok yoki murakkab texnik kompleks yonida band bo'lgan xodimning ko'p vaqti aksar hollarda boshqaruv organlari konstruksiyasining, axborot beruvchi priborlarning va hokazo-

bokazo) umumiy estetika fani qatbhisida o'zlarining yangi qirralari bilan namoyon bo'ldi.

Gap suundaki, dizayinni yuqirda keltiruvchi ko'ngazmali mulhit san'atga nisbatan ma'lum ma'noda ishonchliroq estetik xarakteristika bera oladi. O'z vaqtida tanilgi rus san'atshunosi V. V. Stasov shunday deb yozgandi: «Haqiqiy, xayoliy bo'lmagan xalq san'ati faqat mening zinapoyam ham, xonam ham, stakanim ham, qoshig'im ham, stolim ham, shkalim ham, pechkam ham, shamdonim ham, shu qabilda eng so'nggi buyumimgacha go'zal bo'lgan joydagina mavjuddir... u yerda yashashga zarur bo'lgan mavda buyumlar badiiy bo'lmog'i uchun ehtiyoj yo'qdir, u yerda san'at hali qumda o'smoqda, haqiqiy ildiz olishga ulgurmagun... Estetik buyum (ommaviy sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish) va subyekti (ommaviy iste'molchi) o'rtasidagi o'zaro aloqa obyektiv tadqiqot uchun ancha qulaydir, bu esa turli-tuman, jumladan, tahlilning statistik metodidan foydalanish imkonini beradiki, bularning hammasi estetik sir-asror olami sari dadil qadam qo'yishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yugonda bayon etilgan mulohazalar umumiy va texnik esetika sohasida mutaxassislarining o'zaro bir-birlarni tushunishlari yugori darajada bo'lishligiga erishmoq har ikki sohaning nazariyasi rivojlanishiga ko'maklashadi.

2. Dizayning maqsadi — inson bilan uni qurshab turgan muhitga, turmushga, madaniyatga jalb etuvchi predmetli muhit bilan maksimum darajadagi uygʻunlikni yigʻidga keltirishdan iborat. Xoʻsh, dizayn bu maqsadni qanday qilib amalga oshiradi? Koʻp hollarda biz dizaynerning ishi ilmiy-tadqiqot, muhandislik-texnik va badiiy faoliyat sifatida baholalanishiga oʻrganib qolganimiz. Haqiqatan ham, dizaynerning mazkur sohalar boʻyicha faoliyati nisbatani oʻrganar ekanmiz, ular oʻrtasida juda koʻp umumiy jihatlilar koʻzga tashlanadi. Biroq uni faoliyatining u yoki bu sohasidagi oʻziga xos xususiyatlar olanni bilan qoritshirib yuborish yoki ikki qoʻshiluvchi umumiy soʻmmasi sifatida namoyish etish yaramaydi. Alfsuksi, bunday amaliyot hayotda tez-tez uchrab turadi.

Dizaymerdan professional sifatida «iste'dodning turli qitralariga ega bo'lishi talab qilinadiki, bu iste'dod birgina rassomning iste'dodi bilan yoxud mutaxassis sifatida faqatgina loyihalash tafakkuri bilan chegaralanishni tan olmaydi, uning uchun yuksak

darajada rivojlangan keng tafakkurmi, jismoniy o'ziga xos xususiyatlarni, materialning tabiiy go'zalligini nozik fahmlovchi, yuqori darajada rivojlangan didini, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish texnologiyasini yaxshi biluvchi sifatlar ham xos bo'lmog'i lozim. Dizaynerlik kasbi maqomi yuqori ixtisos, o'z mehnatining ijtimoiy ahamiyati uchun mas'uliyatni his etish, sanoat mahsulotlari assortimentini optimallashtirish orqali xalq turmush darajasini oshirish natijasida shakllanadi. Dizayner kasbiga bo'lgan talab maxsus o'quv adabiyotida ana shu tartibda qo'yilgan. Haqiqatan ham dizayner u yoxud bu ishlab chiqarish jamoasida muhandis, konstruktor, texnolog, ergonomik, muhandislik psixologiyasi bo'yicha ma'lum bir tushunchaga ega bo'lishi lozim. Bu uning faoliyatidagi zatur, ammo yetarli darajada bo'lmagan shart-sharoitdir. Bu sifatlar siz uning turli soha mutaxassislari bilan mulohazaga kirishishi mumkin emas. Faoliyatining ana shu turlaridan har biri maxsus va uzoq tayyorgarlik ko'rishini talab qiladi. Shu boisdan dizayner ushbu bilimlar bo'lasida hech qachon ular bilan bir bosqichga ko'tarila olmaydi.

Rassom-konstruktor sanoat mahsulotlarini umumiy loyihalashda ishtirok etuvchi mutaxassislardan biri sanaladi. Shuni qayd etish o'rinli bo'lar edi, moddiy ishlab chiqarish rivojlangan hozirgi davrda loyihalash faoliyatining mustaqil sohasi sifatida ajralib chiqdi, bu esa sanoatning differentsiatsiyasi va serbeprizatsiyasida oqibat hamda zarur bosqich sifatida ahamiyat kasb etdi. Texnik loyihalashning industriyadan ajralib chiqishi bu sohada qo'yilgan muhim odim bo'ldi, bundan keyin bizning davrimizga kelib, dizayning texnik loyihalashdan ajralib chiqishiga naybat keladi.

Shunday qilib, dizayn moddiy ishlab chiqarish ustidan keyingi o'rinda turuvchi usqurmadi. U sanoatning hamma jabhasida ham loyihalashning alohida turi sifatida ajralib chiqmagan. Ko'p hollarda dizayner fan-texnika jamoasi bilan birga ishlaydi. Qisqacha ifodalaganimizda, mazkur jamoaning faoliyatini, asosan, quyidagicha ifodalash mumkin:

— Ixtirochilik, ya'ni yangi ish qurollari, asboblari, mashinalar va hokazo; hamisha yagona, inventarlanililigni ixtiro etish;

— obyektlar o'rtasidagi yoki obyektlar qismi o'rtasidagi yangi aloqalarni o'rnatish bilan joylashtirish; bu faoliyat o'zining mohiyatiga ko'ra ko'p variantlidir;

riyasini ishlab chiqishga bo'lgan ehtiyoj kun sayin oshib bormoqda. Bu o'z-o'zidan tushunarlidir, chunki shunday qilinganda uning oldiga zamonaviy amaliyot tomonidan qo'yilgan dolzarb muammolarni shunchalik tez hal etish mumkindir. Shu haqiqatni ochiq aytish lozim: bizning mamlakatimizda dizayn imkoniyatlaridan to'la ravishda foydalanilayotgani yo'q. Bu borada vujudga kelgan muammoni tushunish mumkin, chunki birinchidan, dizaynerlik faoliyatining nihoyatda murakkabligi bo'lsa, ikkinchidan, uning fan-texnika, muhandislik-konstruktorlik, iqtisodiy faoliyati bilan bog'liqligidir, uchinchidan, jamiyatning ijtimoiy-madaniy hayoti bilan chambarchas bog'lanib ketganligidir.

Shu boisdan dizaynning nazariy muammolari ko'p qirrali bo'lib, u turli nazariy bosqichlarda o'zining o'rganib chiqilishini talab etadi. Modomiki, dizayn ommaviy sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda foydalanilar ekan, uni moddiy ishlab chiqarish va iste'mol tizimida ro'y beradigan jarayonlar munosabati bilan ko'rib chiqish lozim bo'ladi. Ayni zamonda dizayn muammosini nazariy jihatdan ishlab chiqishni uning zamonaviy madaniy hayot tizimida yetakechi o'rin tutishidan ayrticha holarda hisobga olmasdan turib, hal etish mumkin emas, zero dizayn moddiy va ma'naviy ishlab chiqarishda, texnika va san'at o'rtasida o'ziga xos ko'prik vazifasini bajaradi.

Shu sababli texnik estetika masalani ishlab chiqarish va iste'molning texnika, ijtimoiy-iqtisodiy, ergonomik hamda estetik aspektlari bilan bog'liq holda sanoat mahsulotlarining shaklini vujudga keltirish, badiiy konstruksiyalashning asosiy tamoyillari va metodlari bilan bog'liq holda ko'p muammolar nuqtai nazaridan turib o'rganadi.

Siz bilan biz yashayotgan hozirgi kunlarda texnik estetika oyogga turish bosqichini boshdan kechirmoqda. Bu sohada mehnat qilayotgan mutaxassislar favqulodda faollik ko'rsatayotganliklariga qararnasdan, dizayn muammolarini tushunishda hamon biron-bir to'la va qat'iy nazariya vujudga kelmagan. Dizaynning umumiy nazariyasi roliga da'vo qilayotgan bir qator tanliq konstruksiyalar amalda uning mazmuni bilan bog'liq u yoxud bu jihanni aks ettirishdan o'zga narsa emas.

Hozirgi zamonga kelib, dizaynning bir necha ishehi definitsiyalaridan foydalanilmogda. Aytim mualliflar «industrial dizayn»,

«sanoat san'ati», «sanoat estetikasi» tushunchalarini bir-biridan farqlasalar, boshqa mualliflar esa ularni sinonimlar deb da'vo qiladilar.

Masalaning bunday turli-tuman shaklda qo'yilishi estetik va badiiy faoliyatning nisbati to'g'risidagi masala, jumladan, yarim-yorti yoritilgani, dizayn nazariyasi uning amaliyotidan orqada qolayotganligi bilan izohlanadi. Biroq dizayn nazariyasi oldida terminologiyani tartibga keltirishdan ham muhimroq vazifalar turibdiki, bularning qay darajada hal etilishiga qarab badiiy konstruksiyalash amaliyoti rivojlanadi. Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish va ularni iste'mol qilish o'rtasidagi garmoni-zatsiyalash muammosi ularning iste'mol qilinishini prognoz-lashirish maqsadida ijtimoiy iste'mollar dinamikasini o'rganishni tagozo etadi. Bu muammolarni chuqur va har tomonlama o'rgan-masdan turib, dizaynning ongli ravishda o'zlashirilgan hamda ma'lum maqsadga yo'naltirilgan faoliyatini ta'minlash mumkin emas. Ushbu ulkan muammoni hal etish uchun, avvalo, estetik ijtimoiy iste'molning predmeti va mohiyati to'g'risida qo'shimcha ravishda qoniqarli javob topish lozim bo'ladi, chunki estetik iste'mol, umuman, qadriyat nima, degan savolga javob topishni talab qiladi. Bu savollarga qoniqarli javob berish — butun boshli estetik konstruksiyani qurish demak. Bu a'molni birgina texnik estetik vositasida hal etib bo'lmaydi. Bunday konstruksiyani qurish yuqori darajadagi texnik abstraktlashuvning yanada yuqori bosqichga ega bo'lishni talab qiladi. Bunday qiyinchiliklarga barham berish uchun texnik estetika, umumiy estetika, san'at sosiologiyasi, aksiologiya, semiotika va boshqa fanlar bilan yaqin hamkorlikda faoliyat yurgizishi lozim bo'ladi. Shunisi maqloyga sazovorki, so'nggi yillarda umumiy estetik va texnik estetik sohasida ish olib borayotgan tadqiqotchilar o'rtasida yaqin munosabat o'rnatildi. Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, boshqa fanlar tomonidan ko'rsatiladigan bunday yordamga burgina estetika fani ehtiyoj sezayotgani yo'q. Biroq texnik estetika ko'pgina dolzarb muammolarni kun tartibiga qo'yishi bilanog umumiy estetikaning olg'a siljishiga katta yordam bermogda. Ko'pgina munozarali masalalar (estetik va badiiy faoliyat hamda uning mahsulot nisbati, estetik qadriyatlar tabiati va ularni baholash, notasviriy san'atda badiiy obraz muammosi, buyumda shakllar va funksiyalar nisbati va

larning yetarli darajada mukammal bo'lmaganini yengib o'tish uchun sarflanar ekan.

Bularning natijasi yangi tipdagi dizaynerlik ixtisosining maydonga chiqishiga olib keldi.

Mazkur ixtisosning asosiy vazifasi muhandislik yo'li bilan ishlab chiqilgan u yoki bu texnik qurilma o'rtasida va ana shunday qurilmalarni boshqarishi lozim bo'lgan operator o'rtasida kelishuvga erishishdan iborat bo'ladi. Shunday qilib, dizaynerning oldiga qo'yilgan inson-operator, inson-haydovchi (qisqasi, iste'molchi) bevosita qaddi-qomat bilan aloqaga kirishadi, uni — obyektni bevosita his etadi. Xullas, dizaynerni loyihalash bo'yicha muhandislik konstruksiyalari bilan inson-iste'molchi o'rtasidagi kelishuvchi halqa deb atash mumkin ekan.

Mashinalarning xarakteristikasi o'zgargan chog'da, inson omili, qat'iy qilib gapirganimizda, antropometriya, ergonomika, psixofiziologiya va hokazo bilan chegaralanadi.

Biroq u haqiqat ham e'tibordan tashqarida qolmasinki, inson badanining eng yaqin antropometrik parametrlari ifodalaniishi ham stereometriya namunalarida yoki differensial tenglamalar tizimida qo'pol qurilmalarning vujudga kelishiga olib kelgan bo'lar ediki, buning natijasida bunday qurilmalardan bugungi kunda amalda foydalanish mumkin emasdir.

Insonning mushak faoliyati haqida shuni aytish mumkin: eng oddiy xatti-harakatlarda bunday mushak juda katta e'tknilikka ega. Zamonaviy matematik apparat esa bunday murakkab tizimni modallashtira olmaydi.

Demak, muhandis inson to'g'risidagi tabiiy fanlarni o'z faoliyatiga jalb etish bilan birga insonning obyekti bilan o'zaro aloqasini ifodalaydigan muhim parametrlarni va xarakteristikalarini ochib bera olmaydi.

Rassom-konstruktor yuqorida nomlari keltirilgan fanlar chegarib berishga qodir bo'lmagan fanlarga hukm chiqarib berishga jalb etilgandir.

Sinov savollari

1. *Estetika ong va estetik faoliyat deganda nimalarni tushunasiz?*
2. *Estetik ong turlari va ularning o'ziga xosligi haqida nimalar deya olasiz?*

IV BOB. ASOSIY ESTETIK KATEGORIYALAR (TUSHUNCHALAR)

Estetika, ya'ni nafosatshunoslik fani o'zining boy va murakkab kategoriya tizimini ishlab chiqdi. Bular go'zallik, ulug'vorlik, olijanoblik, fojiaiylik, kulguilikdir. Kategoriya tizimiy bo'lib, inson hayoti sohalarining har birida — ishlab chiqarish, mehnat va ijtimoiy-siyosiy faoliyatda, tabiatga munosabatda, madaniyat, turmush va hokazolarda olamni estetik o'zlashtirishning o'ziga xos ko'rinishidir.

GO'ZALLIK

Go'zallik har yerda ortu qilingan mehnatdir.

1. GYOTE.

Estetika fanining asosiy tushunchasi — go'zallik zo'hiriy va botiniy ma'noga ega. Voqea-hodisa, buyum zo'hiran go'zal, botinan xunuk bo'lsa, bu yerda go'zallik tushunchasi kengitkirdir. Oltin zirak tashqi jihatdan go'zal bo'lsa, uning oltin sifatida ichki mohiyati haqiqiy qimmatga egadir. Bu chin ma'nodagi go'zallikdir.

Donshimandlar tashqi va ichki go'zallik mutanosibligiga alohida e'tibor berganlar. Ya'ni uning botiniy olami — xulqi, fe'l-atvori, mehnatsevatligi, ezigulikka intilishi va boshqa jihatlari tashqi go'zallik xislatlari bilan muvofiq bo'lsa, ular mukammal go'zallik sifatini oladi. Go'zallikka intilish tabiiy ehtiyojdir. Bu ehtiyoj tabiiy vaqtida namoyon bo'ladi. Go'zallik qurshovida yashagan inson bilan xunuk muhitda o'sgan odam o'rtasida katta farq bor.

Go'zal, ijobiy his-tuyg'u uyg'otadigan narsani ko'rsatish ancha oson. Lekin o'sha narsa nima uchun go'zal ekanligini tushuntirib berish qiyin. Go'zallikning tabiiy va mohiyati haqidagi savolga

ning javob berish jarayonida juda ko'p fikr-mulohazalarning vujudga kelishi — uning murakkabligi va ko'p qirraligidir.

Qadimgi yunon faylasufi Afloton bu muammoni ilk bor «Nima go'zal?» va «Go'zallik nima?» degan savollarga ajratish bilan go'zallik to'g'risidagi falsafiy ta'limotga asos solgan edi.

Afloton ta'limotida go'zallik jonli, hissiyotli, o'zgaruvchan nasalar olamidani ajralib qolgan abadiy ruh, g'oya sifatida ta'riflanadi.

Uning fikricha, go'zallik vujudga kelmaydi va barbod bo'lmaydi, balki u vaqt va makon tashqarisida amal qiladi. Go'zallik tuyg'udan yuqoriroq tabiatga molik bo'lgani uchun uni his-tuyg'u vositasida emas, balki aql vositasida anglash mumkin bo'ladi.

Go'zallikni hayot haqiqatidan ayriticha tushunish san'atni halokaga yo'lqitiradi, uning faol, o'zgaruvchan ahamiyatini pasaytiradi. Ijodkor badiiy faoliyati fidoiylilik qobiliyatini, safarbarlikni talab qiladigan eng murakkab va nozik mehnatdir. Inson faoliyatida kamolotga, go'zallikka intilish ko'p jihatlardan eng muvofiq shaklni izlab topishda ko'rinadi. Bu shakl faoliyat burchiga, vazifasiga, mazmuniga mos kelishini taqozo etadi.

Shaklning mazmuniga mos kelishi san'atdagi go'zallik mezonidir. Tanikli shoirimiz Erkin Vohidov yozadi:

*Mulki borliq ichra bir mahal,
Ko'rkisizgina olam yaratgan.
Bernog uchun olamga sayyal,
Olam aro odam yaratgan.
Shundan beri inson tinmayin
Shu yer uzra ter to'kar hamon.
Yerni go'zal qilgani sayin,
Go'zal bo'lar o'zi ham inson.*

Go'zallik quyidagi tamoyillarni o'z ichiga oladi:

1. Me'yor.
2. Estetik shakl.
3. Uyg'unlik.
4. Yaxlitlik.
5. Magsadga muvofiqlik.

Me'yor lotincha «o'lchayman» ma'nosini anglatadi.

Ma'lumki, ulug' yozuvchilar, shoirlar tabiat manzaralarini aks ettirishga juda katta e'tibor berganlar. U o'quvchining didini

oshiradi, nozik va latif hissiyotini uyg'otadi, go'zallikka undaydi, chugur, keng o'ylashga va atrofni idrok etishga o'rgatadi. Yuksak ihom manbai bo'lib ham xizmat qiladi.

Ma'lumki, go'zallikning eng qadimiy va boy manbai tabiatdir. Inson tabiatini sevilgina qolmaydi, uni saqlaydi, o'z ijodiy mehnati bilan uni o'zgartiradi, yanada go'zallashtiradi. Yaratishga, ijod qilishga intilish insonning undan ajralmas xislatidir. Shu sababli ham biz Ona-tabiatga zo'ravonlik qiluvchi kimsalarga befarq qarab turolmaymiz. Axir tabiatga muhabbat — o'z uyiga, o'z Vataniaga muhabbat demakdir.

Inson — tabiatning eng go'zal mahsuli, aql-zakovat, iroda egasi. U tabiatdagi go'zalliklarni o'z aql-zakovati bilan bilib oladi, moddalarning qonunlari va xossalari ochib, o'z ijodiy mehnati bilan ularni yanada takomillashtiradi.

Insonning go'zalligi jamiyatga, uning yuksak g'oyalari xizmat qilishida, ishga, o'z do'stlariga bo'lgan munosabatida, ayniqsa, yaqol namoyon bo'ladi.

Go'zal narsa bizni hamisha zavqlantiradi, yorqin his-tuyg'ular uyg'otadi, kayfiyatimizni chog' qiladi. «Go'zallik kishida hosil qiladigan his, — deb yozgan edi N. G. Chernishevskiy, — erkin quvonch, sevgan kishimiz yonimizda bo'lganda qalbimizni qanday quvonch bilan to'ldirsa, xuddi shunday cheksiz quvonch tuyg'usidan iboratdir. Biz go'zallikni sevamiz, uni ko'rib quvonamiz, sevgan kishimizni ko'rib qanday xursand bo'lsak, uni ko'rib shunday xursand bo'lamiz».

Shunday qilib, go'zallik turli xil ko'rinish va shakllarda, voqea-hodisalarda namoyon bo'ladi, shu tufayli unga faqat bir xilda ta'rif berish qiyin. Tabiatdagi, jamiyatdagi kishining ijodiy faoliyatidagi, odamlarning bir-biriga bo'lgan munosabatlaridagi jamiyki ijobiy voqealarni, — quvonch, his-tuyg'u paydo qiluvchi, kuch-quvvat beruvchi, kayfiyatni ko'taruvchi barcha omillarni biz go'zallik deb atashimiz mumkin.

Al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Leonardo da Vinchi, Shekspir, Galiley kabi ulug' insonlar faqat san'at durdonalarini yaratgan buyuk iste'dod sohiblari emas, balki o'zlarining ilmlar sohasidagi kamolotlari, bilim va qiziqishlarining cheksizligi, kengligi bilan ham yetuk siymolar edi. Zo'r g'ayrat va shijoatga ega bo'lgan bu kishilar o'z davrlarining eng ilg'or

g'oyalarning targ'ibotchilari edilar. Ayniqsa, o'zbek mumtoz adabiyotining Alisher Navoiy, Mashrab, Turdi, Maxmur, Gulxaniy, Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar, Zavqiy kabi namoyandalari o'z ijodlarida xalqning eng go'zal fikr va tuyg'ularini, uning adolat, aql va ilmning tanlanasi haqidagi umid va orzularni tatannum edilar.

Go'zallik — tabiatning yaxshi ne'matlaridan biridir. Har bir fashning o'z ziyonati bor. Qish faslida oppoq qorqa, kuzda daraxtlardan ohista yerga tushayotgan quyoshga, bahor kezlari rangbarang gullarga ko'milgan daraxtlarni, chaman dalalarini ko'rganimizda beixtiyor: «Naqadar go'zal!» deb yuboramiz. Inson hech qachon mehr bilan go'zallikka to'ymas ekan-da...

Ammo go'zallikning eng yuksagi, eng chiroylisi, mazmunlisi insonda, Olosh insonni mukammal qilib yaratdi. Uni boshqa mahluqotlardan ustun tarzda aql, tafakkur, ong, idrok bilan siyladi. Bir-birini sevsin, e'zoz etsin, deya qalbiga mehr-muhabbat soldi. Olosh go'zaldir, u go'zallikni xush ko'radi.

Jaloliddin Rumiy yozadi: Majnunning zamoniida ham go'zallar bor edi va ular Laylidan xushniroq edilar. Majnunga «Laylidan chiroylirog'ini, husnlirog'ini ko'rsataylik, beryalik», dedilar. Biroq Majnun ularni sevmadi. Ularga qarata: «Layli mening qo'limdagi bir qadad kabitur. Men shu qadadidan sharob ichayotirman. Chunki men sharobga oshiqman. Sizning ko'zingiz esa faqat qadadida, ichidagidan xabaringiz yo'q, g'oflisis», dedi.

Inson tirikligida ham, dunyodan o'tganida ham uning aynimaydigan husni, abadiy siymosi bo'lib qoladigan go'zallik — bu xulq-atvor, insoniy fazilardir.

K. Kolton aytganidek, tan go'zalligi haqiqiy oshiqlarni shaydo qilishi mumkin, ularni bir umr maftun etish uchun esa qalb go'zalligi talab etiladi.

FOJIAVIYLİK

Fojiaviylik muammosi har doim falsafiy estetik tafakkur e'tiborini o'ziga jalb qilib kelgan. Fojiaviylik tabiati to'g'risida juda ko'p mutafakkirlar fikr-mulohaza bildirganlar. Zero, fojiaviylikda yovqaning chuqur ziddiyatlari va to'qnashuvlari: hayot va o'lim, erkinlik va zarurat, aql va tuyg'u, qonun va burch, shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlar namoyon bo'ladi.

Buyuk san'atkorlar yaratgan fojiaviy asarlarda go'zal obanglar mayidligini juda ko'p misollarda ko'rishimiz mumkin. Masalan, M. Shayxodaning «Jaloliddin Manguberti» va «Mirzo Ulug'bek» asarlarida boshdan-oxirigacha fojiali obanglar sezilib, eshilib turadi. Bu asarlarda fojiali obanglar ustuvor darajada ifodalangan. San'atda fojiali to'qnashuvlar, qiyofalar, vaziyatlar chuqur badiiy tahlil etiladi.

Shiroq, To'maris, Najmiddin Kubro, Jaloliddin Manguberti obrazlari fojiaviyligi bilan xalqni latzaga soladi. Go'zallik ko'pincha fojia orqali qaror topadi. Masalan, adolatsizlikka qarshi kurashda xuddi shunday bo'lishi mumkin, bu kurash nafaqat og'ir, balki xavfli hamdir. Fojiaviylik — ijtimoiy xususiyatga molik tushuncha sifatida yolg'iz insonga xos his-tuyg'u ekanligi, faqat ijtimoiy munosabatlar jarayonidagina namoyon bo'lishi bilan izohlanadi.

San'at asarlarida fojiaviylik yaxli namoyon bo'ladi. Fojiaviy holat insonning u yoki bu xatti-harakati natijasida paydo bo'ladi, bu harakat turli-tuman hayotiy kuchlar to'qnashuvi jarayonida vujudga keladi, rivojlanadi. Fojiaviylik boshqa estetik tushunchalardan qanchalik farq qilmasin, ularni go'zallik va xunuklik kabi ijtimoiy estetik orzular bilan bog'liq holda, ularning tarixiy va nisbiy tabiatini jinbaga olgan holda muvohada qilish zarur bo'ladi.

Fojia, birinchi navbada, adolatsizlikka, kishini-kishi ezishiga qarshi, umuman, insonlarni xo'rash va haq-huquqidan mahrum etishlarga qarshi fidokorona, olijanoblarcha kurashni ifodalaydi. Masalan, Go'ro'g'li fojiali sharoitda tug'iladi ammo u ko'p jaso-ratlar, gahramonliklar ko'rsatadi.

Fojia gahramoni hayotni sevadi, aks holda u bu hayot uchun shunchalik shiddat bilan kurashmagan bo'lar edi. U xuddi shu hayot yo'lida jon fido qiladi va bu o'lim bekor ketmaydi, gahramonning kurashini boshqalar davom ettiradi.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida fojiaviylik quyidagicha ifodalani:

*Nafs — shayton asir qilti odam o'g'lin,
Shu turdayin bog'lab oldi ikki qo'lin,
Na mushkuldir, o'ng-u-so'lini bilmay yo'lin,
Yo' darig'o, havoat bilan bog'um-mano...*

yoki:

*Ayo, do'stlar nodon birla ufat bo'lib,
Bag'rim kuyib, jonin to'yib o'ldim mano.
To'g'ri aysam egri yo'lga bo'yim to'lg'ar,
Qonlar yutub, g'am zahriga to'ydim mano.*

Bunday fojiaiviylik doston va eraklarda ham ko'p uchraydi. Masalan, Islom shoir Nazar o'g'lining «Orzig'it» dostonida Qoraxon podshoga xotini qiz tuqganligi to'g'risidagi xabarni yetkazishadi. Podsho farzandi qiz ekanligini eshitib, g'azablanadi va xotinini o'ldirishga, qizini esa sahroga eltib tashlashga farmon beradi. Yillar o'tib, podsho safarga chiqqan chog'ida bir go'zal qizni uchratib, uni o'z haramiga elishni buyuradi. A'yonlari bu qiz podshoning sahroga eltib tashlangan o'z qizi ekanligini, uni bir cho'pon topib olib, tarbiyalaganini aytishadi.

Fojiaiviylik hodisalari insonlarni ana shunday mash'um hollardan forig' va saqlanishga chorlaydi, ular qalbida baxt uchun kurash hislari, ezigulik qaror topishiga xizmat qiladi.

Ovro'po Uyg'onish davri fojiasi o'zining eng to'liq badiiy ifodasini Shekspir ijodida topdi. Shekspir o'zining fojiaiviy asarlarida kuchli, jasoratli, g'ururli, erkin, bargaror insonlar qiyofasini yaratib berdi.

KULGILILIK

«Kulgi — bebaho narsa: u joni ham, mol-mukni ham olmaydi, ammo kulgi qanishida aybdor misoli qo'lga ushgan qo'yonday gup».

N. Y. GOGOL

Estetik kategoriyalarning navbatdagi — kulgililikdir. Biz bilamizki, san'at juda qadim zamonlardan beri faqat jiddiy narsalariga emas, balki hayotdagi kulgililarni ham tasvirlab keladi. Kishilar hayotidagi kulgili voqealarni san'atning har bir janri — quvnoq, sho'x qo'shiq, o'tkir hayiy hikoya, teatr yoki kinokomediya o'ziga xos usulda ifoda etadi.

Kulgili voqea-hodisalar, ko'pincha mumoflik, tekinox'lik, yolg'onchilik, kekkeyishlik, johlilik, yengil tabiatlilik kabi kamchiliklar, nuqsonlardan kulish bilan bog'liq bo'ladi.

Vogelikdagi kulgililik holatiga faqat insongina kulgi bilan javob beradigan qobiliyatga ega bo'lib, boshqa jonzorlar bunday qobiliyadan mahrumdirlar. Kulgililik tushunchasi talqini o'zining aniq mazmuniga ega bo'lib, haqiqatan ham kulgiga xos bo'lgan tomonlarini ochib beradi. Ba'zilar Arastu fikr-mulohazalariga qo'shingan holda kulgining obyektiv asoslariga e'tibor qaratmalar. T. Gobbs izdoshlari esa kulgining subyektiv tuyg'u ekanligiga ishonch hosil qiladilar.

Kulgi, ko'pincha, shunchaki kulgili vaziyat tufayli sodir bo'lib qolmay, balki qahramonlarning o'zlarini tutishlari, xarakterlarning o'sib borishi, alohida qobiliyatga ega bo'lgan kishilarga taqlid qilishlari tufayli yaratiladi. Masalan, Mugimiyning quyidagi she'ri bunga misol bo'ladi:

*Oh, sogol qadri o'tib, ko'ngulda armon ko'samen,
Haftada oyinag'a boqanda hayvon ko'samen.
Barchada bo'lsa sogol-u, menda bir tuk bo'lmasa,
Yig'labon ushbu alandin, goh pinhon ko'samen.
Sen yoshim so'rma, bitolmaystan, o'zim ham shundaym,
Katta-katta mo'yasfidlarga padarxol ko'samen.
Jag'larim Shayxoning dastidek g'iyoh yo'q, yap-yalang,
Engakindin bir olo Mahram namoyon ko'samen.
Bir faqratm bir pagimni, do'stlar, tumang darig'
Bir duogo'yi Mugimiy men qadrdon ko'samen.*

Satira hayotdagi yaramas hodisalarni, yovuzliklarni tash etadi. Satirik qahramon, odatda, manfaatparast bo'ladi, u boshqa odamlardan o'z manfaati yo'lida foydalanishga intilar ekan, bu yo'lida barcha vositalarni ishga solishdan qaytmaydi. U, ko'pincha, jinoyat qilishgacha borib yetadi, bu yo'lida o'z mansbidan foydalanadi, odamlarni tahqirlaydi va shunday qilishga haqqim bor, deb o'ylaydi.

Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor ijodlarida ham bir qator satira janridagi asarlarni ko'rish mumkin. Qodiriyning «Og'zingga qarab gapir», «Po'st kallasi» kabi asarlari, Abdulla Qahhorning «Tobutdan tovush», «Ayajonlarim», «Og'riq tishlar» komediyalarida goho kulgili to'qnashuvlar mohiyati yangilik bilan eskilik o'rtasidagi kurashda ko'rinadi.

Bu fikr faqat komediyaga emas, balki hamma dramatik asarlarga xosdir. Kulg'ili mazmun, qiziq tabiiy qahramonlar, to'g'na-shuvlarning o'ziga xos xususiyatlari turli kulgi vositalarini taqozo etib, ular har xil mubolag'alar, xayoliy to'qimalar ko'rinishida bo'lishi ham mumkin.

ULUG'VORLIK

Estetik kategoriyalardan yana biri — ulug'vorlikdir. Estetik ulug'vorlik — bu so'zsiz buyuk, salmog'i bo'yicha ulkan hodisadir.

Ulug'vorlik kategoriyasi voqetlkdagi aniq narsalar va hodisalarni aks ettiradiki, ular tabiatda va jamiyat hayotida obyektiv mavjuddir.

Ulug'vorlikning namoyon bo'lish shakllari xilma-xildir. U be-had ulkan shaklning butun ulug'vorligini bevosita ifoda etishi mumkin bo'lgan (jo'shqin okean, zilzila, jang manzarasi), osmonning butun rang-barangligini, okean va dengizlarning sokin sathi va beqoyonligini, qudratli to'lg'inlarning, tog'larning yuksakligini, vulqonlarning qaynashi manzarasini, qutb shu'lasini ko'rsatishi mumkin. Ulkan arxitektura inshootlari — Misr piramidalari, Gotika uslubida qurilgan ibodatxonalar, O'rta Osiyo va Hindistondagi tarixiy yodgorliklar ulug'vorlikka misol bo'la oladi.

Ulug'vorlik haykaltaroshlikda, poetik asarlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ulug'vorlik — ijtimoiy hayotdagi buyuk tarixiy voqealar, jang manzaralari, xalq bayramlari, insonning tabiat ofatlari bilan kurashini aks ettiruvchi manzaralarda namoyon bo'ladi.

Ulug'vorlik — estetik va axloqiy sifatlari kasb etib, hayotda ko'p qo'llaniladigan estetik tushunchadir. Qadimda estetikada «ulug'vorlik» iborasi o'zining tantanaliigi va ahamiyatligi bilan ajralib turadigan nutqning alohida uslubini tavsiflash uchun ishlatilgan. Ulug'vorlik muammosiga estetik yondoshishni «Ulug'vorlik to'g'risida»gi risola bilan bog'laydilar va uni III asr notig'i Longin yozgan, deb taxmin qiladilar.

Mazkur risolada ulug'vorlikning inson ruhiga qanday ta'sir o'tkazishi mumkinligi masalasiga katta e'tibor berilgan. Risola muallifi ulug'vorlikni mutq go'zalligi bilan bog'lanib ketgan odatdan tashqari fikrlar va ehtiroslar sifatida tushunib, u inson his-tuyg'ulariga ta'sir etuvchi, uni quvonch va hayratga soluvchi kuch, deb uqiradi.

Tabiatning ulug'vor manzarasi.

XVII asr ingliz olimi E. Berk estetik qarashlarida ulug'vorlikning go'zallik singari obyektiga bog'liqligi ta'kidlanadi. Uning fikricha, ulug'vorlik tuyg'usining manbai — dahshat yoki hayratomuz tuyg'ular qo'zg'atadigan barcha narsalar, voqea-hodisalardir.

Berk ulug'vorlikning inson ruhiga ta'sir kuchi haqida gapirib, uni insonga his-tuyg'uli ta'sir o'tkazish shakllari ichida eng kuchlisi bo'lgan qoniqmaslik tuyg'usi bilan bog'laydi.

Boshqa ingliz estetik tadqiqotchisi G. Xoum ulug'vorlik va go'zallik mutanosibliigi masalalarida Berkka qarama-qarshi mavqeda turadi. Uning fikricha, ulug'vorlik go'zallikdan faqat o'zining ko'lami bilan farq qiladi va ijobiy his-tuyg'ular uyg'otadi.

I. Kant ijodida ulug'vorlik nazariyasi yanada rivojlantirildi.

U ulug'vorlikka estetikaning boshqa tushunchalari tizimi doirasida qarab, go'zallik va ulug'vorlik barcha o'xshashliklari hamda farqlari bilan bir butun umumiylikka ega ekanini asoslab berdi. Uning fikricha, go'zallik ham, ulug'vorlik ham go'pol, sof foyda ma'nosidagi manfaatdan xoli bo'lib, hamma uchun umumiy ahamiyatli, maqsadga muvofiqlik va zarurlik tasavvurlarini o'zida mujassamlashtirgandir.

Kant ulug'vorlik to'g'risidagi fikr-mulohazalar tahliliga alohida e'tiborni qaratadi. Go'zallik va ulug'vorlik haqidagi fikr-mulohazalarni qiyosiy tahlil etib, u shuni ta'kidlaydiki, go'zallik haqidagi fikr-mulohazalarga nisbatan ulug'vorlik haqidagi fikr-mulohazalarda umumiy kelishuv darajasi ancha yuqoridir.

Kantga qarama-qarshi o'laroq, Hegel ulug'vorlikni boshqa barcha estetik muammolar qatorida, asosan, san'at asarlari zaminida nushohada etadi. Uning fikricha, ulug'vorlik san'atning estetik xususiyati bilan ko'proq bog'langan. Shu bois ulug'vorlikning eng yorqin ifodasi — bu diniy va ilohiy san'atdir.

Chernishevskiyning qarashlariga ko'ra ulug'vorlik tabiiy hodisalarga ham xos estetik tushunchadir. Masalan, oddiy shamoldan bir necha yuz marta kuchli bo'lgan bo'ron ulug'vordir, pastkash hisob-kitob va intilishlardan yuz karra kuchli bo'lgan sevgi ulug'vordir.

Ulug'vorlik sifatiga ega bo'lgan narsalardan lazzatlanish o'sha narsalarning sifatiga bog'liq bo'lmay, balki ulardan lazzatlanayotgan insonning tarbiyasiga ham bog'liqdir.

Qahramonlikda ulug'vorlikka xos estetik va axloqiy sifat to'la namoyon bo'ladi. Xalq fidoyilari, el-u yurt jonkuyarlarining qiyofalari bir vaqtning o'zida ham ulug'vorlikni, ham madonalikni namoyon qiladi. Qahramonlik tom ma'noda odatdan tashqari noyob, nodir, kam uchraydigan hodisa bo'lib tuyuladi. Lekin u kundalik hayotda oddiy sharoitda eng sodd, hamma amal qiladigan axloqiy qoidalar doirasida ham sodir bo'lishi mumkinligining o'zi ulug'vor ahamiyat kash etadi.

Alisher Navoiy nazdidagi qahramonlik, mardlik, ulug'vorlik halol mehnatda, yaxshi axloqiy aqidalarga doimiy tarzda amal qilishda o'z ifodasini topadi.

Ulug'vorlik san'atda har tomonlama ifodalarnadi, chunki u san'atning barcha ko'rinishlari uchun asosiy mavzudir. Shubhasiz, san'atning turli shakllarida ulug'vorlik xilma-xil tasvirlanadi. Qahramonlik dostonlari, lirik dostonlar, qahramonlik fojiasi, qahramonlik musiqasi asarlari, me'morchilik kabi san'at asarlari ulug'vorlik mavzuni badiiy o'zlashtirish jaryonida vujudga kelgandir.

Ulug'vorlik kategoriyasini quyidagi tarixiy hikoyat bilan bog'lash mumkin. Ne'matullo Ibrohimov «Ibn Batutva va uning O'rta Osiyoga sayohati» kitobida shunday hikoyatni keltiradi.

...Abbosiyylarning Balxdagi noibining xotini masjid qurdiradi.

Shu vaqtda Xalifa ulardan katta xiroj — o'ljon undirib kelgani o'zining amirini Balxga yuboradi. Balx shahri ayollari bola-chagalari bilan noibning xotini huzuriga kelishib, haddan ziyod katta xiroj solin-ganini aytib, arz qilishadi. Shunda noibning xotini boj yig'uvchi amirni chaqirib, o'zining qimmatbaho javohirlar qadab tikilgan ko'ylagini unga berib: «Balx aholisi bunday katta xirojini to'lay olmaydi, mana shu ko'ylakni boj hisobiga ol-da, uni Xalifaga olib borib ber, xiroj o'niga shu ko'ylakni olsin», deydi. Amir ko'ylakni olib borib, Xalifaga bo'lgan voqeani aytadi. Xalifa bu gaplarni eshitib, xijolat bo'lib: «Nahotki bir ayolning himmati bizning himmatimizdan a'lo bo'lsa?» deb ko'ylakni egasiga olib borib berishni buyuradi va: «Shahar aholisini bir yillik xirojdan ozod qildim!» deb farmon beradi. Ayol amirdan: «Bu ko'ylakni Xalifa ko'rdimi?» deb so'raydi. «Ha, ko'rdi», deb tasdiqlaganidan so'ng, ayol: «Begona odamning nazari tushgan ko'ylakni hech qachon kiymayman, bu ko'ylakni sotib, pulga masjid quringlar», deya farmon beradi. Pulga masjid, xonogoh, karvonsaroy qurdiradi. Pulning uchdan biri ortib qoladi. Uni ayol olmavdi, masjid ustunlarining birini tagiga ko'mib qo'yinglar, kerak bo'lganda xalq yaxshi kunlariga ishlatsin», deydi.

Chingizxonga bu voqeani aytishganda, u ustunlarning tagini kavlab, masjiddi buzib tashlaydi, ammo pulni topolmaydi.

Bu hikoyatda Chingizxon — pastkashlik timsoili, noibning xotini — ulug'vorlik timsoili sifatida gavdalanadi.

Demak, turli estetik hodisalar bir vaqtning o'zida jamiyada mavjud bo'ladi va bu xilma-xillik insonning ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatadi hamda uning ma'naviy, ruhiy kamoloti ko'rsatkichi bo'lib boraveradi.

Sinov savollari

1. Asosiy estetik tushunchalar nimalardan iborat?
2. Ulug'vorlik, go'zallik va kulgililik tushunchalarini qanday ta'rif-laysiz?

V BOB. MUSTAQILLIK MA'NAVIYATI VA ESTETIK MADANIYAT

MILLIY ISTIQLOL, MA'NAVIYATI

*«Ma'naviyat — taqdirning ehsosi emas.
Ma'naviyat inson qalbida kamol topishi
uchun u qalban va vijdanan, aql va qo'l bilan
mehnat qilishi kerak».*

Islom KARIMOV

Milliy istiqlol ma'naviyati va shu ruhdaagi madaniyat masalasi muhim tarbiyaviy muammolarni hal etishda asos bo'lib xizmat qiladi. Shu boisdan milliy mustaqillik ma'naviyati va uning tarbiyaviy asoslarini o'rganishda alohida sinchkovlik, qunt, sabot, madaniyatlik va tarbiyaviy onglik talab etiladi.

Ma'naviyat o'zi nima? Milliy ma'naviyat qanday xususiyatlarga ega? Bu savollarga aniq javob berish muhim va dolzarb muammodir. Ma'naviyati qashshoq yoki madaniyatsiz odamdan biror yaxshi narsa kutish aslo mumkin emas. Chunki u yaxshilik va ezgulik haqida umuman o'ylamaydi. U o'zi va qarindosh-urug'lari taqdiriga ham befarq, loqayd holda shunchaki yashaydi.

Yuksak ma'naviyati va estetik madaniyatli inson bugungi kun va kelajak haqida fikr yuritadi, qayg'uradi, shuningdek, kelgusi hayoti va turmushining ravnaqi uchun o'z hissasini qo'shishga intiladi. Zotan, mustaqil mamlakatimizning kelajagi uchun ma'naviyati yuksak, estetik madaniyatli, barkamol insonlar zarur. Shuning uchun Yurboshimiz Islom Karimov: «Yuksak ma'naviyat — kelajak poydevori», degan hikmatli shiorni yanada balandroq ko'tardiki, yuksak ma'naviyat mustaqillikni mustahkamlash, rivojlantirish va takomillashtirish uchun muhim va zaruriy tamoyillardan biridir.

Ma'naviyat va estetik madaniyat — mustaqil fikrlashni shakllantiradi. Bu esa insonning o'zligini anglashi, xalqining madaniy merosini, san'at va badiiy boyliklarini bilishi, qadrlashi, bor imkoniyatini Vatan ravnaqi yo'lida sarflashi, halol mehnat qilishi,

go'zal g'oya, kashfiyotlarni e'zozlashi va bu yo'lida fidoyi bo'lishdan iboratdir.

Keyingi yillarda mamlakatimizda ma'naviy va madaniy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirishga bevosita yordam ko'rsatuvchi davlat siyosati ilgari surilmogda. Bundan ko'rinish turibdiki, ma'naviyatdan madaniyat va ma'rifatni ajratish aslo mumkin emas. Ular egizak tarbiya sohalaridir. Masalan, san'at maskanlari, teatrlar, kinoteatrlar, kutubxonalar, madaniyat saroylari, muzeylar, konsert zalari va madaniy-ma'rifiy muassasalarda olib boriladigan ishlar insonlarning madaniy va estetik qarashlarini shakllantirish bilan bog'liqdir.

Ma'naviyat — bir chimor bo'lsa, estetik madaniyat, ma'rifat uning asosiy ildizlari, qon tominoridir. Teatrlarda sahnalashtirilgan spektakllar, konsert zallarida yangraydigan qo'shiqlar, madaniyat uylarida uyushtiriladigan va olib boriladigan tadbirlar, chop etilgan kitoblar, gazeta-jurnallar u yoki bu shaklda kishilar ongiga ma'naviy-madaniy ta'sir ko'rsatish usullaridir. Insonlar mana shu madaniyat gushanlariga hech qanday da'vatsiz yoki chaginqsiz o'z ixtiyorlari bilan ruhiy tashnalgai, tabiiy ehtiyoj tufayli o'z xohishlari bilan boradilar. Joylarda estetik madaniyat taqdiri mahalliy rahbarlar faoliyati, ularning shaxsiy ma'naviy-axloqiy, madaniy-ma'rifiy qarashlari bilan bog'liq bo'ladi. Ma'naviy barkamollik va axloqiy go'zalik bir-biri bilan chambarchas aloqada bo'ladi. Ma'naviy madaniyat estetik ehtiyoj zaminida rivojlanadi. Ilm-fan taraqqiyoti va san'at insonlarda qadriyatlar asosida go'zal axloqiy sifatlarini tarbiyalashga yordam beruvchi asosiy vosita hisoblanadi.

Ma'naviy tiklanish, poklanish mustaqil O'zbekiston sharoitidagi yangi muhim nazariy va amaliy muammolarni hal etishda katta ahamiyatga ega. Ma'naviyat masalalariga oqilona, muayyan sharoitni hisobga olib yondashish komul insonni tarbiyalashning yangi yo'llarini izlashdir. Buyuk mutafakkir Bedil aytganidek, me'mor dastlabki g'ishtni to'g'ri qo'ymasa, binoning boshi yulduzlarga yetsa ham u qiyshiq bo'lib qolaveradi. Bu fikr, birinchi navbada, ta'lim-tarbiya ishlariga taalluqlidir.

Ma'naviyat insonning tug'ma xususiyati emas, u faqat insonga xos fazilat bo'lib, jamiyat taraqqiyoti jaryonida shakllanadi. Shu sababi ma'naviyatlik va estetik madaniyatlik insoniy kamolotning asosiy belgilarini hisoblanadi.

Insonda ma'naviyatni egallash va rivojlantirishga imkon beradigan, irsiyat qonunlari bilan belgilangan tug'ma iste'dod va imkoniyatlar ham bor. Tug'ma irsiy imkoniyatlar mehnat, hayot tajribasi, jamoatchilik ta'siri asosida sayqal topib, e'tiqodga, ruhiy mohiyatga aylanadi va inson ongida, qalbida chuqur o'rinlashadi. Islom Karimov ma'naviyatning ijtimoiy mohiyati ustida alohida to'xtab, u: «...insonga ona suti ota namunasi, ajdodlar o'giti bilan birga singadi», degan chuqur falsafiy fikrni aytgan edi.

Demak, ma'naviyat insonga xos bo'lgan irsiy imkoniyatlar, qobiliyat kurtaklarining hayot tajribasi, ajdodlar merosi va namunasi, bilim, axloq, odob asosida shakllanib boruvchi, shaxsning hayoti va faoliyatiga maqsad va yo'nalish beruvchi ruhiy asosdir.

Ma'naviyat faqat insonga xos bo'lgan fazilatdir. U insonga xos bo'lgan ichki ruhiy holatgina emas, balki jamiyat, davlat, millat, shaxs rivojlanishi va kamolotining asosiy omilidir. Shuning uchun ham ma'naviyat davlatimiz va jamiyatimizning qudratli tayanchidir.

Ma'naviyat mazmun jihatidan serqirra va keng ko'lamlidir.

Ma'naviyatning cheksiz va beqiyonligi tarixiy taraqqiyotning cheksizligi bilan belgilanadi. Ma'naviy yetuklik ayrim shaxslarni emas, balki butun jamiyat a'zolarini qamrab olgandagina katta ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Ma'naviy kamolot ma'naviy ehtiyojlarning mazmuni va darajasi bilan bog'liq. Jamiyat taraqqiyotini tezlashtiruvchi asosiy kuch — iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy taraqqiyot zaruriyatlari bilan belgilangan, ma'naviyat bilan mustahkamlanib ehtiyojdir. Ehtiyoj bo'lmagan joyda hech qanday taraqqiyot va yuksalish bo'lmaydi. Ehtiyojning o'zi ham ma'naviyatlilik darajasi bilan belgilanadi. Islom Karimov ta'kidlaganidek: «Sahrodagi sayohlar doim buloqdan chanoq'ini bosadi. Xuddi shuningdek, inson ham necha-necha azoblar, qiyinchiliklar bilan ma'naviyat chashmasini izlaydi».

Ma'naviyat va estetik madaniyat bir-biri bilan uzviy bog'langan aqliy, axloqiy, ilmiy, amaliy, mafkuraviy sifat va fazilatlarining yaxlit tizimidir.

Ma'naviy kamolot bilan ijtimoiy, milliy, axloqiy, estetik ong yuksalishi o'zaro bog'liqdir.

Ma'naviyat rivojlanishi bilan o'lkamizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy, siyosiy islohotlar o'rtasida chuqur aloqadorlik mavjud.

Shuningdek, xalqning moddiy turmush darajasi va ma'naviyat bir-biri bilan bog'liqdir. Estetik tafakkur estetik ongning aqliy faoliyat, amaliyot borasida namoyon bo'lishidir. Milliy manfaatlarni anglash va ularni amalga oshirish yo'llarini topishga yordam beradi. Estetik tafakkurga millatning axloqi, ruhiyati, tarixiy an'analari, turmush tarzi, mehnat faoliyatining xususiyati va yo'nalishlari bevosita ta'sir etadi.

Yoshlarni tarbiyalashda estetik ongning quyidagi jihatlarga asosiy e'tibor berish zarur. Estetik ong — estetik did va fahm-farosat tuyg'usi shakllanishi va rivojlanishining asosidir. Estetik ongliklik — o'z-o'zini idora qila bilish madaniyati hamdir. Nafosatlilik esa olibanoblik va birdamlik bargaror bo'lgan joyda milliy davlat, til, madaniyat, qadriyatlar, an'analarni yuksalishi uchun xizmat qiladi.

Har bir tadbir millatning o'z-o'zini anglashdan boshlanadi. Millat istiqboli bilan bog'liq tadbirlar zaminida milliy manfaatlarni anglash yo'ladi. Estetik ong har bir xalqning tarixiy rivojlanishi jarayonida o'zgarib, takomillashib boradi. Estetik ong shakllanishi va rivojlanishi milliy qadriyatlarni tiklash, o'rganish, hayotga keng joriy etish bilan bog'liqdir.

MA'NAVİYAT VA ESTETIK MEROS

«Xalqning madaniy qadriyatlarini, ma'naviy merosini yillar mobaynida sharoit sharoit uchun qudratli ma'naviyat maktabi bo'lib xizmat qilgan».

Islom KARIMOV

O'zbek xalqi insoniyatning ma'naviy kamolotiga kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatgan boy madaniy meros, buyuk qadriyatlarining egasidir. Ota-bobolarimizdan qolgan ulkan moddiy va madaniy merosni bir daryo deb tasavvur etsak, bu boradagi bilimlarimiz undan bir tomchi, xolos. Hozirga qadar o'tmish ajdodlarimizning jahon fani va madaniyatiga qo'shgan hissasi o'zimizdan ko'ra dunyodagi ko'plab mamlakatlarda ma'lum va mashhur edi.

1993-yil buyuk mutafakkir Abduxolliq G'ijduvoniyning tug'ilganiga 850 yil to'lishiga bag'ishlangan ilmiy anjumanda Italiya davlatining O'zbekistondagi elchisi so'zga chiqib: «Men dunyoning ko'plab mamlakatlarida bo'lganman. O'sha yirik mamlakatlarda shu

o'lkada yashab, jahon sivilizatsiyasi tarixida o'chmas iz qoldirgan bir yoki ikki olimning nomini eshgangaman. O'zbekiston tuprog'ida bunday buyuk siymolar shunchalik ko'p yashab ijod etganki, ularning nomini sanab chiqish ham qiyin. Shunday buyuk allomalarni jahonga yetkazib bergan mamlakatning xalqiga va tarixiga hurmat bilan qaramaslik aslo mumkin emas», degan edi. Bu fikrlarda juda katta haqiqat bor. So'nggi o'n yil mobaynida tariximiz va ma'naviy merosimizni o'rganish borasida katta tadbirlar o'tkazildi. Jumladan, Imom al-Buxoriy, al-Termiziy, Najmiddin Kubro, az-Zamaxshariy, Bahovuddin Naqshband, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Ahmad al-Farg'oni va boshqalarning tavalludiga bag'ishlangan yirik anjumanlar, tantanalar shular jumlasidandir.

Buyuk Amir Temur bobomiz haqidagi tarixiy haqiqatning tiklanishi ham madaniy hayotimizda ulkan voqea bo'ldi.

Tarix haqiqatini tiklash — o'zbek millatining obro'-e'tiborini tiklash, qadr-qimmatini, o'ziga ishonchini tiklash demakdir.

Xalqimizga uzoq o'tmishdan meros qolgan mehmondo'stlik, saxiylik, tantilik, sadoqatlik, poklik kabi fazilatlar milliy xususiyatining eng muhim jihati bo'lib hisoblanadi.

Bu xislatlarni yosh avlod ongiga singdirish, ruhiniyatini esa xalq durdonalari — o'g'itlarimiz bilan boyitish va ushbu qadriyatlarimizni e'zozlashga o'rgatishimiz lozim.

Ma'lumki, inson oliada shakllanadi. Sharqda bola tarbiyasi alohida e'tiborda turgan, yaxshi tarbiya ko'rgan kishi nihoyatda ulug'langan.

Tarbiyaviy deganda nafaqat yuritish-turishi, balki shirin zabon-u, ochiq chehralik ham nazarda tutilgan. Hadisi sharifda ham: «Yaxshilikni chehralari ochiq, xushro'y odamlardan kutinglar», deyiladi. Insonni har doim ma'naviy pok bo'lib yuritish, kiyimlarini ozoda tutishi, xushnuomala bo'lishi hamisha ulug'lanadi. Masalan, Rim arxitektura san'atiga nazar tashlasak, ular beton qilib, uy-joy qurilishida undan ustalik bilan foydalanganlar, hammomlarini shunga mukammal qurishganiki, u yerda dam olish xonalari, ovqatlanish zallari, hatto ki, kutubxonalari mayud bo'lgan. Ya'ni, ular «tanasi toza, pok odamning miyasi ham yaxshi ishlaydi», degan tushunchaga ega bo'lganlar. Demakki, inson ko'proq vaqtini hammomda o'tkazishi uchun ham shunday qilingan bo'lsa ajab emas.

Fazilatlarimizning yuksagi, birinchi navbatda, poklik sanaladi. Bu ruhiy ma'naviy poklikdir.

Donolarimiz o'g'itlarida shunday ajoyib so'zlar keltiriladi: «Og'zingni misvoq bilan poklading, qani endi uni g'iybat, bo'hon kabi so'zlar bilan yana iflos qilmasayding...». Tarbiyaning muhim quroli nuq hisoblanadi. Shuning uchun ham insonlar o'z nuqlarida yodimsiz ohang bilan mantiqsiz so'zlarni ishlatish, qo'pol, behayo, beandisha so'zlarni ishlatish bilan ularda kattalarga bo'lgan hurmatni so'ndirmasliklari kerak.

Ba'zan o'quvchi, talaba yoshlarimizning ham og'zilaridan chiqayotgan haqoratomuz so'zlarni eshitib yoga ushlamayiz. Besabr «katta»lar esa ba'zan ularga tanbeh tarzida «bunaga gapingni oranga yoki onangga gapirasan», «bunaga beadablikni borib otangga yoki onangga qil», deyishadi. To'xtang... biz ularga bunaga xunuk qilgini, hayosiz so'zlarni hech qachon ishlatma, yomon bo'ladi, deb vaqidda to'g'ri yo'lga boshlashimiz kerak-ku. Axir boyagi gapimiz bilan ota-onangni behurmat qil, deb o'rgatishimiz emasmi?...

Mung'ak tasavvuri bola ilk nammuna va malakalarini biz kattalardan oladi. Agar katta yoshdagilar o'zlarining xulq-odoblari, xatti-harakatlari bilan yoshlar o'rtasida hurmat qozona olislar, ularga ma'naviyatli, madaniyatli inson sifatida ruhiy ozuqa bera oladilar.

«Ey farzand, agar farzanding bo'lsa anga yaxshi ol qo'ygil, nedinkim otadan farzand haqlaridan biri unga yaxshi ol qo'ymoqdir. Yana biri uldurkim, farzandingni oqil va mehribon doyalarga topshirgaysen, sunnat qilur vaqtda sunnat qilgaysan, qudratingga loyiq to'y va tomosha qilgaysan hamda o'qishni o'rgatgaysan. Agar qizing bo'lsa uni yaxshi doyalarga topshirgil, toki yaxshi parvarish qilgayslar, kattaroq bo'lg'ondan so'ng muallimga topshirgil. Balog'atga yetgandan so'ng harakat qilib erga bergil, unga shafqat va mahramat ko'rgizgil, nedinkin qiz otaning asiri bulur...». «Qobusnoma»dan.

Sharq allomalarining biror-bir asari yo'g'ki, ularda komil inson haqida so'z yuritilmagan bo'lsin. Ularning fikricha, agar inson axloq-odobli bo'lishini istasa, yuritish-turish va hayot kechirishning, madaniyatning me'yorlariga rioya qilishi lozim.

Axloq va odob malakalarini puxta egallash, ota-ona, keksalarni hurmat qilish, samimiylilik, vijdonlilik, sadoqat, o'zaro yordam

singari insoniy xislatlar millatimiz ma'naviyat ramzi hisoblanadi. Milliy ruhияtimizni aks ettiradigan o'zaro iliq munosabat, qat'indosh-urug'chilik, mehr-muruvvat kabilarining barchasi xalqimizning boy madaniyati, tili, adabiyoti, san'ati-yu obidalarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

DIN — ESTETIK MADANIYAT RIVOJLANISHINING OMILI

*«Ey ko'ngil, qilding gunoh, harqiz pushaymon bo'lmading,
So'fimen deb lof urib, tolibi jonon bo'lmading.
Xayl umring o'ni bir lahza g'iyon bo'lmading,
So'finaqsh bo'ldang vale, harqiz mustahon bo'lmading».*

Xoja Ahmad YASSAVIY

Qur'on, hadislar, shariat qoidalarini islom huquqi asoslarida oldinga surilgan barcha g'oyalar zaminida ruhiy poklanish, go'zallik, imon, vijdon, e'tiqod bilan bog'liq bo'lgan dunyoviy muammolar o'rtaga qo'yilgan. Janniyat hayoti va shaxsiy hayotidagi barcha muammolarni hal etish uchun inson o'zi ruhan va vijdonan pok, imonli, halol, e'tiqodli bo'lishi kerak, degan g'oya islom dinining asosini tashkil etadi.

Hadislar, shariat qoidalarini inson ma'naviy kamolotining asosiy yo'llari va mezonlarini belgilab beradi.

Hadislarda ilm va ma'rifat egallashga da'vat etiladi: «Ilm egalang! Ilm — sahroda do'st, hayot yo'llarida — tayanch, baxtiyor daqiqalarda — rahbar, g'ayg'uli onlarda — madadkor, odamlar orasida — zeb-u-ziyinat, dushmanlarga qarshi kurashda — quroldir».

Din insonga ma'naviy, estetik ta'sir etuvchi katta kuchga ega. Dinga chiyvoj go'zallikka bo'lgan ehtiyojning bir ko'rinishidir. Diniiy va dunyoviy bilimlarni egallashga intilishni, olimlarni qadrlashni ham islom dini muqaddas burch deb biladi. Tasavvufdagi komil inson tushunchasi odamlarning olamni butunlikda, uyg'unlikda ko'rishidir.

Chunki komil inson barcha zo'hiriy va botiniy bilimlardan xabardor buyuk zot deb tasavvur qilingan.

XIII asrda yashab ijod etgan Shayx Aziziddin Nasafiy o'zining «Komil inson» risolasida: «Jumla mayjudot odamzotga shuning uchun sajda qiladiki, odamlar orasida komil inson bor. Mayjudot

ichra komil insondan ulug'roq, sharafliroq va donoroq zot yo'q. Chunki komil inson eng pastdan eng yuqorigacha martabalaridagi mayjudotning xulosasi va qaymog'idir», deb yozgan edi. Komil inson bo'lib yetilish uchun odamzod o'z tabiatidagi baxillik, ochko'zlik, yolg'onchilik kabi illatlardan voz kechishi, yaxshi xislatlar, fazilatlariga ega bo'lishi zarur.

Shayx Fariddin Attor aytadi: «...o'sha so'filyarga muhabbatim shu qadar baland va jo'shqin ediki, o'sha toifaning chiroyi so'zlari meni o'ziga tortar, dildmd bu so'zlardan quvonch jilvalanar, ul so'zlar qanchalik mahobatli, pardali bo'lmasin, ularni tanib oladigan bo'ldim».

Fariddin Attorning kuzatishicha, avliyolar bir necha xilga bo'linadi, ma'rifat ahli, muomilot ahli, muhabbat ahli, tavihid ahli, miskin va faqirlar ahli va boshqalar. Ma'naviy kamolot va estetik madaniyatga erishishning eng maqbul yo'li — qanoatdir. Qalbidagi go'zallikka intilish bo'lgan har bir inson kamolotga ana shu jism talablarini yengib borish va ruh talablarini ko'paytirish bilan erishadi. Qanoat insonni inson qiladi, ma'naviyat bezagi bilan bezatadi.

Demak, din ma'naviy kamolot va estetik madaniyatga erishishda muhim vositalardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Sinov savollari

1. Ma'naviyat o'zi nima?
2. Milliy ma'naviyat qanday xususiyatlarga ega?
3. Estetik madaniyatning qanday omillarini bilasiz?

VI BOB. AMALIY ESTETIKA

SAN'AT ESTETIKASI

«San'at — mo'jizadir. Yurak va miyaning shunday xilvat joylari borki, unga faqat san'at vositasidagina kirish mumkin».

Ibn SINO

San'at — ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, insoniyat ma'naviy madaniyatining tarkibiy qismini, dunyoni ma'naviy anglashning maxsus turidir. San'atning turli ko'rinishlari voqelikni, undagi hodisa, narsa va holatlarni o'zlariga xos usullar yordamida aks ettiradi (masalan, musiqa — tovushlar, ularning o'zaro bog'lanishi, uyg'unligi orqali, badiiy adabiyotda — so'z, obrazlar orqali). Lekin shu bilan birga ular o'rtasida ma'lum umumiylik mavjud. Bu umumiylik shundan iboratki, ularning hammasida voqelik badiiy-obrazli tarzda aks ettiriladi.

San'atni tushunish, uning kishilar hayotidagi rolini aniqlash masalasi butun madaniyat tarixi davomida keskin bahs, tortishuvlarga sabab bo'lib kelgan.

Masalan, ba'zi san'atkor va san'atshunoslar uni «tabiatning taqlidi» yo «voqelikning aks ettirishi» deb hisoblasalar, boshqalari san'atni «san'atkorning sof shaxsiy ijodiy mahsuli», «o'z-o'zini izhor etish»dir, deb bilganlar. Bu san'at predmetining murakabligi uning xususiyatlari va shakllari, mujaassamlantirish usullarining xilma-xiligi hamda turli davrlarda san'at nazariyotchilarining sinfiy va g'oyaviy fikrlari o'rtasidagi tafovutlar bilan izohlanadi.

San'atda go'zallik kategoriyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Estetika fani go'zallik san'atning zarur sharti ekanligini, go'zalliksiz san'atning yo'qligi va bo'lishi mumkin emasligini uqtiradi. San'atda mazmun va shaklni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. San'atning o'ziga xos xususiyati uning voqelikni ilg'or g'oyaviy nuqtai nazardan turib badiiy obrazlarda aks ettirishidir. San'atning

badiiy shakli til, uslub, obraz kabilar bo'lib, ular mazmunni ifodalash uchun xizmat qiladi.

Insonning badiiy-ijodiy faoliyati rang-barang bo'lib, u san'at turlari yoki janrlarida namoyon bo'ladi. Ular, o'z navbatida, qator ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkin. Umuman olganda, san'at dunyoni badiiy-obrazli anglashning turli, ya'ni umumiy va o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan usullar majmuasidan iborat tarixiy tizimdir.

San'at juda qadimiy tarixga ega. U jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlarida mehnat jarayoni bilan, kishilar ijtimoiy faoliyatining rivojlanishi bilan bog'liq holda vujudga kela boshlagan.

San'atshunoslik — keng ma'noda jamiyatning badiiy madaniyatini, umuman, san'atni o'rganish, tadqiq etish bilan shug'ullanuvchi ijtimoiy fanlar majmuidir. Bu majmuaga kinuvchi adabiyotshunoslik (filologiya fanlari sirasiga ham kiradi), musiqa-shunoslik, teatrshunoslik, kinoshunoslik va tor ma'nodagi san'atshunoslikdan iborat. Tor ma'nodagi san'atshunoslik tasviriy san'at, amaliy-bezak san'ati va me'morchilikni tadqiq etish bilan shug'ullanadigan ijtimoiy fan bo'lib, san'atshunoslik deganda, ko'pincha uning shu ma'nosi ko'zda tutiladi va keng ishlatiladi. Shu ma'nodagi san'at bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan uch tarmoq: a) san'at nazariyasi; b) san'at tarixi; d) badiiy tanqidan iborat.

San'atshunoslik, umuman, ana shu tarmoqlar doirasida san'atning borligiga munosabati, uning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy roli, jamiyat tarixiy taraqqiyoti obyektiv qonunlari bilan bog'liqligi, ijtimoiy tuzum va ishlab chiqarish kuchlari darajasining san'at va me'morchilikka ta'siri, san'atning mazmuni va shakllari bilan bog'liq masalalarni o'rganadi. San'atkorlarning ijodiy yo'llarini tavsiflaydi, san'at asarlarini tahlil etadi, ommlashtiradi va targ'ib qiladi.

SAN'ATNING PAYDO BO'lishi

San'atshunoslik alohida fan sifatida XVI—XIX asrlar mobaynida shakllandi. San'atga doir ma'lumotlar dastlab Yunonistonda qadimdan o'rganila boshlangani ma'lum. Aristotel, Platon kabi o'sha davrning yirik faylasuflari Yunonistonda san'at tarixi bilan

ham shug'ullanganligi to'g'risida ma'lumotlar saqlangan. Qadimgi Rimda yunon san'atiga katta e'tibor bilan qaratilgan. Milodiy dastlabki asrlarda O'rta Osiyo mamalaklarida me'morchilik va san'atga oid risolalar yaratilgan. Ular mazmuni jihatdan hammasi bo'lib, ham metodik qo'llanma, ham o'qish kitobi sifatida xizmat qilgan, kitobxon e'tiboriga tarix, hikoyat, nasihat va mushohadalar havola qilinardi. O'rta asrlarda Yevropada san'at ilohiyot (teologiya)ning bir qismi bo'lib qoldi. O'rta asr san'atshunoslari san'atni narigi dunyoning bu dunyodagi moddiy obrazi deb baholadilar. Uyg'onish davri san'at rivojida muhim davr bo'lib tarixga kirdi. XIV—XVI asrlarda insonparvarlik va realizm g'oyalari bilan bir qatorda, san'atni cherkov ta'siridan ajratishga intilish kuchaydi va uni ilmiy tavsiflash yo'lida muhim qadam qo'yildi. Bu davrda yaratilgan ko'p risolalarda rassom, haykaltaroshlarga asosiy yo'l-yo'riqlar ko'rsatildi, umuman, san'at, uning nazariyasi va tarixi bo'yicha qimmatli asarlar vujudga keldi. Leonardo da Vinchi kabi rassom va me'morlar rassomlik, uning ilmiy asoslari va imkoniyatlari, tasviri san'atda inson ma'naviy hayotining aks ettirishi kabi muhim ahamiyatga ega bo'lgan fikrlarni bayon etdilar. XVI asrda Olmoniyada A. Dyurerning proporsiyalar haqidagi ilmiy fikrlari, Venetsiyada P. Aretinoning borliqni to'g'ri aks ettirish bo'yicha rassomlar oldiga qo'ygan talablari san'atga muhim hissa bo'lib qo'shildi. XVII asrda risola, qo'llanma, Yevropa san'atiga bag'ishlangan shartlar, Italiyaga doir yo'l ko'rsatkichlar, rassomlarning hayoti va ijodiy faoliyati, badiiy hayot tarziga oid adabiyotlar yaratildi. San'atning XVIII asrdan boshlab mustaqil fan sifatida shakllanishi shu asr oxiridagi fransuz burjuva revolyutsiyasini tayyorlash va uni amalga oshirish davrida eski tartiblar hamda feodalizmga qarshi g'oyalarning kurashi bilan bog'liq bo'ldi. Ijtimoiy-tanqidiy tafakkur rivoji oqibatida tanqidiy e'yud janri shakllandi, san'atda g'oyaviylik va realizm uchun kurash avj oldi. Olmoniyada G. E. Lessing realizm nazariyotchisi sifatida «tasviri san'at» terminini fanga kiritdi.

XIX asrda san'atning ilmiy-tarixiy asoslari mustahkamlandi, san'at fan sifatida shakllanib takomiliga yetdi, o'z uslubiyotiga ega bo'ldi. Fransiyada Stendal, G. Kurpe, Olmoniyada I. Gyote va H. Heynening asarlari, san'atshunoslik fanida katta rol o'ynadi, arxeologik tadqiqotlar ko'lamini kengaytdi, badiiy muzeylar ochildi.

Bu davrda, ayniqsa, buyuk fransuz revolyutsiyasi g'oyalari, I. Kant, A. Shopenhauer, G. F. Hegel estetik qarashlari, Rossiyada esa V. V. Stasov, I. N. Kramskoy, I. Ye. Repin va boshqalarning san'atning hayotiy bo'lishi va ijod erkinligi xususidagi qimmatli fikrlari, V. G. Belinskiy, A. I. Geisen g'oyalari san'atning realistik yo'nalishi rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Shuningdek, bu davrda san'at din bilan ham mustahkam aloqada rivojlandi. Jahon san'ati durdonalari — buyuk arxitektura inshootlari, Vergiliy, Dante, Milton, Leonardo da Vinchi, Rafael, Mikelanjelo tasvirlari, I. S. Bax, I. Gaydn, V. A. Motsart musiqalari, Sharqda esa F. Attor, J. Rumiy, A. Jomiy, A. Navoiy asarlari diniy manbalardan ilhom olib yaratilgan edi.

SAN'AT VA MAFKURA

Milliy istiqbol malkursini yoshlar ongiga singdirish jaryonida san'at alohida o'rin tutadi. Shuningdek, san'at inson ma'naviy dunyog'arashini kengaytiruvchi, uni shaxs sifatida tarbiyalovchi vositalardan biridir. San'at insoniyatning ezigulik tomon harakati uchun zarur bo'lgan o'zaro mulog'otlar vositasi bo'lib, turli qir'alar va davlatlarni o'zaro bog'laydi. San'at odamlarning his-tuyg'ularini, tafakkurini mavhum tarzda emas, balki jonli badiiy qiyofalarda aks ettiradi, chunki u o'ziga xos his-tuyg'ular xazinasidir.

San'at badiiy qiyofa-obraz vositasida to'la namoyon bo'ladi. Badiiy qiyofa san'atkor o'zlashtirib olgan tashqi dunyo bilan uning ichki dunyosi birligida ko'rinadi. Iste'dodli aktyorlar haqiqiy hayot manzarasini yaratib, o'z his-tuyg'ulari va kechimmalari bilan zavqlantirib, o'zligini to'la namoyon qila olishi mumkin. San'atkorning ichki kechimmalari bilan sug'orilgan badiiy qiyofaga hech narsa teng kelmaydi. Badiiy qiyofaning ichki va tashqi tomonlari san'atning turlicha har xil tarzda amal qiladi.

Teatr, musiqqa, kino, «oynai jahon» kabi talqiniy san'at turlarida badiiy qiyofa o'sha qiyofa timsolini talqin qilish jaryoniga bog'liq. Bu yerda yozuvchi yoki bastakor ijodi mahsuli, ular yaratgan badiiy qiyofalar talqini san'atkor mahorati tufayli yuzaga chiqadi. Masalan: Abror Hidayatov, Sora Eshonto'rayeva, Hamza Umarov, Razzoq Hamroyev, Olim Xo'jayev, Zaynab Sadriyeva,

Nabi Rahimov kabi ijodkorlar ijrosida «Navoiy», «Jaloliddin Mangubardi», «Otello», «Hamlet», «Qiroli Lira», «Nurxon», «Qaynona», «Ota» kabi asarlardagi badiiy qiyofalar bunga misol bo'ladi.

San'atkorning dunyogarashi qanchalik keng va aqiliy tajribasi qanchalik boy bo'lsa, uning ijodi ham shunchalik samarali va mazmundor bo'ladi. San'atni idrok etish insonga hamma vaqt o'zini yaxshi anglashga imkoniyat yaratadi, badiiy asar individual ijod mahsulidir.

San'at asarlari yaratilishi ikki narsani, ya'ni badiiy obrazli tafakkur qilishni hamda uni amalda ifoda eta olish malakasini o'z ichiga oladi. San'at ilohiyotining tufatasi, ijodiy mehnat mahsulidir. Agar badiiy obrazli fikr yuritish voqelikni badiiy o'zlashtirish imkonini tug'dirgan bo'lsa, faqat ijodiy mehnatgina uning voqelikka aylanishiga asos bo'la oladi.

Hayotni kuzatish san'atkoriga ham, olinga ham juda zarur. San'atda voqelik badiiy to'qimasiz, to'qima esa voqeciy narsalarsiz aks etmaydi. Voqelik xayol, tasavvur hosil qiladi. San'at voqelikning obrazli aks ettiruvchi shaklidir. Badiiy qiyofa mazmunini uning shakli yaratilishi jarayonida o'zgarib ketishi, ba'zan uni qayta mushohada qilish sodir bo'lishi mumkin.

SAN'ATDA MAZMUN VA SHAKL BIRLIGI

San'atda badiiy qiyofa uning mazmunini va shakli tushunchalari orqali yorqinroq anglatiladi. San'at mazmunini va shakli masalasi estetik nazariyada muhim o'rin tutadi. San'atda mazmun va shakl asarni badiiy idrok etish xususiyatlari, mahorat masalalari kabi badiiy madaniyat nazariyasi hamda amaliyotining asosiy masalalari bilan chambarchas bog'lanib ketgandir. San'atda mazmun va shakl bir-birini izohlaydi, shakl muayyan bir mazmunni ifodalasa, mazmun ham muayyan shaklda namoyon bo'ladi. Har bir narsaning o'zgarishi, avvalo, mazmun o'zgarishidan boshlanadi. Mazmunga bo'ysunadigan shakl birligida mazmun yetakchilik qiladi. Mazmunga bo'ysunadigan shakl ham nisbiy mustaqillikka egadir. San'atning barcha turlari badiiy shaklga ega bo'lib, u ko'proq asar tuzilishi (kompozitsiya) bilan bog'liq. Asar tuzilishi tomoshabin yoki o'quvchi diqqat-e'tiborini g'oyaviy muddaoga qaratish imkonini beradi.

San'at turlarida qo'llaniladigan ijodiy uslub yoki san'at uslubi ham jiddiy ahamiyatga egadir. San'at mahorati faqat texnika bilan o'ljahmaza ham, uni egallamay turib, mohir usta bo'lib yetishish mumkin emas. Barcha san'at turlari yuksak ifodalilik qonuniga bo'ysunadilar.

Demak, san'at turlarida badiiy tuzilma (kompozitsiya), vazn, tasviriy-ifodaviy va moddiy vositalar majmui san'at shaklini tashkil etadi. Shakl hamma vaqt muayyan mazmunni ifodalaydi. San'at asarlarida mavzu sujet yordamida oydinlashadi. Sujet asarda ko'rsatilmog'chi bo'lgan hodisa yoki hodisalar yig'indisi bo'lib, u, o'z navbatida, asar personajlarini bir-biriga bog'lab tutadi.

G'oya asar mazmunining asosini tashkil qiladi. Asarning g'oyaviyligi uning mazmundorligidan darak beradi. Shunday qilib, san'at asarlarining mazmunini badiiy g'oya, asar mavzusi, asar sujeti hamda san'atkor tomonidan baholangan hayot hodisalarining yig'indisini tashkil qiladi. Badiiy shakl tartibiy qismlarining asosini kompozitsiya tashkil qiladi.

Kompozitsiya o'zi anglatgan ma'noga ko'ra sujetga yaqin turadi. Agar badiiy asarning sujeti voqealar rivoji bo'lsa, kompozitsiya ularni bir-biri bilan bog'laydi. U asar mazmunini ifodalovchi qismlarning yaxlitligini ta'minlaydi. Ko'rinib turibdiki, san'at asarlarining shakli tuzilish jihatidan xilma-xildir, mazmun va shakl elementlarining uzviy bog'liqligi san'at asarlarida badiiy uslub deb ham yuritiladi.

Demak, mazmun birlamchi va belgilovchi, shakl esa ikkilamchi. Shakl mazmunga bo'ysunadi.

SAN'AT TURLARI

San'at turlari — san'at mavjudligining tarixan tarkib topgan barqaror shakllardir. Biz endi san'at voqelikni inson tomonidan aks ettirishning alohida shakli, ijtimoiy ongning alohida shakli ekanligini bilib olish. San'atning umumiy qonunlari va xususiyatlari bilan tanishdik, uning voqelikni badiiy obrazlarda aks ettirishini bildik, san'atning ijtimoiy vazifasi, uning boshqa xususiyatlari va o'ziga xosligi haqida tasavvur hosil qildik. Endi san'atning o'z ichida mavjud bo'lgan xilma-xilliklarini qarang chiqaylik. San'at badiiy adabiyot, me'morchilik, haykaltaroshlik, tasviriy san'at,

grafika, musiq, teatr, kinematografiya, xoreografiya (raqs san'ati), dekorativ-amaliy san'at va boshqa turlarga bo'linadi.

San'atning turlari ko'pligiga sabab, insonning san'at qondirishi lozim bo'lgan estetik ehtiyojlari har xil ekanligida, tashqi dunyoning ko'p qirraliligida, inson idrokining o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligida, voqelikning o'zi xilma-xil va rang-barangligidadir. Ulardan har biri hayotning biror muayyan tomoninigina bir-biriga nisbatan yaxshiroq aks ettira olishi mumkin. Ba'zan hayotdagi ayni bir hodisa san'atning har xil turlarida aks ettirilgan bo'lishi mumkin. Ammo bu bir-birini takrorlash emas, chunki san'atning har bir turi ayni bir hodisani o'ziga xosligidan kelib chiqib, aks ettiradi. Masalan, Ikkinchi jahon urushi haqida ko'plab roman va she'rlar yozildi, drama va kinofilmlar yaratildi. Rasmlar chizildi, haykallar qad ko'tardi. Lekin har bir san'at turi o'zining takrorlanmas xususiyatlari bilan ajralib turadi. V.G. Belinskiy aytganidek: «Har qanday san'atning mazmuni — voqelikdir. Binobarin, u xuddi voqelikning o'zidek tuganmasdir». Demakki, uning voqelik singari rang-barang va turli-tuman bo'lishi tabiiydir. Chunki ularning har biri alohida san'at turiga mansubdir. San'at turlari esa bir-biridan doimo farqlanib turadi. Masalan, musiqada — tovush, tasviri san'atda — rang va chiziq, adabiyotda — so'z, musiq — eshitish vositasida, kinofilmlar va spektaklni esa ayni vaqtda ham eshitish, ham ko'rish yo'li bilan idrok etiladi. Bundan tashqari san'atning turlarga bo'linishining sababi, ularda voqelikning badiiy aks ettirish usuli va vositalarining har xilligi, idrok etish usuli va badiiy obraz yaratishda foydalanilgan materiallarning rang-barangligidadir. Shuningdek, har bir san'atning o'ziga xos obrazlar tizimi, o'zining ifodali vositalari bor. Bundan tashqari har bir san'at o'z ichida ham tur va janrlarga bo'linadi. Bu esa har bir san'at turini bevosita alohida-alohida ko'rib chiqishni taqozo qiladi. San'at turlari obrazlarning vaqt va makonda rivojlanishiga qarab quyidagicha tasniflanadi:

1. Makon san'atiga me'morchilik, haykaltaroshlik, rassomlik, grafika kiradi.
2. Vaqt san'atiga musiq, badiiy adabiyot kiradi.
3. Vaqt-makon (qorishib, aralash) san'atiga kino, teatr, qolgan barcha san'at turlari kiradi.

Makon san'atlarini, shuningdek, statik san'atlar deb, vaqt san'atlarini dinamik san'atlar deb aytiladi. Vaqt-makon san'atlari sinetik san'atdir, chunki ularda badiiy obraz vaqt va makon san'atlari vositalari bilan yaratiladi. U ko'plab san'atkorlar jamoasi kuchi orqali dunyoga keladi. Chunonchi, teatrdagi spektaklda aktyorlardan tashqari rejissyor, bezovchi rassom, bastakor va boshqa soha mutaxassislari qatnashadi. Kinoda bular qatoriga yana operator, opera, balet va operettda esa dirijyor, baletmeyster va xormeysterlar qo'shildi.

San'at turlari shu bilan bir-biridan farq qiladiki, ulardan har biri hayotni o'zicha, o'ziga xos usul va vositalar yordamida aks ettiradi. Voqelikni aks ettirish usuli jihatidan san'at turlarining farqi shunday aniqki, hech kim raqsmi surat bilan, me'morchilikni haykaltaroshlik bilan, qissa yoki romanni musiq asari bilan chalkashtirib yubormaydi.

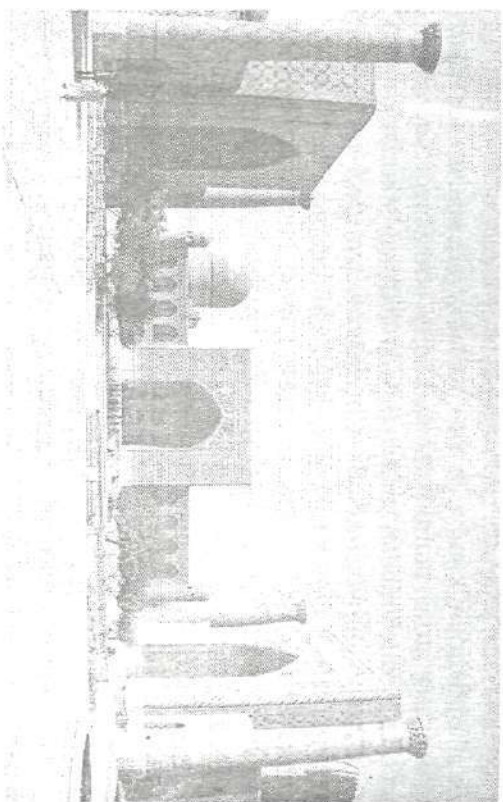
Bundan tashqari san'atning har bir turi o'ziga xos qurilish materialiga ega bo'lib, u yordamida badiiy obraz yaratiladi. Me'morchilikda olamni estetik qayta aks ettirish binolar, inshootlar qurish orqali amalga oshiriladi.

ME'MORCHILIK

«Qudratimizga shak-shubhangiz bo'lsa, biz qandirgan binolarga boqing».

Amir TEMUR

Me'morchilik keng ma'noda inson mehnatining muayyan sohasi sifatida juda qadim zamonlarda paydo bo'lib, kishilarning eng zarur turmush ehtiyojlari — uy-joyga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan edi. U insonning turli-tuman amaliy-foydali, ijtimoiy-siyosiy, moddiy, diniy va boshqa ehtiyojlarini qondira oladi. Me'morchilik jamiyatning amaliy-foydali ehtiyojlarini qondirishni o'zining zarur vazifasi va maqsadi qilib olgan. Bundan 2000 yil avval qadimgi Rim me'mori Vitruvius ifodalab bergan «triada» yoki uchlik qoidasi shu kungacha o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. U me'morchilikda uchta asosiy element bo'lishi, ya'ni, har qanday inshoot 1) foydali; 2) mustahkam; 3) go'zal bo'lishi shart, degan edi. Bu uch yo'nalish musulmon Sharqi

Me'morchilik namunalari.

me'morchiligida ham ma'lum edi. Bu haqda Abu Ali ibn Sino shunday deydi: «O'ziga yashash joyi tanlaydigan kishi, tuproqning qanday ekanligini va yerining qanchalik baland va past ekanligini, suvning tashqariga chiqishini va uning yuqori yoki past joylashganligini, shuningdek, qanday dengizlar, botqoqliklar, tog'lar va ruda konlari... qabrston va hokazolar borligini bilishi lozim». Ibn Sinoning me'morchilikdagi bu «inson va muhit» nazariyasiga Mikelanjelo hamda Leonardo da Vinchlar ham keng to'xtalib o'tadi.

Abi Ali ibn Sino o'zining «Tibbiy risolalar» asarida: «Qaysi shahar tog' ustida joylashgan bo'lsa, u yer sovuq bo'ladi, agar shahar tog'lar tagida joylashgan bo'lsa, uning issiqligi bor, deb hukm qil. Agar shahar tog'ning janubiga joylashgan bo'lsa, unda issiq shamol esib turishi hukm qilinadi. Agar tog'lar shu shaharning janubida bo'lsa, shimoliy shamolning sovuqi unga ta'sir qiladi. Agar tog'lar g'arb tomonida bo'lsa, u shaharning havosi og'ir bo'ladi. Sharq tomonida bo'lsa, toza bo'ladi», deb yozadi.

Me'morchilik kishilik jamiyati taraqqiyotining ilk bosqichlaridayoq paydo bo'lgan. Ibtidoiy odam tabiat kuchlaridan o'zini muhofaza qilish uchun zarurat tufayli oddiy boshpana va chaylalar qurgan. Asla-sekin u qurilayotgan binoning ko'rkam bo'lishiga

ham e'tibor berib, go'zallik qonunlari asosida ijod eta boshlagan.

Me'morchilik (lat. Architectura so'zidan olingan) — me'morlik san'ati inson ijodiy faoliyatining qurilish bilan bogliq alohida turidir. Me'morchilik — me'morlik san'ati tarixi, qonuniyatlari, nazariyasi, binolarning turi va uslubi, kompozitsiyasi kabi qator masalalarni o'rganuvchi san'at sohasidir. Me'morchilik jamiyatning ijtimoiy-maishiy va g'oyaviy-badiiy ehtiyojlariga xizmat qiladi. Inson dahosi va mehnati bilan yaratilgan muhit — turli-tuman binolar (ularni qurish, loyihalash), inshootlar, shahar va qishloqlar (keng ma'nodagi) me'morchilik nomi bilan yuritiladi. Me'morchilik davr o'tishi bilan o'zgarib borib, jamiyat taraqqiyotidagi tuzumlarning tub mohiyatini o'zida ifoda etadi. Me'morchilik asari amaliy xizmati bilan bir qatorda, ma'lum g'oyaviy-badiiy mazmunni ham ifoda etadi. Me'morchilik mahsuloti jamiyat moddiy madaniyatining tarkibiy qismini tashkil etadi va ayni vaqtda san'at asari sifatida ham namoyon bo'ladi. Me'morchilik quldorlik jamiyati davrida tez taraqqiy topdi. Jamiyatning sinfiy talabiga munosib uy-joy va jamoat binolari yaratildi. Me'morchilikning moddiy-texnik va badiiy imkoniyatlari ham kengaydi. Qadimgi Sharqda (Misr, Mesopotamiya) piramida, zikurat kabi ulkan diniy binolar majmuasi, shohona saroy va boshqa me'moriy inshootlar barpo qilindi.

Me'morchilikning ba'zi amaliy va nazariy masalalari ishlab chiqildi. Qadimgi Yunonistonda binolarning maktab, stadion, teatr, ibodatxona, amfiteatr kabi turlari paydo bo'ldi. Ellinizm davriga kelib order tuzumi arxitektura tarixida keng va chuqur iz qoldirdi. Forum, Zafar darvozasi (Triumfal ark) kabi harbiy qudrat g'oyalari namoyish etuvchi yangi inshootlar paydo bo'ldi. Binolar bezagiga e'tibor ortdi. O'rta asr arxitekturasida (asosan, G'arbiy Yevropa mamlakatlarida, X—XII asrlar) roman-me'morchilik uslubi, keyinroq (XII—XIV asrlar) gotika-me'morchilik uslubi alohida o'rin tutadi. Gotika uslubiga xos bo'lgan cho'ziq ravoglardan iborat konstruksiyali binolar ichida ulug'vor ibodatxonalar diqqatga sazovor.

Me'morchilik va san'at taraqqiyoti tarixida yorqin sahifa ochgan Uyg'onish davri — Renessans (XV asr oxiri — XVI asr boshlari) uslubi negizini qadimgi davr klassik me'morchilik tamoyillarini yangi davr talablari asosida tiklash va rivojlantirish

tashkil etadi. Klassik qonunlarni uzviy rivojlantirish tamoyillari binolar kompozitsiyasida yaqqol ko'rinadi. XVI asr o'rtalarida binolar haddan tashqari bezakdor qilib quriladigan bo'ldi.

Movarounnahrda XV—XVI asrlarda Samargand va Hirolida me'morchilikning nodir namunalari yaratildi. Hashamatli jamoat binolari qad ko'tardi. «Shohizinda» majmuasidagi maqbaralar, Shahrisbzdagi «Ko'kgumbaz», Yassidagi «Ahmad Yassaviy» maqbaralari shular jumlasidandir. O'rtasi Osiyo me'morchiligi va amaliy san'atida asriy an'analar takomillashirildi. Bu me'moriy obidalarining muhandis-u me'morlari go'zallikning obyektiv qonunlarini chuqur bilganlar va o'z ijodlarida davrning g'oyasi va ruhini bera olganlar. Ularning bu me'moriy uslubi, naqshi, o'ziga xos bo'yovlar jilosi beqiyos va takrorlanmasdir.

TASVIRIY SAN'AT

«Ko'yna dunyo yaratilganidan buyon inson rang-tasvir olamining shaydosi. Zero, bu go'zallikka bo'y, mo'jizakor chizgilarida hamisha ezigulik ulug'langan».

Ortqali QOZOQOV

Alif san'at, rang-tasvir (jivopis) — tasviriy san'at turi bo'lib, u bo'yov yordamida yaratiladi. Badiiy asar sifatida insoniyat uchun ta'lim-tarbiya, estetik zavq berish vazifasini o'taydi, ayrim namunalari esa ma'rifiy ma'lumot qimmatiga ham ega. Ijodning bu turi bilan shug'ullanuvchi san'atkor — rassom ranglar vositasida tabiatni, muhitni (uning ma'lum bir qismini, ma'lum bir daqiqadagi holatini) gavdalantirish bilan birga ro'y berayotgan voqea, hodisa mohiyati, kishilarning ichki dunyosini va ma'lum bir g'oyani aks ettiradi.

Vazifasi va obrazlari xarakteriga ko'ra rassomlik san'atining me'moriy inshootlarda bezak bo'lib ham xizmat qiladigan monumental dekorativ, devoriy rasmlar (panno), teatr va kinofilmlar uchun tayyorlanadigan dekoratsiya, panorama, kichik hajmli miniatyura xillari ham bor. Bo'yov xili va tasvir hosil qilishdagi texnologik usullariga ko'ra moybo'yov rassomligi, freska, keramika bo'yovlari rassomligi (chinni va sopolga gul, naqsh, tasvir ishlanib so'ng qattiq qizdiriladi), silikat bo'yovlar rassomligi va h.k. turlariga

bo'linadi. Mozaika, vitraj ham rassomlik san'ati xili bo'lib, monumental-dekorativ san'at vazifasini bajaradi. Rassomlik san'ati asarlari akvarel, guash, pastel, tush bilan ham ishlanadi.

Rassomlik san'atida asosiy tasvir vositasi rang bo'lib, tasvir turli ranglar va bir rangning bir necha ko'rinishi (och, to'q va hokazolar)dan foydalanib hosil qilinadi. Rang va chiziqqlar bilan hosil qilingan rasm rassom ko'zda tutgan kompozitsiyaga xizmat qilib, hayot lavhasini gavdalantiradi. Rassomlik san'ati asarlari mato, karton, qog'oz, yog'och, tosh, oyna, metall, ganch (yoki alebstr) va boshqalarga chiziladi. Rassomlik san'ati so'nggi paleolit — losh davrida vujudga keldi. Antik davrda esa rassomlik san'ati me'morlik va haykaltaroshlik bilan uzviy bog'liq ravishda rivojlanadi. O'rtasi asrlarda Yevropa va Kavkazda ibodatxonalarini, diniy qo'lyozma kitoblarni bezashga xizmat qildi, bu davrda Yaqin Sharq va O'rtasi Osiyo, Hindiston, Xitoy, Yaponiyada miniatyura san'ati rivojlandi.

Tasviriy san'at rivojiga Uyg'onish davrida katta hissa qo'shildi. Bu davrning insonparvarlik g'oyalari ta'sirida realistik tasvir avj oldi. Velaskes, Murillo, Pero della Francheska, Botticelli, Leonardo da Vinchi, Mikelnjelo, Rafael, Titian kabi buyuk rassomlar estetik jihatdan bebaho asarlari bilan tasviriy san'at tarixida unutilmas obrazlar yaratdilar. Movarounnahrda musavvir Kamoliddin Behzod boshchiligidagi bu san'at rivojlandi, estetik jihatdan yuksak pog'onaga ko'tarildi.

Humoyun asos solgan va Akbar davrida nihoyatda taraqqiy etgan musavvirlik va xalqotlik maktabi haqida Qozi Ahmad Qumiyning «Gulistoni humar», Mir Alouddavla Qazvinining «Naf'isi ul-musavvir» asarlarida ajoyib ma'lumotlar bor. «Gulistoni humar»da aytilishicha, Kamoliddin Behzodning shogirdi Do'st Devona mahorati da tengsiz bo'lgan musavvir sifatida Hindistonda nihoyatda shuhrat topgan ekan. Uning mashhur musavvir Mahmud Muzahhib bilan yaratgan suratlari, zynalagan nodir qo'lyozma kitoblari hozir jahon kutubxonalari va muzeylarini bezab turibdi.

Ular «Nodir ul Mulki Humoyun» unvoniga sazovor bo'lgan Mir Said Ali rahbarligida «Qissai Amir Hamza» nomli asar uchun katta hajmli (52x68 sm) matoga rasm ishlash bilan mashg'ul bo'lganlar. 1570-yilgacha «Qissai Amir Hamza»ning har biri yuz rasmidan iborat bo'lgan to'rt jildi Mir Said Ali rahbarligida ishlangan bo'lsa, keyinchalik «Shirin qalam» unvoniga sazovor

«Jokonda»

Insoniyat tarixi davomida yaratilgan eng mashhur san'at asarlaridan biri «Jokonda»dir. Unda yaqindagina o'z eridan judo bo'lgan yigirma olti yoshli juvon — florensiyalik Mona Liza tasvirlangan. Bu ayolni solijamol deb bo'lmaydi, lekin u istaristning issiqdigi bilan bizni maftun etadi.

Mona Lizaning qiyofasi g'angin, ammo biz uning siymosida chuqur iztirobni ko'rmaymiz. Uning nigohi sehilli. Uning ko'zlari har qanday bag'ritosh odamning ham yuragini jumbushga soladi.

Bu nigohni, bu tabassumni hech qachon eslab ham qolmaymiz, chunki suvratga har safar qaraganimizda, ular turlicha bo'ladi: chunki ular sizning ruhiy holatlariga va Mona Lizaning ruhiy holatiga qarab o'zgaraveradi. U suvrat emas, balki o'zi lirik tugandek bo'laveradi.

Uning ijodkori XVI asrning iste'dodli musavviri, haykaltaroshi, faylasuf va olimi, Italiya Uyg'onish davrining atqoch namoyandasi Leonardo da Vinchi.

U ayolni bo'yog bilan emas, yuragi bilan tasvirlagandir...

bo'lgan Abdusamad Sheroziy rahbarligida «Qissai Amir Hamza» rasmlari davom ettirilgan va ularning soni 2800 taga yetkazilgan ekan. «Bunday ajoyib rasmlarni tabiat-u osmon yaratilib, u yulduzlarga to'lgandan buyon hech kim ko'rgan emas», deb yozadi Qazvinij.

Akbarkitob, xattotlik san'atiga mehr qo'ygan, uning kutubxonasida yigirma to'rt ming kitob bo'lib, bu nodir qo'lyozmalar musavvirlik san'ati bilan ziynatlangan. Jahongir Mirzo, Shoh Jahon, Avrangzeb davrlarida ham Hindistonda musavvirlik nihoyatda taraqqiy etdi.

XVI asrda yaratilgan Do'st Muhammadning «Holati hunarvon» («San'atkorlar ahvoni») va Qozi Ahmad Qumiyning «Gulistoni hunar» («San'at gulistoni») nomli xattotlik va kitobat san'atiga bag'ishlangan risolalarida Alisher Navoiy davrining mashhur xattotlari, naqqosh musavvirlari va muzahhiblariga alohida e'tibor berildi. Ayniqsa ulug' allomalardan Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Sa'diy, Dehaviy, Altor, Jomiy, Navoiy, Bobur asarlarini katta mahorat bilan bezatgan «ast nodifari» ijodi to'g'risida hujjat bilan yozadilar.

Mashhur xattot Do'st Muhammadning «Xattotlar va musavvirlar haqida risola»si san'at olamida mashhur xattotlar va musavvirlar hayoti hamda ijodi to'g'risidagi bebaho manbalaridan biridir. Mazkur risolada islom dini nima sababdan soyasi bor narsalarni tasvirlashni taqiqlagan, bu taqiqning nisbiy darajalari ham ko'rsatib o'tilgan. Demak, islomda tasviriy san'at xillari va ko'rinishlarga ko'proq soyasiz narsalarni chizishga, ayrim hollarda jonzorlarni jumladan, odam siymosini tasvirlashga e'tibor berilgan. Alisher Navoiy siymosini kichik zamondoshi, buyuk musavvir Kamoliddin Behzod chizib qoldirgani hozir ko'pchilikka ma'lum.

Leonardo da Vinchi (1452—1519) — Uyg'onish davri italyan rassomi va olimi. Florensiyadagi Vinchi shaharchasida tug'ilgan. Mashhur haykaltarosh va rassom A. Verrokodan ta'lim olgan, matematika, anatomiya va boshqa fanlarga qiziqqan. Tasviriy san'at Leonardo da Vinchi ijodining muhim qismini tashkil etadi. Leonardo da Vinchi XV asrning 70—80-yillarida mavjud borliq go'zalligi, boyligini madh etuvchi «Gul tugagan Madonna» (Ermitaj), «Vahiy» (Uffitsi) kabi ajoyib asarlar yaratgan. U asarlarida kishilarning ichki kechimalarini ularning yuz qiyofalari, xatti-harakatlarida ko'rsatib, Uyg'onish davri san'atini boyitdi.

Leonardo da Vinchi Medichi saroyidan taxminan 1482-yilda uzoqlashib, Milani hukmroni huzurida harbiy muhandis, me'mor, rassom va haykaltarosh bo'lib ishladi, bu yerda metall ishlash texnikasi bilan tanishib, fan sohasida ham muhim kashfiyotlar yaratdi. Bu davrda u «Madonna Litta» (Ermitaj), «Qoyadagi madonna» (Luvr) kartinalarini, «Maxfiy kechalar» (1495—1497) devoriy rasmni, «Jokonda» nomi bilan mashhur bo'lgan Mona Liza portretini (taxminan 1503, Luvr), «Aviyo Anna Maryam va go'dak Iso bilan», «Ioann cho'qintirgan ota» (1508, Luvr) kartinalarini yaratdi.

Me'mor sifatida ideal shahar loyihasini chizdi. U san'at, fan, texnikaning turli sohalariga oid yetti ming sahifaga yaqin qo'lyozma muallifi. Leonardo da Vinchi to'quv dastgohlari, bosma mashinalarning ko'plab loyihalarini yaratgan edi. U biologiyada eksperimental usul taraflori bo'lgan, rassom hamda olim sifatida odam va hayvon anatomiyasi bilan shug'ullangan. U butun ijodini hayot talablariga javob bera oladigan fan va san'at yaratishga qaratgan ko'p qirrali iste'dod egasi bo'lgan.

HAYKALTAROSHLIK

Haykaltaroshlik — tasviriy san'atning turi bo'lib, tasvirlanadigan narsani hajmi, uch o'lchovli (uzunlik, kenglik, balandlikka ega) qilib aks ettirish tamoyiliga asoslangan san'at turi. Asosan, inson, qisman hayvon va qushlar, tabiat (manzara), natsalar (natyurmort) ifodalangani. Haykaltaroshlik asarlari, asosan, 2 turga: hamma tomonidan ko'rish imkoni bo'lgani, mukammal shaklli haykalga va bir tomondangina ko'riladigan relyefga bo'linadi. Haykalda kishining boshi, beligacha (byusti), tizzasigacha, butun gavdasi (butlarda muayyan shaxs aks ettirilgan bo'lsa — portret), ikki yoki bir nechta kishi (muayyan shaxslar aks ettirilgan bo'lsa — guruh portret) ishlaniishi mumkin. Relyefning hajmi va shakli uning o'rnatiladigan joyiga, qanday maqsadda xizmat qilishiga qarab tanlanadi, undan ko'pincha me'morchilik (fritz, fronton, platon va boshqalar)da foydalaniladi. Relyefning past (barhelyef), baland tasvir (gorhelyef), fonda o'yib ishlanadigan xillari bor.

Mazmuni va vazifasiga ko'ra haykaltaroshlik monumental haykaltaroshlik (yirik haykal, yodgorlik, memorial inshootlar — jamoat joylariga o'rnatiladi, yirik hajmda ishlanadi, muhim g'oyalarni targ'ibotiga xizmat qiladi) va monumental bezak haykaltaroshlikka (binolar, turli inshootlarga, bog', hiyobon, maydon, yo'l va boshqa joylarda muhitga moslab, bezak tarzida o'rnatiladi, hajmi har xil; badiiy favvoralar ham unga kiradi) bo'linadi. Dastgohli haykaltaroshlik (muzey, ko'rgazma zallalarga, binolarning interyerlariga qo'yiladi, hajmi asliga yaqin yoki sal yirik; yaqindan ko'rinadi) va juda kichik haykaltaroshlik asarlari (sopol va chinmi haykalchalar, shuningdek, plakетка (relyef, tasvirli plastinka) o'yib ishlangan shakllar, uy-ro'zg'or buyumlari, jihozlar, qurol va idishlardagi shakl-tasvirlar, zargarlikda relyef hosil qilib tayyorlangan bezaklar va shu kabilar)ga bo'linadi.

Monumental, monumental bezak, qisman dastgohli haykaltaroshlik asarlari aralash san'at turiga kiradi. Kichik haykaltaroshlik asarlari ko'pincha uy ichini bezaydi, jihoz, qurol, idish va boshqa buyumlarni badiiy buyumga aylantiradi. Haykaltaroshlikning bu turi juda qadim zamonlardan rivoj topgan.

Metall (bronz, mis, qalay, cho'yan, po'lat, alyumin), gips, beton, shisha, plastmassa kabi materiallardan asar quyib, qo'yiladi (boshqa materialdan tayyorlangan modeldan shakl-qolip tayyorlab quyiladi). Tayyor metallga zarb berib, ishlov berib, bog'lab ham haykaltaroshlik asari ishlanadi.

Tosh (marmar, granit, ohaktosh, qumtosh, bazalt, diorit va boshqalar), suyak, yog'ochni kesib, yo'nib, o'yib tasvir ishlanadi. Tosh shakl tayyor bo'lganda sayqal beriladi. Yog'och, odatda, nim rangga bo'yaladi.

Haykaltaroshlik tarixi qadimiy paleolit va neolit davrlardayoq sopol, suyak, shox, toshning yumshoq xillaridan hayvon, qush, kishilarning tasvirlari tayyorlangani ma'lum. Qadimgi Misrda toshdan ulkan sfinkslar ishlandi, fir'avlarning katta haykal va relyeflari yaratildi. Ularda fir'avning qudrati ifodalandi, ko'pincha ilohiylashtirib aks ettirildi. Qadimda ham, bugungi kunda ham haykaltaroshlik insonparvarlik g'oyalari xizmat qilmogda.

AMALIY BEZAK SAN'ATI

«Xalq amaliy bezak san'ati kishilarning ma'naviy o'tamini boyitadi, badiiy didini shakllantiradi, ruhiyatini tarbiyalaydi».

S. BULATOV

Xalqimizning amaliy san'ati boy an'analarga va uzoq tarixga ega. Dunyodagi boshqa xalqlar qatoni o'zbek xalqi ham o'z madaniy merosini o'zi vujudga keltirgan. Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan badiiy ijod namunalari xalq amaliy san'atining tarixi tosh asriga borib taqalishini ko'rsatadi.

Asrlar o'tadi, bir jirimoy tuzum o'rniida ikkinchisi paydo bo'ladi, ammo xalq moddiy va ma'naviy boyliklar yaratishda davom etaveradi. Xalq amaliy san'ati doimo kishilarni turmush farovonligini oshirishga va ularga estetik zavq baxsh etishga xizmat qilib keladi. O'zbek xalq amaliy san'ati ustalari yaratgan yuksak san'at namunalari jahonning turli shaharlaridagi amaliy san'at va etnografiya muzeylarida namoyish etilib, katta olqishlarga sazovor bo'lgan.

Bezakli amaliy san'at turi tasviriy san'atga yaqinroq turadi. U amaliy maqsadlarga mo'ljallangan bo'ladi. Bezakli amaliy san'at,

asosan, maishiy turmush ehtiyojlariga xizmat qiladigan narsa, buyumlar yaratadi.

O'zbekiston amaliy bezakli san'ati dastgohli tasvir shakllaridan foydalanib, xalq tarixi bilan bog'liq holda murakkab va ko'p asrli rivojlanish yo'lini bosib o'tgan. Bu san'at turi voqelikni estetik idrok etib, yangiliklar yaratishga qaratilgan san'atdir. Hozir nafis gazlamalar, gilamlar to'qish, sopol idishlariga gul solish, do'ppi tikish, zardo'zlik, kashachilik, so'zama gul tirish, misgarlik, kulolchilik, zargarlik, musiqa asboblari yasash kabi san'at turlari keng tarqalgan. Zardo'zlik san'ati ustalari turmush buyumlari, bejirim do'ppilar, mihiy kiyimlar, ajayib pannolar yaratmoqdalar.

NAQQOSHLIK SAN'ATI

«Agar kinki rasmdagi har bir chiziqqa jon bag'ishlay olur ekan, u san'at kalamini egallagan bo'ladir».

Nagqosh MAONIY

O'ra Osiyo naqqoshlik san'ati qadimdan dunyoga mashhur yuksak did bilan ishlangan naqshlari bizni doim hayratga solib keladi. Bu go'zal naqshlar ajayib naqqoshlar tomonidan yaratilgan bo'lib, asrlar davomida bunyod topdi, rivojlandi.

Naqsh — arabcha tasvir, gul degan ma'noni anglatadi. Shuningdek, qush, hayvon, o'simlik, geometrik shakllar va boshqa elementlarni ma'lum tartibda takrorlanishdan hosil qilingan bezakdir.

Naqqoshlik har bir davlatning o'ziga xos muhitiga, geografik o'rniga, o'simlik dunyosiga ko'ra rivoj topdi.

O'zbekiston hududidagi arxeologik qazilmalardan Xorazm, So'g'd, Baqtriya viloyatlarida naqsh san'atining rivojlanganligi ma'lum. Olimlarimiz Surxon vohasidagi Fayozlepa (I—II asr) Dalvazimlepa (I asr) budda ibodatxonalarini qazilmalaridan topilgan rasm, naqsh qoldiqlari orqali isbotlab berganlar.

Tuproqqa'lla zallari monumental naqshlar bilan bezatilganligi bizga ma'lum. VI—VII asrlarda ibodatxonalar, qasrlar o'yama qasrlar va tasvirlar bilan bezatilgan.

VII asr oxiri — VIII asr boshlariga kelib, O'ra Osiyoda islom dini qat'iy topdi va bu yangi din O'ra Osiyo tasviriy san'atiga o'z

ta'sirini o'tkazdi. Jonli mavjudotlar suratinii chizish man etildi. Islom talablari asosida naqqoshlik rivoj topdi. Arab yozuvi o'zlashirildi. Naqshlar bilan birgalikda unvonli yozuv (epigrafika) uslubii paydo bo'ldi.

O'zbek naqqoshlari, asosan, ko'k (lojuvard), zangori (havorange, moviy), yashil, sarig, qizil, oq, qora ranglar bilan naqsh ishlaydilar. Naqqoshlikning usul va uslublari avlodan-avlodga o'tgan (masalan, bo'yoq tayyorlash, oldin naqshning asosiy chiziqclarini chizib zaminii bo'yab olish va hokazolar), lekin yozib qoldirilmagan. Ustaniing naqsh ishlash silarinii faqat shogindurlarigina yaxshi bilganlar.

XV asr boshlarida yozilgan «Tasviriy ish ustalari kasb uyushmasining nizomi» nomli risola o'ziga xos axloqiy qoidalar majmua bo'lib, unda naqqoshlik ustalari Ubayd Buxoriy, Abdug'alol Toshkandiy, Jaloliddin Andijoniy kabi hassos san'atkorlar nomlari hurmat va ehtiram bilan tilga olinadi, naqqoshlik san'ati O'ra Osiyo hududida keng tarqalib, xalq tomonidan bu san'at turi nihoyat darajada e'zozlangani to'g'risida ma'lumotlar beriladi.

Naqqoshlik san'ati «Nizomi»ning yozilishi va bizgacha yetib kelishi bu san'at turining uzoq tarixini, unga izchil amal qilinganini, binolar va kiooblarni badiiy bezashda, o'ymakorlikda

Naqqoshlik san'ati namunalari.

keng o'rin egallaganini ko'rsatib turibdi. Naqqoshlik va xattotlik san'atining keng yoyilganligi insonlarning ilohiy va dunyoviy go'zalliklardan bahramand bo'lishga intilish mayidan dalolat beradi.

Naqqoshlar naqsh tushiriladigan joyning nihoyatda silliq bo'lishiga alohida ahamiyat beradilar, bu naqshning jozibador chiqishiga, bo'yoq tejallishiga imkon bergan. Naqqoshlarning meh-nat qurollari, asosan, naqsh chizmasi, turli hayvonlarning mayin-junidan tayyorlanadigan katta-kichik mo'yqalam (cho'tkal)lar, chizg'ichlardir.

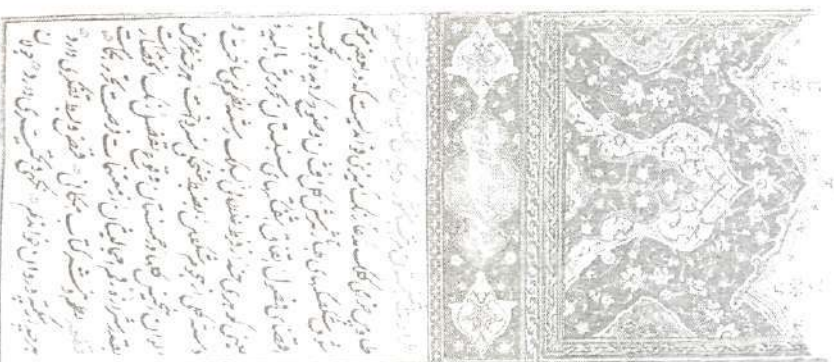
Naqsh tayyor bo'lgandan so'ng bo'yali va o'chib ketmasligi uchun uni loqlaganlar. Lokni, asosan, ustalarning o'zlar tayyorlaganlar. Hozir esa naqqoshlar fabrikada tayyorlangan moyli bo'yoqlardan, tez quruvchi emal bo'yoqlardan foydalanadilar. Daraxt, marmar, ganchga murakkab guldor bo'rtimalar o'yish, yog'och bezash va naqshin panjaralar ishlash sohasidagi nodir asarlar me'morchilik bilan bog'liq monumental amaliy bezakli san'at doirasida yaratilayapti.

XATTOTLIK SAN'ATI

Naqqoshlik va xattotlik san'atining islom aqidalariga muvofiq keng yoyilganligi insonning ilohiy va dunyoviy go'zalliklardan bahramandlikka intilish mayidan dalolat beradi.

Bu davrda kitoblar go'lda ko'chirilari, bu mehnat turi san'at darajasiga ko'tarilgan edi. Go'zallik qomulariga rioya qilib ishlangan go'lyozma kitoblar «Nafis kitob» va xattotlik san'ati deb yuritilgan. Nafis kitob san'at turi sifatida kitobxonga estetik zavq bag'ishlashi lozim bo'lib, bu sohada mashhur xattotlar, naqqoshlar yetishtirib chiqqan edi. Mohir xattotlar va naqqoshlarning o'z usul va an'analari qaror topgan edi.

XIV—XV asrlarda nafis kitob va xattotlik san'ati yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Mashhur xattot Ali Tabriziy (1330—1404-y.) nasta'liq xatini kashf qildi. Bu uslub xatti kufiy, xatti shikasta, nasx va boshqa uslubdagi xatlar o'rmini keng egalladi. Nasta'liq uslubli Sulton Ali Mashhadiy tomonidan yanada takomillashtirildi. «Xatti hurotiy» nomi bilan mashhur bo'lgan bu uslub XX asr boshlarigacha davom etdi.

Xattotlik san'ati.

naqshlar turli-tuman bo'lib, har bir devon tuzuvchining sahifalarga oro berishda o'ziga xos uslub bo'lgan. Shu bois go'lyozmalarni ko'chirish va ziynatlashda go'llaniladigan naqsh va jilo turli-tuman ko'rinishda bo'lganligi sababli, har bir bezak xli alohida nomga ega bo'lgan. Sharq kitobati va me'morchiligida, asosan, «islmiy», «xiyoiy» bezaklari ko'p ishlatilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»da Samarqandda Ulug'bek tomonidan qurdirilgan masjidi Mu-gatta'ning «qit'a-qit'a yig'ochlari tarosh qilib islmiy va xitoy naqshlar solib turtlar, tamom devorlari va saqi ushbu yo'sunluq» ekanligini aytib o'tadi.

Sulton Ali Mashhadiy «Qublat ul kutob» («Kitoblar sardori») va «Sulton ul xattotin» unvoni bilan sharaflangan. Mashhur xattot, naqqosh, shoir bo'lgan Sulton Ali Mashhadiy ko'chirgan Nizomiy, Attor, Sa'diy, Jomiy, Navoiyning nafis kitoblari jahon kutubxo-nalarida hozir ham nodir san'at asarlari sifatida e'zozlanib saq-lanadi.

Sulton Ali Mashhadiyning 1514-yilda yozilgan «Xattotlar va musavvirlar haqida risola»sida aytilishicha, husnixat (xattotlik) san'atining o'ziga xos maxsus mak-tabi bo'lgan. O'sha davrda zabardast ijodkorlar asarlari musavvirlar to-monidan rango-rang bezati-lib, uning matnlari husnixat orgali maxsus xattotlar tomonidan bitilgan.

Bu esa o'sha asarlarning xalq orasida keng tarqalishiga va sevib o'qilishiga sabab bo'lgan.

Qo'lyozma devonlarni beza-tishda go'llaniladigan bezak va

NOTIQLIK SAN'ATI

*«Nutq — qudratli kuch, u ishtoniradi,
undaydi, magbur etadi».*

R. EMERSON

Jamoat oldida so'zga chiqib, biron narsani tushuntirish yoki isbotlab berish zaruriyati qadimdan odamlarni so'zamollikka rag'batlantirib kelgan. Hatto Gomer ham o'z poemalarida Nestor, Menelay va Odiseyning gapiga nihoyatda chechan bo'lganliklarini gavd etib o'tadi.

Biroq notiqlikning qadimgi namunalari yozma shaklda bizga yetib kelgan emas.

Qadimgi Afina davlatidagi sud tartiblari ham notiqlik san'atining keng rivoj topishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Sudga ishi tushgan odam sud majlisiga kelib da'volarini bayon etishi yoki o'zini himoya qilish, lozim edi. Shu tariqa sudda gapirish uchun maxsus nutqlar yozib beradigan bilimdon va tajribali qonunshunoslarga katta ehtiyoj tug'iladi. Natijada hozirgi advokatlarga o'xshagan «logogralar» deb ataluvchi maxsus kasb kishilari paydo bo'ladi.

Notiqlik san'atining 2 turi mavdonga keladi: siyosiy notiqlik, sud notiqligi. Keyinchalik uchinchi turi — epidertik, ya'ni tanatanali nutq notiqlari paydo bo'ldi.

Epidertik notiqlar ulug' zotlarni va mashhur voqealarni madh etib, tanianali yig'inlarda nutq so'zlaganlar. Notiqlik san'atini birinchi marta adabiy janr darajasiga ko'targan kishilar sofilyar bo'lgan.

Ular notiqlik san'atining nazariy asoslarini, ya'ni «ritorika» ilmini yaratadilar... «Ritor» so'zi, umuman, notiqlarga nisbatan ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik notiqlik san'atiga o'rgatuvchi maxsus mualliflarni shu nom bilan ataydilar.

Notiqning eng muhim vazifasi tinglovchini ishtonirish, uni matun qilish, rom etishdir.

Xususan, notiqlar vatandoshlariga murojaat qilib, yurt baxti, el ozodligi yo'lida ularni bir yogadan bosh chiqarib yovuz dushmanga qarshi ko'tarilishiga chaqiradi. Vatandoshlariga o'tmishidagi shonli davrlarni eslatib, ularni jangovar ruhini

uyg'otishga, xudbinlik, beg'amlikka barham berib, vatan istiqbolini o'ylashga da'vat etadi.

Elmillin davri olimlari Afinada yashab, bu yerda ijod qilgan mashhur so'z san'atkorlari orasidan eng ulug'lari deb 10 ta notiqni tanlaganlar va ritorika ilmini o'rganishda ularning asarlarini tavsiya qilganlar. Bular orasida eng mashhurlari Eshil, Demosten, Lisiy, Giperidlardir. Ular usbulining butun latofati va dilaar fusunkorligi tiining soddaligi, lo'ndaligi va ravshanligidadir.

Qadimda so'z aytuvchi notiqni — voiz, uning nutqini esa va'z deb ataganlar. Ming-minglab xalq oldida va'z ayirish juda og'ir yumush bo'lib, uni hamma ham uddalay olmasdi. Chunki voizlik bilimdonlikni, salohiyatni, so'zga boylikni, va'z aytat olish isit'e dodini, yoqimli ovozni talab etardi. Biron gapni xalqqa ma'gul qilish, ularga o'ddiy, sodd qilib tushuntirish uchun notiqlar so'zlarining tovlanishini, sinonim-omonimlarni bilish bilan birgalikda davlat qonun-qoidalaridan, mamlakat hayotidan to'la xabardor bo'lishlarini taqozo etardi. O'z fikrini xalqqa manzur qila olmagan notiq ikkinchi marta minbarga chiqat olmas edi. Shuning uchun notiqlar minbarga chiqishdan oldin doimo puxta tayyorgarlik ko'radilar. So'z ayitishning turli-tuman xillarini, vositalarini o'ylab topardilar. Shuning uchun o'rta asrlarda notiqlik san'ati, ayniqsa, O'rta Osiyoda keng rivojlandi.

XII asrda Bahovuddin Valad, XIII asrda Jaloliddin Rumiy, XV asrda Husayn Koshifiy, Mu'inuddin Voiz, Voiz Haraviy, Zayniddin Vosifiy kabi notiqlik san'atini puxta egallagan so'z ustalari yetishib chiqdilar. XVI asrlarga kelib notiqlik san'ati turfari, qonun-qoidalarini aks ettiruvchi bir necha ilmiy-uslubiy qo'llanmalar vujudga keldi. Ayniqsa Muhammad Rofi Voizning «Avbobul-jinon», Voiz Qazvinining «Zilolu maqol», Voiz Shirvonining «Ahsan-ul-ahodis», Muhammad Bobur binni Muhammad Voizning «Hidoyat ut-taqdim», Kuraysh Sindiyning «Anis ul voizin», Mutlo Kalon Voiz Samargandiyning «Ravzat ul voizin», Qozi Ushiyning «Mirroh un-najoh» kabi asarlari yosh voizlar uchun qo'llanma vazifalarini bajargan. Bundan tasqari tarixchi olim Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafaroma», Alisher Navoiyning «Majolis ul nafois», Zayniddin Vosifiyning «Bado'c ul-vagoye», Xondamirning «Makorim ul-axloq» kabi asarlarida ham notiqlik, ya'ni voizlik san'ati haqida atroflicha fikr yuritilgan.

Notiqlik qadimda, aynigsa, Sharq mamlakatlarida umumdavlat ahamiyatiga molik ish hisoblanib, bir necha turga ajratilgan. Ilmiy-siyosiy nutq, baho-munozarati nutq, targ'ib va tashviq qilish ruhidagi nutq, marsiya nutqi, tabrik nutqi va boshqalar.

Notiqlik san'ati qadimda voizlik san'ati deb yuritilgan. «Qomusi usmoni» nomli lug'atda va'z «kishilarning qalbini yumshatadigan pand-nasihatlarda» deb ta'rif beriladi. Haqiqatan ham voiz har gal so'zga chiqishida ma'lum bir g'oyani ligari surishni maqsad qilib oladi. Umummanfaatiga xizmat qilib, shu bilan o'zlari yanada olibanobroq bo'lgan kishilarni tarix ulug' kishilar deb hisoblaydi. Husayn Voiz Koshifiy xuddi mana shunday ulug' kishilardan biri bo'lib, u umummanfaat uchun ko'p xizmat qilgan, o'z davrining mutafakkiri darajasiga ko'tarilgan, u yaratgan qo'llanmalar, darsliklar madrasalarda o'qitilgan edi. Koshifiyning estetik qarashlari hanuzgacha o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

GANCHKORLIK SAN'ATI

«Bo'lib ganchkorligi» siyol ravoqi,

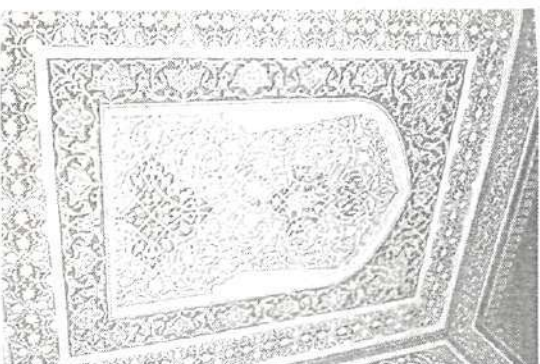
Nechunkim, qosh tchinda ko'zning oqib,

Alisher NAVOIY

Xalq hunarmandchiligida ganchkorlik san'ati ham o'zining estetik zavq beruvchi, nafosatga boy va serjitra asarlari bilan muhim o'rin tutadi. Qadimdan bu san'at me'morchilik bilan uzviy holda rivojlanib kelgan. O'rti Osiyo va Sharq xalqlarining estetik didi naqadar yuksak darajada rivojlanganligidan guvohlik beruvchi Buxoro, Samargand, Toshkent, Xiva, Farg'ona va boshqa shaharlardagi ganchdan ishlangan san'at asari namunalari ko'rib ajdodlarimizning iste'dodlariga tasannolar aytamiz.

Ganch o'z xususiyatiga ko'ra issiq va sovuqni kam o'tkazuvchi bo'lib, tabiiy holda tog' jinsidan olinadi. Tabiiy va mustahkamlik quvvati yo'qolganda qayta ishlashni bilan sun'iy ganch hosil qilinadi, chunki u namlikka chidamsiz. Xonaki usulda ishlov berish bilan ganchdan binolarning ichki va tashqi bezaklarida keng foydalaniladi.

Har bir usta o'z maktabi, o'z uslubiga ega bo'lib, me'moriy va badiiy jihatdan sermazmun, betakror naqshlar yordamida yarat-

O'yina-ganch kompozitsiyasi.

gan asarlari kishilarga ma'naviy oziq va estetik zavq bag'ishlaydi. Ganch qorishmasi yangiligida oson kesiladi, undan xohlagan shakllarni o'yish, yasash mumkin. Lekin u qolgach qat'iq toshga o'xshab qoladi. Ustalarimiz uning bu xususiyatidan foydalanib, tarixiy an'ana sifatida rivojlantirib kelmogdalar. Ganch mahalliy qurilish material bo'lib, uning rangi ko'kish, sarg'ish va oq bo'ladi. Ganch 2 xil: tabiiy va sun'iy. Ganch tayyorlaydigan ustalarni ganchkorlar deb yuritishgan. Eng mayin, donachali ganchlar gulgang deb yuritilgan. Ganch o'ymakorligi bilan shug'ullangan ustalar ganchkorlar deb ataladi.

MUSIQA SAN'ATI

*«Musiq — tafakkurning qudratli munbari,
Musiqiy tarbiyasiz, to'n ma'nodagi aqlli kanolot
bo'lishi mumkin emas».*

V. A. SUXOMLINSKIY

A'ana bir qadimiy san'at turi — musiqadir. U san'atning bir turi sifatida qadimiy tarixga ega. Bu san'at turi barcha davr daholari e'tiborini o'ziga jalb qilib keldi. Arastu: «Musiq ko'ngilga axloqan muayyan ta'sir ko'rsatuvchi quvvatga ega. Musiq shunday hislarga ega ekan, u yoshlarni tarbiyalash vositalari qatoriga qo'shilmog'i lozim», deb ta'kidlaydi. Darhaqiqat, insonni estetik tarbiyalashda, uning estetik didini o'stirishda musiq tengsiz ahamiyat kasb etadi.

Musiq san'ati Sharqning buyuk allomalari Beruniy, Forobiy, Ibn Sinolarni ham qiziqitirib kelgan. Bu haqda ular maxsus asarlar ham bitganlar. Masalan, Ibn Sinoning «Al-mu'ddohii ila san'atal musiqiy» asari fikrimizning dalilidir. U mazkur asarda shunday yozadi: «Musiq hayotbaxsh, olibanob, axloqiy xususiyatlarni

MAQOM SAN'ATI

*«Ul purlavashkin, bo'libmen zor-u sargardon anga,
Ishtidin olam munga hayron-u men hayron anga»*

A. NAVOIY

rivojlantiradi, u insonga xizmat qiladi. Uning ruhiy va axloqiy qiyofasini shakllantiradi». Olimning musiqaning tarbiyaviy ahamiyati haqidagi qarashlari Arastu fikrlari bilan hamohangdir. Bundan tashqari Ibn Sino o'zining tibbiyotga oid «Kitoban-Najot», «Kitob ash-Shifo», «Donishnoma» kabi asarlarida ham musiqaga nazariyasi va amaliyoti xususida nodir fikrlarni bayon etib qoldirgan.

O'ra Osiyo olimlari Forobiy, Ibn Sino, Najmiddin Kavkabiy, Davreshali Changiy kabi allomalarning musiqaga haqidagi kitoblari dunyoning turli tillariga taqjima qilingan va musiqaga ilmi rivoji uchun hozir ham xizmat qilib kelmogda.

Shuni ham aytish lozimki, Sharq mutafakkirlari musiqaga, ashula va maqomlarning yaratilish tarixi, shuningdek, kuylarni tinglash va ijro etishda vaqt va makonning roli xususida ham ibratli fikrlarni bayon etadilar.

Masalan, Mirzo Ulug'bek «Buluj», «Shodiyona», «Axloqiy», «Tabriziy», «Usuli ravon» va «Usuli otlig'» kuylarini, Alisher Navoiy «Isfaxoniy» kuyni ijod qiladilar. Jomiy va Binoiyar musiqaga oid asarlar yozadilar. Musiqaga san'at ahlilarining ijodiy faoliyati bilan IX—XII asrlarda vujudga kelgan duvozda (12) maqom kuvi bu davrda yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'tariladi, takomillashadi va yangi kuylar bilan boyiydi.

Demak, musiqaga san'ati ham san'atning boshqa turlari va she'riyat bilan uzviy aloqada rivojlandi, mohir san'atkor mashshoqlar, bastakor va hofizlar yetishib chiqdi. Nodir va bebafo musiqiy asarlar yaratildi.

Sharq va G'arb tillaridagi ko'pgina manbalarda Forobiyning musiqaga nazariyasiga bag'islangan qomusiy xarakterdagi «Kitob al musiqiy al kabir» («Buyuk musiqaga kitobi») yaratganligi va bu kitob so'nggi davrlargacha O'ra va Yaqin Sharqda musiqaga nazariyasi va san'atining rivojlanishida muhim qo'llanma bo'lib xizmat qilganligi aytiladi.

Shunday qilib, musiqaga deb atalmish ilohiy bu mo'jizada shunday bir sekr mujassamki, uni tushunish ta'sirini sezish uchun hech qanday tarjimonning keragi yo'q.

Maqom san'ati o'zining ko'p asrlik tarixiga ega. Maqom kuylarining ibtidoiy shakllari eramizdan avvalgi uzog davrlar musiqaga madaniyatiga borib taqaladi. Bunda xalq musiqasining kuy, ohang va ritm usuli bobida erishgan natijalari murakkab maqom san'atining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi. Sharq olamida mashhur bo'lgan o'n ikki maqom tizimining saroy musiqasidan munosib o'rin olishida Amir Temurning xizmatlari katta bo'lgan. Sohib-qironning harakati bilan bu murakkab san'at ilmining bilimdon ustozlari turli mamlakatlardan bizning diyorumizga keltirilgan edi. Alisher Navoiy aytadi:

*Ey Navoiy, sen dog'i qilsang tama'sayri Hijoz
Qil Iroq ohangi, tark aylab Xuroson men kibi.*

Bu g'azalda Iroq, Hijoz nomlari bilan ulug' Haj safariga ishora qilingan.

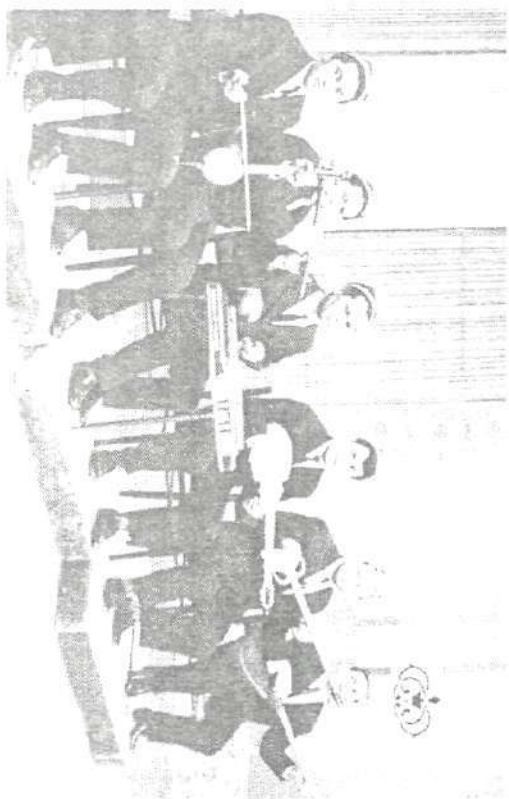
Maqom asli arabcha so'z bo'lib, o'rin, joy, daraja, martaba, manziligoh kabi tushunchalarni ifodalaydi. Maqom mukammal pardalar uyushmasi doira usullari musharakligida ijod etilgan cholg'u kuy va ashulalar majmuasi mazmunini ham ifodalaydi. Hozir O'zbekistonda maqomlarning uch turi mavjud:

1. Olti maqom (Shashmaqom yoki Buxoro maqomlari).
2. Xorazm maqomlari.
3. Farg'ona — Toshkent maqomlari.

Shu kunga qadar xalqning sevimli kuylari bo'lib kelayotgan Shashmaqom (olti maqom) duvozdar maqom zaminida shakllanib bordi. Shashmaqom olti turkumdagi maqomlarni o'z ichiga oladi. Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh va Iroq.

Bu maqomlardan har biri uch butoqdan tashkil topadi:

1. Mushkilot — faqat cholg'u asboblari bilangina ijro etiladi.
2. Nasr — cholg'u va ashula bilan ijro etiladi.
3. Ufor — cholg'u, ashula va o'yin bilan ijro etiladi.

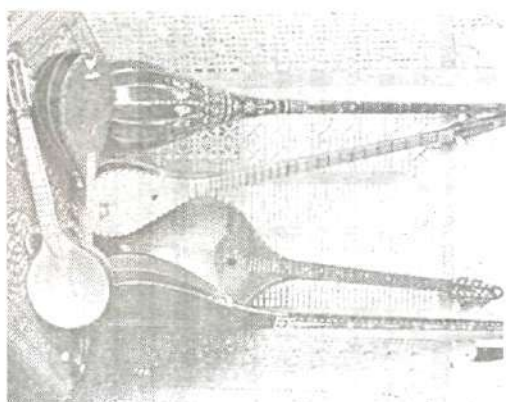
Maqomchilar ansambli.

XIV—XV asrlarda ajoyib musiqiy san'atkorlar — sozandalar, bastakorlar, hoʻfizlar, raqqoslar faoliyat ko'rsatdilar. Abduqodir Noyi, Qulmuhammad Shayxii, Husayn Udiy, Shohquli G'ijakii, Mavlono Qosim Rabbonii, Darvish Ahmad Qonuniy, Hoja Yusuf Andijoniy, Ustod Shodiy, Mavlono Najmiddin Kavkabiy o'sha davrning mashhur san'atkorlari edilar. Ulug'bek, Jomiy, Navoiy, Binoiy kabi allomalar ham musiqa ijrochiligi, musiqa nazariyasi bilan shug'ullandilar.

Tanbur, chang, qonun, ud, barbat, rubob, qo'buz, ro'd, g'ijjak, shamoma (musiqor), chag'ona, kungura, arg'unun (hozirgi organ cholg'u asbobi shundan olingan) va boshqalar asosiy cholg'u asboblari bo'lgan.

Bu cholg'u asboblari malakali ustalar tomonidan yasalgan, ustalar ko'pincha tut yog'ochini ishlaganlar, torni ipakdan yasaganlar, cholg'u asboblari qimmatbaho tosh va boshqa bezaklar bilan chiroyli qilib bezatganlar.

Dunyoda musiqani sevmaydigan, undan ta'sirlanmaydigan inson bo'lmasa kerak. Go'zal kuy-qo'shiq kishi kayfiyatini ko'taradi. Musiqani tushunish uchun tarjimonning keragi yo'q. Shu sababli ham Shopen, Betxoven, Moissart, Bax, Chaykovskiy, Shostakovich kabi buyuk insonlar yaratgan asarlar hamma millatlarning

Musiqa asboblari.

faxri hisoblanadi. Chunki bu nodir musiqa asarlari insoniyatning bebaho boyligidir. Qadimda har bir o'zbek xonadonida biron-bir cholg'u asbobi osig'ilik turgan. Shu xonadon sohiblari bu musiqa asbobini chalasini yaxshi o'zlashtirganlar.

Xorazmda bir qator uslublar mavjud bo'lib, ular sozandachilik, dostonchilik, yallachilik, xallachilik kabi yo'nalishlarda ko'rinadi. Xorazm suvoralarini tinglash har bir insonga estetik zavq bag'ishlaydi:

*Ko'nglimda bir gul g'amidin sananchibdur xorlar,
Oh kim, har xordin jonindadur ozorlar,
Aylamish ko'nglimni jilvayi laylivashi,
Kim asiri g'amzasidirlar pari ruxsorlar...*

*... Muniso, ag'yor gar hansubbat o'tsa yor ila,
Bo'lma mahzun hamdani gul bo'lgusidir xorlar.*

QO'SHIQCHILIK VA RAQS SAN'ATI

Qo'shiqchilik va raqs san'ati O'rta Osiyo hududida yashagan xalqlarda turmush sharoiti, marosimlar, bayramlar bilan bog'liq holda qadim zamonlardan beri rivoj topgan. Qo'lloshlardan topilgan rasmlar, arxeologik materiallar buni tasdiqlaydi.

Zamonaviy xoreografiya janr, tur va uslublariga boy. O'zbek raqslari gavdaning nafis harakatidan iborat, klassik raqslarda baxt va baxtsizlik, quvonch va xafagarchilik, hayot va o'lim qayg'usi ifodalalanadi.

Klassik raqsning Farg'ona, Xorazm, Buxoro uslublari mashhurdir. Taniy sharoiti taqozosi bilan Farg'onacha uslub keng rivoj topgan.

1923- yilda atiq o'zbek ashulachisi M. Qoriyogubov mashhur musiqachi va yosh raqs ustalaridan iborat konsert truppasi tuzdi. Truppa qatnashchilaridan Tamaraxonim va M. Qoriyogubov Parijda o'tkazilgan I jahon bezak san'ati ko'rgazmasida ishtirok etib, muvaffaqiyat qozonganlar. O'tgan asr 20- yillarida o'zbek davlat konsert etnografik ansamblining faoliyati qo'shig'chilik va raqs san'ati rivojida muhim rol o'ynadi. Dastlabki o'zbek ommaviy raqsi usta Olim Komilov, Tamaraxonim, Yusufjon qiziqqlar boshchiligidagi yaratildi.

1928- yilda birinchi eksperimental musiqat teatri tashkil topdi. 1956- yilda «Shodlik» ashula va raqs ansambli tashkil etildi va bu ansambli o'zbek klassik va xalq raqs san'atining eng yaxshi an'alarini rivojlantirdi. 1957- yilda «Bahor», 1958- yilda «Lazgi» xorazmcha ashula va raqs ansambli tashkil etildi. O'zbek raqsari orasida «Munjoz», Tanovor», «Dilxiroj», «Lazgi» «Dildor», «Uchrashuv», «Tong navosi», «Andijon polkasi», «Go'zali» kabi raqsar keng tarqalgan. Hozirgi kunda ham ko'plab qo'shig'chilik va raqs dastalari kishilarga estetik zavq bag'ishlab kelmoqda. Balet san'ati 1928- yilda etnografiya truppa qoshidagi studiyada Tamaraxonim tashabbusi bilan yig'it va qizlar Yevropa klassik baleti elementlarini o'rganma boshladilar. Keyinchalik o'zbek musiqali teatrida baletmeysterlar balet san'atini o'rgatishdi.

1939- yilda o'zbek Davlat muzika teatri o'zbek Davlat opera va balet teatriga aylantirilib, milliy balet spektakllari yaratildi. Hozirgi Alisher Navoiy nomidagi opera va balet teatri jahon balet san'atining mashhur asarlarini muvaffaqiyat bilan sahnalashtirmoqda.

BADIIY ADABIYOT

«Adabiyot yashasa, millat yashar: adabiyoti gullagan va adabiyotining taraqqiyotiga cholinagan va adiblar yetishtirmagan millat oxiri bir kun hissiyotdan, o'ydin, fikrdan mahrum qolib, ingitroz bo'lur».

CHO'LPON

San'atning eng qadimiy va ommaviy turlaridan biri badiiy adabiyotdir. Adabiyotning o'ziga xos xususiyatlaridan biri — bu san'at insonshunosligidir. Badiiy adabiyot so'z orqali namoyon

bo'ladi. Shuning uchun badiiy adabiyot so'z san'ati ham deb ataladi. So'z san'ati ikki xil, yozma va og'zaki ko'rinishga ega. Har bir badiiy asarni o'qigandan keyin zehnimizda asarda tasvir etilgan kishilarning obrazlari qoladi. Alisher Navoiyning dostonlarini o'qib, Farhod va Shirin, Layli va Majnun, Iskandar, Bahrom, Hisrav kabi qahramonlarning obrazlarini eslab qolamiz. Yozuvchi har bir muayyan tarixiy davr va sharoitda yashagan insonni o'rganadi, uning ruhiy holatlariga kiradi, ichki dunyosi haqida bizga aniq va ravshan tasavvur beradi. Badiiy adabiyot — badiiy tafakkur mahsulidir.

Bu vazifani badiiy adabiyot obraz yaratish yo'li bilan bajaradi. Obraz — insonning tasviri bo'lib, u hayoldagi odamning asl nusxasini emas, balki yozuvchining ma'lum davrda va sharoitda yashovchi insonlar haqidagi tasavvurining ifodasidir. Badiiy adabiyotda tasvir etilgan barcha inson obrazi umumlashtiruvchi kuchga ega. Unda ma'lum davr va muhit kishisining xarakterli xususiyatlari mujassamlashtirilgan bo'ladi. Shu sababli obrazlilik — badiiy adabiyotning eng muhim xususiyatlaridan biridir.

Badiiy adabiyot san'at turi sifatida o'zining ichki tizimiga, uslubiga va o'ziga xos ko'rinishga ega. Masalan, qadimgi Yunoniston badiiy madaniyati tarixida badiiy adabiyot doirasi uning uch katta adabiy turini — epik, lirik, dramatik ko'rinishlarini qamrab olgan edi. Epik tur, avvalo, voqealarni badiiy o'zlashtirish bilan, lirik tur — kayfiyat yoki ruhiy holat bilan, dramatik tur — harakat bilan bog'liq holda amal qiladi. Bu uch turning barcha belgilari badiiy aks ettirish uchun zarur bo'lgan voqealik bilan chambarchas bog'liq edi.

Badiiy adabiyotning epik turi muayyan badiiy sifat ham kasb etadi. Shu bois ba'zi san'at asarlariga nisbatan «epik roman», «epik kenglik», «epik osoyishtalik» kabi iboralar qo'llaniladi. Badiiy asar muayyan inson taqdirini aks ettirish va uni davr ma'naviy hayotining bir qismi sifatida tasvirlaydi.

Adabiyotning epik turi haqida so'z yuritilganda Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Firdavsiyning «Shohnoma», Navoiyning «Xamsa»siga kiritilgan «Hayrat-ul abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab' ai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlari, A. Qodiriyning «O'tikan kunlar», Cho'lponning «Kecha va kunduz», Oybekning «Navoiy», Pirimqul Qodirovning

«Bobur», «Humoyun va Akbar» kabi asarlari ko'z o'ngimizda gavdalanadi. Yusuf Xos Hojib, Firdavsiy, Navoiy dostonlarida epik mazmuni nazm shakllarida bayon qilish mahorati barq urib tursa, Qodiriy romanidagi nasriy bayoni epik mazmunning lirik ohangdagi ifodasi deb baholashimiz mumkin. «O'tkan kunlar»da epik mazmunning lirik ohangi chin insoniy his-tuyg'u ramzi, pok sevgi imsofi sifatida namoyon bo'ladi. Navoiy dostonlarida esa epik mazmunning lirik shakli (she'r)da aks etishi shoirning «Xamsa» yaratish an'anasida to'la ifoda topgan. Ular mohiyat mazmun jihatidan hatto ba'zi bir maxsus yaratilgan falsafiy risolalardan ustun turadi. Bu lirik xazinada jozibali va chiturosi his-tuyg'u katta ifoda kuchi orqali sayqal topib, lirik-falsafiy ma'nodorlik kasb etgan.

Lirika bevosita tasvir uslubidan foydalanmasligi jihatidan musiqi va raqsga yaqin bo'lsa-da, o'zining so'z bilan qat'iy birligi tufayli u inson ma'naviy hayotining hamma qirralarini ifodalash imkoniyatiga ega.

Badiiy adabiyotning ko'pgina asarlari bir vaqtning o'zida ham epik, ham lirik tur belgilariga ega bo'ladi. Masalan, o'zbek adabiyotida Cho'lpon va Usmon Nosir, Abdulla Oripov va Erkin Vohidov lirikasida badiiy uslub xilma-xilligidan qat'iy nazar, ular ijodida lirik va epik tomonlar hamjihatlikda mavjudligini ko'ramiz. Ularning ham lirik, ham epik asarlar yaratishga moyilliklari mantiqiy tarzda bu shoirlar ijodida dramaturgik turni paydo qiladi.

Dramaturgiya asarlari, avvalo, sahnalashtirishga mo'ljallangan bo'lib, uni ham adabiyot turi, ham teatr qismi deb ataydilar. Bu tur hayotning dramatik lahzalari va tomonlarini yanada to'laroq aks ettirish talab-ehtiyollaridan kelib chiqqan bo'lib, har qanday dramatik asar asosini ziddiyat (konflikt) tashkil qiladi. Dramatik asarlarda kundalik hayotning tub o'zgarishlarga moyilligidan dalolat beruvchi tomonlarini to'laqonli ochib berish asosiy o'rin egallaydi.

Badiiy adabiyot san'atining barcha turlariga ta'sir o'tkazib keladi. Bu san'at turi ta'siridan xoli badiiy ijod sohasi yo'q bo'lib, unda ilk bor qalunga olingan mavzu, g'oya, ohang, qiyofa, xulq-atvor, keyinroq san'atning boshqa turlariga ham ko'chish mumkin. San'atning teatr va kino kabi aralash, tomoshaviy turlariga ham

badiiy adabiyot ilk asos vazifasini bajaradi. Nihoyat san'at taraqqiyotining hozirgi bosqichiga xos bo'lgan badiiy asarlar vujudga kelishida ham adabiyot asosiy uyg'unlashtiruvchi va jamlovchi omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Bu fikr-mulohazalardan badiiy adabiyot barcha san'at turlaridan ustun turadi yoki boshqa turlar o'rnini ham bosa oladi, degan xulosa kelib chiqmaydi. U qaysidir jihatlar bilan boshqa san'at turlaridan ustun bo'lsa, qaysidir jihatlar bilan ularga «yo'l» betadi, ular bilan o'zaro munosabatlarga kirishadi. Shu tariqa badiiy adabiyot boshqa san'at turlarini boylatadi, ayni vaqtda uning o'zi ham boyib boradi.

Xalq dostonlari adabiy musiqiy asarlardir. Ularning tarkibida nasriy va nazmiy (she'r) qismlar bo'lib, ular mazmuni o'zaro bog'liq bo'ladi. Doston ijrochilarini shoir yoki baxshi deb ataydilar. Baxshilar san'atida so'z, qo'shiq, soz (do'mbira) cholg'u uchligi birlashgan bo'ladi. Asrlar osha sevilb ijro etib kelinayotgan «Alpomish», «Go'ro'g'li», «Avazxon» kabi dostonlar xalqimizning estetik tarbiyasiga katta ta'sir ko'rsatadi.

*Termani qo'yaylik, aytylik doston,
Qulog' soling, yig'ilgan do'st-qardosh.
Olamda mashhurdir Go'ro'g'li sulton,
Go'ro'g'lidan aytylikni bir suxan.*

ARALASH SAN'AT TURLARI

Tomosha san'ati yoki aralash san'at turlariga teatr, ochiq sahna (estrada), sirk, kino, «oynai jahon» (televideniye) kiradi. Ularni murakkab tarkiblar va «o'yin» birlashtirib turadi.

Ochiq sahna (estrada) va sirk san'ati teatr san'atiga yaqin turadi. Ochiq sahna san'atining asosiy xususiyati, u tomoshabin bilan to'g'ridan-to'g'ri va bevosita, yengil va samimiy mulohazada sodir etiladi.

Sirk san'ati, dorbozlik, qiziqchilik ham eng qadimiy san'at turlaridan bo'lib, ular keng xalq ommasi e'zoziga sazovor bo'lgan. Sirk turli yoshdagi va turli didli insonlarning sevimli tomoshasi bo'lib qolgan. Dorbozlik (dor o'yini) — baland dor ustida tomosha ko'rsatish san'ati.

U taxminan ikki yarim ming yil muqaddam Sharqda paydo bo'lib, so'ng butun dunyoga tarqalgan. Dor dastlab past qurilgan, mashqlar ham soddaga bo'lgan.

Davr o'tishi bilan dor tobora balandroq qurilib, o'yinlari murakkablashib borgan. Mashhur fransuz dorbozi K.E. Blonden hatto Niagara sharsharasi ustida dor qurib o'ynagan.

O'zbekistonda dorbozlik qadim tarixga ega. Ba'zi manbalar Amir Temur saroyida ajoyib dor o'yinlar ko'rsatilganini tasdiqlaydi. O'zbekistonning barcha yirik shaharlarida, ayniqsa, Quva va Asakada tarqiqiy etgan dor o'yinlari tagida raqoslarning o'yinlari, qiziqchilar, askiyachilarning chiqishlari bilan birga olib borilgan.

Dorbozlik, qiziqchilik va sirk tomoshasi ham eng qadimiy san'at turlaridan bo'lib, ular keng xalq ommasi e'zoziga sazovor bo'lgan. Sirk artisti qiyofa mag'ziga kirib borishga intilmaydi, ba'zi «xavf-xatar»larni yengib o'tish orqali mahoratini namoyish etadi. Sirk san'atida g'aroyib mosmalarda hunar ko'rsatish (ekssentrik) va qiziqchilik-masxarabozlik, murakkab jismoniy tabiya san'ati (akrobatika) va jonivorlarni o'rgatish (dressirovka) bir-biri bilan chatishtirib ketadi.

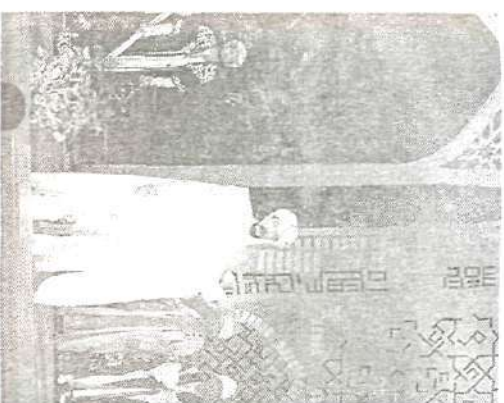
Bular sirk artistidan epechilik talab etadi. Bu san'at turi ajoyib-g'aroyib hunar ko'rsatish va voqealarni muholaga'alar tarzida o'zlashtirishga moyildir.

Sirk san'ati asosini murakkab mashqlar tashkil qiladi. U mustaqil estetik qiymatga ega bo'lib, sirk dasturining tarkibiy qismidir. Sirk tomoshalari xilma-xil san'at ko'rinishlarini jamlab namoyon etadi.

Shu bois sirk turli yoshdagi va turli did-farosati odamlarning sevimli tomoshasi bo'lib qolgandir.

TEATR

Gomosh san'ati turlaridan biri teatrdir. Bu san'at turi qadimiy Yunonistonda paydo bo'lgan. Buyuk dramaturglar Esxil, Sofokl, Evripid va boshqalar yetishtirib chiqdi va ilk teatr binolari shu yerda qurildi. Bu san'at turi yillar o'tishi bilan Rimga va Rim orqali boshqa Yevropa mamlakatlariga kirib bordi. O'rta Osiyoda qiziqchilar, askiyachilar, ko'zboylog'ichlar, dorbozlar — bular-

Teatr.

doimo biror-bir vaqt oraliqida sodir bo'ladigan alohida harakatni namoyish etadi. Teatrning o'rin, vaqt tomonlarini aktyor bir-lashtirib turadi. Aktyordan alohida iste'dod, xotira, ehtiros, tasavvur, ifoda etish mahorati talab etiladi. Aktyor mahorati teatr san'atining barcha shakllari uchun muhim xususiyatdir.

Teatr san'atining tub va modir xususiyatini aktyor mahorati tashkil etadi. Teatr san'atining boshqa qismlari aktyor ijodini yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladi. Teatr so'zi yunoncha «teatron» so'zidan olingan bo'lib, qadimda yunonlar ommaviy tomoshalar bo'ladigan joylarni «teatron» deb ataganlar. O'sha zamon yunon tomoshagohlari minglab odamlarni bag'riga olar, ular ovoz eshitilishi (akustika) qonunlariga rioya qilingan holda yirik shaharlar yaqinida qurilar edi.

Teatrning bir qancha turlari mavjud. Masalan, drama teatri, qo'g'irchoq teatri, opera va balet teatri, musiqiy drama teatri, bir aktyor teatri. Bunday teatrlar O'zbekistonning barcha viloyat va shaharlarida faoliyat ko'rsatmoqda.

Shunday san'atkorlar bo'ladiki, ismi sharifini tilga olsangiz, ularning sahnada ijro etgan obrazlari ko'z oldingizda gavdalarnadi. Abtor Hidayatov — Otello, Shukur Burxonov — Shoh Edip, Sora Eshtonov — Jannat, Nabi Rahimov — Xosrov,

ning hammasi xalq teatrlari tashkil qilgan edi.

V.G. Belinskiy ayganideki: «Teatr — bu san'at qasri, muqaddas koshona, u ezigulik mehrobi. Shoshiling teatrga, teatrga bo'ling, tabarruk ostona-gadam qo'ying».

Teatr san'ati vaqt va o'rin belgilariga ega. Spektaklda ko'p-gina san'at turlari garmashadi. Undagi buyum-ijozlar muhiti, sahna bezaklari, kiyim-kechak va nihoyat aktyorning o'zi ma'nyan fazoli xususiyatga ega. Spektaklda vaqt me'zoni ham muhim o'rin tutadi. Sahna rasari

«Bog» filmidan lavha.

Bu bilan kinoaktyor o'zining jozibadorligi va ehtirosiligini yo'qotmaydi, balki u yaratayotgan obrazning estetik ta'sir kuchini ortadi.

XX asrning ikkinchi yarmida «Oynai jahon» (televideniye) ravnaq topdi.

Shu bilan bog'liq o'zbek teleseriali ham shakllanmoqda. «Charxpalak» (rej. Sh. Jumaydullayev), «Latf», «Bog» (rej. B. Ahmedov) shular jumlasidandir.

TELEVIDENIENING IJTIMOIY AHAMIYATI

Televideniye ijtimoiy ahamiyati jihatidan keng miqyosdagi san'at turlarini o'z ichiga olib, u siyosiy, ilmiy-texnik, estetik va boshqa axborotni tezkor sur'atda yetkazib berishning eng muhim vositasidir. «Oynai jahon»ning ilk badiiy vazifasi san'at turlari, xillari, ko'rinishlari samaralarini namoyish qilishdan iborat bo'lgan. «Oynai jahon» estetik faoliyatining alohida sohasi sifatida qaror topdi. Chunki u shu qadar murakkab va aralash ijod sohasiki, uni vogelikni badiiy idrok etishning yoki estetik faoliyatning bir turi deb atash ma'guldur.

O'zbekiston televideniyesining «Otlar so'zi — aqlning ko'zi», «Azizim», «Begoyim», «Yangi avlod», «Sindosh» dasturlari faol ijtimoiy-tarbiyaviy vazifani ado etadi.

San'at turlari va ko'rinishlarining deyarli hammasi «Oynai jahon» bag'riga singib, estetik ta'sir etishning samarali vositasiga aylanmoqda.

Sinov savollari

1. San'atning tarixiy taraqqiyoti haqida nimalarni bilasiz?
2. San'atda mazmun va shakl birligi haqida so'zlab bering.
3. San'atning qanday turlarini bilasiz?
4. Xalq amaliy bezakli san'atiga misollar keltiring.

VII BOB. NAFOSAT TARBIVASI ASOSLARI

ESTETIK TARBIVA — NAFOSAT TARBIVASINING NAZARIY ASOSI

*«Har kishining dunyoda o'rni joni — tarbiya,
Baxt-u iqboli so'adining mukoti — tarbiya;
Iy otalar, jonlarigizdan aziz farzandigiz,
G'ayrat aylang, o'tmasan vaqf-u zamoti — tarbiya»
Abdulla AVLONIY*

Estetik tarbiya — insonning voqelikdagi va san'atdagi go'zallikni idrok etish, tushunish va qadriga yetish qobiliyatini o'stiradi. Estetik tarbiya, shuningdek, insoniyat faoliyatining har qanday sohasida estetik boyliklar yaratish, ya'ni go'zallik qonuni bo'yicha ijod qilish ehtiyojidan kelib chiqadi. Estetik tarbiya ijtimoiy sharoitlarga bog'liq.

Estetik tarbiyaning asosiy maqsadi — jamiyat a'zolarining har tomonlamma mukammal rivojlanishlari uchun go'zallikni to'laqonli his etishga ko'maklashishdan iboratdir.

Estetik tarbiyaning hayotiy omillari faqat estetika, madaniyat, san'at, adabiyotdangina iborat emas. Ijtimoiy ong ko'rinishlari va estetik qarashlar bilan bir qatorda, iqtisodiy va siyosiy munosabatlar, turmush va texnika, sport va miliy urf-odatlar ham nafosat tarbiyasining nihoyatda muhim omillaridir.

Estetik tarbiyani to'la amalga oshirmay turib axloqiy, g'oyaviy-siyosiy tarbiya asosida rivojlangan barkamol shaxsni voyaga yetkazib bo'lmaydi.

Estetik tarbiyaning asosiy ma'nosi va vazifasi kishilarda dunyo go'zalligi to'g'risida his-tuyg'ular, tasavvur va fikrlarni tarbiyalash va takomillashtirish orqali inson shaxsining har tomonlamma va uyg'un rivojlanishiga ko'maklashishdan iborat.

Estetik tarbiya, eng avvalo, tabiat va jamiyada hamda san'at asarlarida go'zallikni ko'ra bilish, uni to'g'ri tushunish va qadrlash qobiliyatini tarbiyalashdan iborat. U hayot va mehnatning barcha tomonlariga go'zallik ato etish qobiliyatini tarbiyalash, hayot va

san'atda bema'nilikka, xunuklikka qarshi kurash hamda qobiliyatga qarab san'atda o'zining ijodiy kamolotini ko'rsatishni nazarda tutadi.

Estetik tarbiyaning asl mohiyati insonni real dunyoda mavjud bo'lgan go'zallikni to'g'ri idrok qilishga va hayotda haqiqiy go'zallik uchun kurashga o'rgatishdan iboratdir.

Yuqorida aytilganlardan quyidagicha xulosa chiqarish mumkin: Birinchidan, inson o'zining mehnat faoliyati natijasida voqelikni estetik o'zlashtiradi. Undagi go'zalliklarni kashf etadi va idrok qiladi.

Ikkinchidan, estetik tarbiya ishining barcha usul va vositalari kishida to'g'ri estetik fikr va idrok qilishni rivojlantirishga qaratilmo'g'i lozim. Ya'ni, kishining estetik bahosi, mulohazasi va idroki voqelikda mavjud bo'lgan go'zallikni yoki xunuklikni to'g'ri aks ettirishi kerak.

Uchinchidan, estetik tarbiya kishida har tomonlamma va keng estetik did va manfaatlarni rivojlantirishni, kishilarni har qanday xunuklik, yaramslikka nafrat ko'zi bilan qarash, go'zallikni ijod qilish ruhida tarbiyalashni nazarda tutadi.

Estetikaning maqsadi — insonda hayotdagi, san'atdagi go'zalliklarni umumjahon qadriyatlari nuqtai nazaridan idrok eta bilish va baho berib olish qobiliyatini tarbiyalash va o'stirishdan iboratdir.

Biz estetik jihatdan yaxshi tarbiya olgan odam deb, o'z mehnati bilan hayot go'zalligiga go'zallik qo'shuvchi, mehnat va ijtimoiy faoliyatini estetik kamolot darajasiga ko'taruvchi komil insonni tushunamiz.

«Agar kishini turmush ustozlari dono qilmasa, hech dono unga so'z o'rgatmoq uchun ovora bo'lmasiniki, mehnat zoye ketadi», deydi Kaykovus. Demak, kishini tarbiyalashda hayotiy ta'sirning roli Kaykovusning diqqatidan chetda qolmagan. Yana u tarbiyani inson aqlini, shaxsiy hayotini shakllantiruvchi omillardan deb biladi. Uning fikricha, dunyoni bilishdan maqsad undan foydalanishdir.

Oddiy musiqa kuvi, chiroyli gullar, suratlar dastlabki estetik kechinmani keltirib chiqaradi. Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarning estetik tarbiyasi, avvalo, ularning «ko'rish», «eshitish», tabiat ko'rinishlari, atrof-muhitdagi go'zallikni ajrata

bilish va baholash ko'nikmasini hosil qilishga qaratilgan. Buning uchun ashula, musiqali o'yin, rasm solish, haykatchalar yasash mashg'ulotlari keng qo'llaniladi. Estetik tarbiya aq'liy, axloqiy va jismoniy tarbiya bilan uzviy bog'liq.

Estetik tarbiya yosh avlodning axloq madaniyatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. San'atga ehtiyojini, uni tushunishni, badiiy ijodda faol qatnashishga intilishni tarbiyalash estetik tarbiyaning birinchi navbatdagi vazifasidir. O'z navbatida san'at ham biror maqsadga qaratilgan estetik tarbiyaning muhim vositasi hisoblanadi.

Estetik hissiyot hayot hodisalarini yoki san'at asarlarini estetik idrok etish jarayonida paydo bo'ladi.

Estetik hissiyot shu idrok yuzaga keltiradigan o'ziga xos kechinmadan iborat bo'lib, go'zallikni va yuksaklikni, fojiaiylik yoki kulgiylikni his qilish sifatida yuz beradi. Insonning hayotga estetik munosabati nozik hissiyot tarixiy taraqqiyot mahsulidir. U jamiyat estetik ongining darajasini aks ettiradi.

Estetik did turli estetik hodisalarga nozik baho berish, avvalo, chiroylilikni, go'zallikni xunuklikdan, jirkanchilikdan farq qila bilish qobiliyatidir. San'at asarlariga baho beriladigan hollarda estetik did badiiy did ham deb ataladi. Yaxshi estetik did chinakam go'zallikdan lazzat ola bilish, mehnatda, turmushda, yurish-turishda, san'atda go'zallikni idrok etish va yaratishga ehtiyoj sezish demakdir. Aksincha, yomon estetik did insonning voqelikka estetik munosabatini buzadi, chinakam go'zallikka uni loqayd qilib qo'yadi, ba'zan esa hatto shunga olib keladiki, inson xunuk narsadan lazzat oladigan bo'ladi. Rivojlangan estetik didni shakllantirish — estetik tarbiyaning eng muhim vazifalaridan biridir.

Ta'lim-tarbiyaning boshqa shakllari kabi estetik tarbiya ham o'z diggal-e'tiborini yakka odamga va ijtimoiy guruhga qaratadi. Estetik tarbiya umuminsoniy va milliy qadriyatlarini qaror toptirishga xizmat qiladi. Ayonki, tarbiya inson ongiga, his-tuyg'ulariga, tasavvurlariga, e'tiqodiga, dunyoqarashiga, xatti-harakatlariga, xulq-atvoriga ta'sir o'tkazishni o'z oldiga maqsad va vazifa qilib qo'yadi.

Estetik tarbiya ham ana shu umumiy maqsad va vazifaning tarkibiy qismi sifatida amal qilib, ijtimoiy jihatdan ahamiyatga molik hodisani anglatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, qadimgi

dunyoda umuman tarbiya maqsadi estetik asosda namoyon bo'lgan. Masalan, qadimgi yunonlarda estetik tarbiya maqsadi fuqarolarni har tomonlamma rivojlanishga, «ruh va badan» hamohangligini qaror toptirishga yo'naltirilgan edi.

Afrotun va Arastu kabi zabardast mutafakkirlar ta'limotlarida estetik tarbiya tizimining bir-biridan farqli tomonlari bo'lgani holda umumiylik ham mavjud bo'lib, u yagona estetik orzuni qaror toptirishga, yagona axloqiy xulq-atvor va fuqarolik xislat-fazilatlarini shakllantirishga xizmat qilgan edi.

Bugungi kunda estetik tarbiyaning ahamiyati yanada o'rib bormoqda.

Birinchidan, mustaqillik sharoitida inson omili o'rib bormoqda, hayotning barcha jabhalarida faoliyat ko'rsatayotgan insonlarning e'zgu xislat-fazilatlari, ongilligi, faolligi, ijodiy qobiliyatlari o'smoqda.

Ikkinchidan, O'zbekiston aholisining ko'pchiligining umumiy madaniyati yuksalib borishi jarayonida yangi texnika va texnologiyalar, ishlab chiqarishni tashkili qilish ishi tobora takomillashib boryapti.

Uchinchidan, yangi ishlab chiqarish munosabatlari, bozor iqtisodiyotining keng o'rin egallab borayotganligi, qonunchilikning yanada rivojlanib, amal qilayotganligi fuqarolarning umumiy madaniyati, ayniqsa, estetik madaniyati darajasining yuksalib borishini taqozo etmoqda.

To'rtinchidan, hozirgi davr ilmiy-texnika inqilobi sharoitida elektronika, avtomatika, kibernetika, informatika kabi fanlar ishlab chiqarish sohasini tubdan qayta qurishga imkoniyatlar yaratib berayapti. Bu hol ishlab chiqarishda band bo'lgan odamlarning ruhiy holatining ham tubdan o'zgarishini, ijtimoiy-ruhiy, axloqiy-estetik savijasini oshirishni taqozo etmoqda.

Beshinchidan, radio, ma'buot, ayniqsa, «oynai jahon» kabi ommaviy axborot vositalarining turmushdan keng o'rin olishi natijasida badiiy axborot hajmining ham keskin o'rtib borishi estetik tarbiyaga yanada ko'proq e'tibor berishni talab etmoqda.

Avvallari estetik tarbiya o'ta tor va bir tomonlamma talqin qilinardi, ya'ni uni san'at asarlarini to'g'ri idrok etish, bu bilan alohida lazzatlanish yoki biror san'at turini bilib olib, muayyan badiiy ko'nikmalarga ega bo'lish doirasida in'likos etilar edi.

Badiiy tarbiya estetik tarbiyaning tarkibiy qismi bo'lib, u estetik tarbiyaning asosiy mazmuni va maqsad-yo'nalishtirishni to'la ifodalamaydi. Badiiy tarbiyaning asosiy maqsadi munosabatlarni san'at vositalari yordamida shakllantirishdir.

Estetik tarbiya bilan badiiy tarbiyani bir-biriga tenglashtirish ham, qorishtirish ham, qarama-qarshi qo'yish ham xato bo'lardi. Shuni esda tutish lozimki, estetik tarbiya san'at bilan chegaralanib qolmaydi, balki uning asosiy mazmuni insonning voqelikka estetik munosabatini faollashtirish va rivojlantirishdan iboratdir.

Estetik tarbiya insonning estetik ongini shakllantirish jarayonida uni axloqiy, mehnat, ekologik jihatlardan ham tarbiyalash vazifalarini qamrab oladi.

Estetik tarbiyaning axloqiy tarbiyaga ta'siri shundaki, nafosat olarni ezigulik va yaxshilikdan, beg'arazlikdan ajralmagan holda amal qiladi. Estetik tarbiyaning mehnat tarbiyasi bilan birlashtirib ketishi, mehnat jarayoni shaxsning tabiiy ehtiyojiga aylanib borishda o'z ifodasini topadi.

Estetik tarbiya bilan ekologik tarbiya bog'liqligi esa tabiatga beg'araz, insoniy munosabatlarda bo'lishda, jamiyat bilan tabiat o'rtasida hamohang aloqadorlik munosabatlarini o'rnatishda namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, estetik tarbiya — bu estetik jihatdan rivojlangan va ijodiy faol bo'lgan inson shaxsini shakllantirish demakdir. Estetik tarbiya insonparvar mohiyatga, estetik orzu mos keladigan voqelikni idrok etish, baholash va nafosat qonunlari asosida qayta yaratishga qodir bo'lgan inson shaxsini shakllantirishga mo'ljallangan ta'lim-tarbiya sohasidir.

Estetik tarbiyaning eng muhim vositasi sifatida san'at nafaqat badiiy qadriyatlarini idrok qilish, balki ularni yaratishni ham o'z ichiga oladi. Badiiy qadriyatlarini yaratishda jamiyat a'zolarining, ayniqsa, yosh avlodning faol ishtirok etishi muhimdir. Buning uchun esa ularda estetik did-farosat va estetik talab-chityoqlari rivojlangan bo'lishi zarur.

Estetik tarbiya ijtimoiy faol, har tomonlamma va hamohang rivojlangan shaxsni tarbiyalash maqsadiga xizmat qiladi. Yoshlarni har tomonlamma ham aqlan, ham jismonan barkamol, axloqan yetuk, ma'naviy pok, estetik idroki qilib tarbiyalashtirish muhim va dolzarb muammolarni hal etishni taqozo qiladi.

ESTETIK MADANIYAT

Madaniyat taraqqiyoti darajasi jamiyatning ma'naviy ahvolini belgilab beradigan, uning oliy maqsadlarga, gumanistik idealga nechog'li muvofiq kelishini ko'rsatadigan muhim omillardan biridir. Ana shu nuqtai nazardan kelib chiqadigan bo'lsak, xalq ma'naviyatini mustahkamlash va rivojlantirish muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, jamiyatning fuqarolaridan biri madaniyat va ma'naviyat, kishilarning ma'naviy olami, ularning hissiy qabul qilishi, ya'ni insoniyat degan umumiy tushunchani o'zida mujassamlashtirishda namoyondir.

Bugungi kunga kelib insonning estetik madaniyatni shakllanishi gayisi yo'nalishtirish olib borilmoqda? Respublikamizda ma'naviyatni yuksaltirish uchun qanday ishlar amalga oshirilmoqda? Bu savollarga javob berish uchun, eng avvalo, «estetik madaniyat» tushunchasiga aniqlik kiritib olaylik.

Estetik madaniyat — bu inson ehtiyojlarining murakkab tizimi bo'lib, unda odamzod hissiyotlari, malakalari, ko'nikmalari, bilimlari, me'yorlari, maslaklari bir-biri bilan chambarchas bog'lanib kelganligini ko'ramiz. Chunonchi, estetik hissiyotlar insonning hayot faoliyati to'laqligini bildirsa, me'yorlar ijod va faoliyatning mezonga solinishi vositasini anglatadi, bilimlar insonning dunyogarashini, ishonchini, estetik baholashning yo'nalishtirish, didlarini, qarashlarini belgilab beradi. Ha, estetik munosabatlarda odamlarni, ularning faoliyatidagi turli qarashlarni, shakl-shamoyillarni ma'lum bir maqsadga qaratadi.

Darhaqiqat, estetik madaniyat — bu faqat go'zallik qonunlari va me'yorlari asosida ijod qilishningina anglatmaydi, shuningdek, u insonning tevarak-olamga nisbatan bo'lgan faoliyatini va munosabatini ham bildiradi. mazkur omillar inson, birinchi navbatda, gumanistik, umuminsoniy g'oyalarni, idealarni o'zlashtirish lozimligini nazarda tutadi.

Shuning uchun estetik madaniyat jamiyatda juda ko'p vazifalarni bajaradi. Informativ, bilim o'rnatishga xizmat qilishlik, aksio-logik (baholash-orientatsiyalashtirish), kommunikativ, regulativ, tarbiya, prognozlash estetik madaniyatning muhim funksiyalariga kiradi. Bu yerda estetik madaniyatning yuqorida keltirilgan har

bir funksiyasini alohida tahlil qilib o'tirmasdan, faqat mazkur funksiyalar bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekanligini va biri ikkinchisidan ajralmasligini eslatmoqchimiz, xolos.

Estetik madaniyat tabiatni o'zlashtirish jarayoni va uning natijalarini, mehnat faoliyati, maishiy hayot, ijtimoiy hayotning estetik lahzalari, sinflar va ruhlarning, estetik tarbiyaning nazariyasi hamda amaliyotini xarakterlaydi, odamlar ijtimoiy-estetik faolligining turli-tuman shakllarini anglatadi, chunki amaliyot asosida odamlarning real ijtimoiy-estetik ehtiyojlari qondiriladi. Shu boisdan, uning jamiyat estetik madaniyati va shaxs estetik madaniyati kabi turlari mavjudligini yodda tutishimiz lozim bo'ladi.

Hozirgi ilmiy tasavvurlarga ko'ra jamiyatning estetik madaniyati o'zida estetik obyektlarni va hodisalarni, estetik qadriyatlarining barcha turlarini, ularning tabiati va faoliyat ko'rsatishlari haqidagi bilimlarni mujassamlashtiradi. Estetik ong, odamlarning estetik faoliyati va ularning o'zaro munosabati estetik qadriyatlar, estetik tarbiya asosida o'sib kelayotgan yosh avlodga estetik-madaniy fazilatlarni, voqelikni estetik qabul qilishi, shuningdek, estetik ong va estetik xatti-harakatlar ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Shaxsning estetik madaniyati to'g'risida gap ketar ekan, bu tushuncha o'zida jamiyatning estetik madaniyatini, faqatgina o'z xalqining estetik va badiiy qadriyatlarini emas, balki butun insoniyat yaratgan barcha qadriyatlarni o'zlashtirishni, san'atni baholash va muhokama etish, ishga ijodiy munosabatda bo'lish, tabiatni e'zozlash va uni hurmat qilishni ham nazarda tutish lozim bo'ladi.

Shaxsning estetik madaniyati inson faoliyatining barcha turlarida va shakllarida namoyon bo'ladi, u inson ma'naviy madaniyatining umumiy darajasiga emas, balki individual estetik tasavvurlarni, munosabatlarni, xulq-atvorni, tafakkur va nutqni, hayot va mehnatni qamrab oladi, shaxslararo munosabatlarni va hokazo tushunchalarni o'zida gavdalantiradi.

Yugorida ta'kidlaganimizdek, estetik madaniyatning muhim jihatlardan biri o'rimish ma'naviy qadriyatlarini ijodiy o'zlashtirish bilan o'lanadi. Ma'lumki, sho'ro estetikasida masalaning bu jihatiga kam e'tibor berilar edi yoki umuman e'tibor berilmas

edi. O'rimish qadriyatlari partiyaviy va sinfliy pozitsiya nuqtai nazaridan turib baholalar, ajdodlarimiz ma'naviy madaniyatining yaxlit-yaxlit g'ullamlari nazar-pisand qilinmasdi.

Masalan, Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatining ajralmas qismi bo'lgan ma'naviy-estetik hodisalar — so'filyik, jadidchilik, kalom va boshqalar o'rganish doirasidan tashqarida turdi yoki ular to'g'ridan-to'g'ri reaksiya oqim deb baholandi. Anso'iy, Samoiy, Attor, Rumiy, Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirxoniy, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro va boshqa o'nlab buyuk zotlar ijodi yosh avlodni tarbiyalashda biror foydaga ega emas, deb baholandi. Ha, Markaziy Osiyo xalqlarining falsafiy, diniy, badiiy merosi sho'ro davrida, asosan, inkor etildi yoki bu haqda hech narsa deyilmadi. Bunda insoniyatning o'lgan asrlarda yaratgan ma'naviy olamni namunalari to'la ravishda o'z ifodasini topa olmadi. Bu esa, ogibatda, insoniyat bilan tarix, shaxs bilan jamiyat o'rtasida uzilishga, sun'iy passivlikka, befarqlilikka, o'rimish ma'naviy-estetik madaniyatiga mensimsdan qarashga olib keldi. Buning natijasida ijtimoiy loqaydlik o'zining eng oliy nuqtasiga yetdi. Bunday sog'lom aqlga zid hodisa vozuvechi Chingiz Aytmatovning «Bo'ronli bekat» («Asrlarni qatrig'an kum») romanida o'z haqqoniy badiiy ifodasini topgan edi. «Manqurlik» tushunchasi jamiyatdagi ma'naviyat va estetik madaniyat inqirozini chuqur ifodalab berdi. Holbuki, estetik madaniyat jamiyat taraqqiyotining zarur unsuri hisoblanadi, u inson mohiyatini ro'yobga chiqarish va tasdiqlashda muhim omil sifatida yaqqol ko'zga tashlanadi, shu bilan u jamiyat hayotining eng tub asoslarida insoniylik taraqqiyotiga ko'maklashadi.

O'zbek xalqining estetik madaniyat ijtidosi uzoq asrlar qatriga borib qadraladi. Ana shu madaniyat xalqimizning juda ko'p tarixiy va ijtimoiy narsalarni yengib o'tishida yaqindan ko'maklashdi. Bizgacha yetib kelgan madaniyat yodgorliklarida o'zbek xalqi o'rimish madaniyatining turli jihatlari o'z ifodasini topganligini ko'raniz.

Shu haqiqatni ham qayd etmoq lozimki, estetik madaniyat jamiyat va insonning ma'naviy hayotida muhim omil bo'lishiga qaramasdan, u faqatgina ma'naviy omillar bilan chegaralanib qolmaydi yoxud ijtimoiy ong shaklidagina saqlanmaydi. U moddiy madaniyat buyumlarida ham, ijtimoiy munosabatlarda va ma-

lakalarda ham «mana man» deb ko'zga tashlanishi mumkin. Boshqacha so'z bilan ifodalaganimizda, «estetik madaniyat» tushunchasi insoniyatning tarixiy tajribalarida, ijtimoiy-publika fenomenlarda va hokazolarda aks etishi mumkin, ya'ni estetik madaniyat — bu tarixiy jihatdan vujudga kelgan va moddiy, ijtimoiy, siyosiy, ma'naviy sohani, insonning ijtimoiy subyekti sifatida estetik ehtiyojlarini qondirishni nazarda tutadi.

Estetik madaniyat bir avloddan ikkinchi avlodga, ayniqsa, san'at (me'morchilik, raqs, musiq) shaklida juda tez o'tadi. Chunki aynan san'at insonga ko'p asrlik haqiqat jarayonini izlashga daxldorlik imkonini beradi, o'tgan asrlar osha bizgacha yetib kelgan ajdodlarimizning dramaturgiya yoxud fojiaiylikka to'la hayotini, qurbonchiligi, qayg'u-alamini anglashga, insoniyat tajribasini o'rganishga yaqindan ko'maklashadi. Bu tajriba, ayni maholda, tarixiy mahorat, odamzodning nishi, o'z ijtimoiy xotirasi, insoniyat tarixiyotining obrazi, maqsadi, ideali sifatida maydonga chiqadi.

Estetik madaniyat insoniyatni bir butun organizm sifatida birlashtiruvchi kuchdir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Samarqand va Buxorodagi me'morchilikka tegishli shoh asarlar — Shohi Zinda yodgorligi, Bibixonim madrasasi, Go'ri Amir, Ismoil Somoniy maqbaralari va boshqa binolar kishilikni yagona safga birlashtirishga da'vat etuvchi o'ziga xos chaqiriqlar bo'lib, asrlar osha yangrab turibdi.

Mazkur me'moriy yodgorliklar asrlar davomida ijtimoiy idealizmlarga xizmat qilib kelar ekan, ular faqatgina o'tgan avlodlarning ijtimoiy-tarixiy hayotini qayd etib qolmasdan, bizga, kelgusi avlodlarga ham murojat qilib, ma'naviy jihatdan safbarat etib, qalbimizga vatandorlik, xalqchilik, gumanizm, mehnat-sevarlik tuyg'ularini payvand etadi.

Umuman olganda, estetik madaniyatni shakllantirish ulkan mehnatni talab qiluvchi, botinam — ma'lum darajada qarama-qarshi jarayondir. Inson hamisha ham biror-bir holat ta'siri ostida, ichki olami tadriji, mustaqil o'rganishi, o'z bilimini takomillashtirish natijasida shaxsiy hayotida yuz bergan o'zgarishlarni darhol fahmlashi yoki ifodalashi oson kechmaydi.

Aytish mumkinki, ijtimoiy tub isloholat, ma'naviy yangilamishlar shart-sharoitida estetik madaniyat muhim ahmiyat kasb

etadi, ya'ni u har bir shaxsga yo'naltirilgan hissiyotlar tili vositasida mulog'olga chortaydi. Har bir kishini aql-idrokka, fahm-farosatga da'vat etadi, uning qalbiga kirib boradi.

Estetik madaniyat tushunchasi tabiatda estetik munosabatlarni ham o'z ichiga oladi. Estetik madaniyat orqali odamlarning «estetik mas'uliyati», «estetik xulq-atvori»ni yuksaltirish ancha o'ng'ay kechadi. Tabiatni asrab-avaylash tuyg'usi barcha odamlarning yorqin anglashilgan hissiyoti, odati, qat'iy ifodalangan tamoyilga aylinishi muhimdir.

Tabiat hamisha ham insonga katta estetik ta'sir ko'rsatib keldi va shunday bo'lib qoladi. Markaziy Osiyo xalqlarining, shu jumladan, o'zbek xalqining o'timishdagi, hozirgi kundagi hayoti bu fikrni yaqqol tasdiqlaydi. Buyuk ajdodlarimiz, chunonchi, Alisher Navoiy inson tabiat bilan muvofiq tarzda yashamog'i kerakligini muhtasir ta'kidlaganlar. Siz-u biz yashab turgan hozirgi kunlarda ana shu tushunchani va tabiatga ehtirom bilan munosabatlarda bo'lish an'anasini qayta tiklamog'imiz lozim. Zero, estetik madaniyatning maqsadi — inson va tabiatning yaxlit tushuncha ekanligini anglashdan, tabiatning taqdiri uchun mas'uliyatni his etishdan iborat bo'lmog'i lozim.

Bu yerda biz tabiatni estetik asosda egallash lozimligini nazarda tutmoqdamiz. Kishilarda avlodna-avlod asrlar davomida shakllangan tabiat (hayvonlar, o'simliklar, daraxtlar, parrandalar)ga hurmat-ehtirom bilan munosabatlarda bo'lish tuyg'usi ma'lum empirik bilimlar asosida vujudga kelganligi endi hech kimga sir bo'lmay qoldi. Biroq estetik madaniyat ekologik madaniyatni shakllantirishni, ya'ni tabiatning bir butunligini nazarda tutuvchi bilimlarning yuksak darajasini nazarda tutadi.

Xullas, estetik madaniyat milliy ongini, ma'naviy uyg'omish va taraqqiyotni nazarda tutuvchi omillardan biri bo'lib, u ulkan ijtimoiy vazifani bajaradi.

ESTETIK TARBIYA USULLARI VA VOSITALARI

Estetik tarbiya shaxsning estetik kamolotiga ta'sir o'tkazadigan tashqi va ichki shart-sharoitlarga bog'liqdir. Estetik tarbiya vositalari deb, shaxsning voqelikka estetik munosabatini rivojlantirishga

xizmat qiladigan tarbiyaviy faoliyat shakllariga aytamiz. Estetik tarbiya omillari va vositalari o'rtasidagi chegara nisbiy va shartlidir. Muayyan sharoitlarda estetik tarbiya omillari estetik tarbiya vositalari vazifasini o'tashi va aksincha bo'lishi ham mumkin.

Yoshlarni go'zallikka oshmoq qilish, ularda hayotiy voqealarni to'g'ri tushunish olinib his-tuyg'ularni va intilishlarni shakllantirishga yordam beradi. Yoshlarda go'zallikni idrok qilishni tarbiyalash orqali ularda boshqa kishilarning kechinnmalarini his eta bilish, kishilarning xususdehliklariga sherk bo'lish, qayg'usini birga baham ko'rish kabi xususiyatlar shakllantiradi.

Ayrim yoshlar yasama, sun'iy «go'zallik» bilan o'zlarini baddashara qilib qo'yadilar, ular haqiqiy go'zallik yuzning tabiiy latofatida, sodda va xushbichim kiyimda ekanini unutib qo'yadilar. Kishining tashqi go'zalligi kiyim ranglarining bir-biriga mos kelishida, tabiiylik va soddalikda yaqqol ko'rinadi. Ko'zga tashlanmagan holda husniga tabiiy latofat va nafosat beradigan, ayrim kamchiliklarini bilinmay ketadigan ust-bosh kiygan inson ko'rkam va go'zaldir.

Insonning did-farosat kiyim-boshida, xatti-harakatlarida, o'zini tutishida ko'zga tashlanadi. Samimiy, oqo'ngil, o'ziga talabchan, tarbiyalangan inson tashqi ko'rinishida sun'iylik, qabakilikni ko'rsatuvchi biron-bir bema'nilikka yo'l qo'ymaydigan tarzda kiyinishga, o'zini shunga munosib tutishga harakat qiladi. Didli-farosati kishi hamisha ana shu qiyofani saqlab qoladi. Tashqi qiyofaga e'tibor berish ichki, ma'naviy go'zallikning ifodasi hisoblanadi.

Estetik taraqqiyot shaxsning estetik ongi va estetik faoliyatining shakllanishi va takomillashuvida uzoq vaqtini talab etadigan jarayondir. Shaxsning estetik taraqqiyoti ijtimoiy-tarixiy va estetik tajribani ijodiy o'zlashtirish natijasida yuzaga keladi. Bu har xil yo'llar va shakllar orqali amalga oshiriladi. Shaxsning estetik jihatdan rivojlanishida ta'lim va tarbiya hal etuvchi rol o'ynaydi.

Xalq pedagogikasi estetikaning «go'zallik — hayot demakdir» degan qoidasidan kelib chiqib, o'sib kelayotgan yosh avlodni hayotdagi, mehnatdagi, turmushdagi, kishilar munosabatidagi go'zallikda ishtirok etishini, uning hayotini, san'atni idrok eta bilish qobiliyatini shakllantirishni o'zining bosh vazifasi deb hisoblaydi.

Agar inson estetik jihatdan tarbiyalangan bo'lsa, u har qanday qiyin ishda ham go'zallikni ko'ra oladi va uni zavq-shavq bilan bajaradi.

Estetik kechinnalarda har doim xayol ishtirok etadi, busiz go'zallikni idrok etish ham, ijodiy faoliyatni rivojlantirish ham mumkin emas. Xayol faoliyat jarayonida shakllanadi. O'yin, rasm chizish, eraklarni eshitish xayolning ishlashini talab etadi. Dastlabki vaqtlarda xayol faoliyat jarayonida narsalar bilan ta'sir etish natijasida yuzaga keladi.

Keyingi bosqichlarda esa ijodiy faollikning tashqi shakllardan asta-sekin fikrlashga o'tadi.

Estetik tarbiya — o'quvchining estetik faoliyati orqali amalga oshiriladigan bilim, malaka va ko'nikmalarni, estetik hissiyot, qiziqish, estetik ehtiyoj, estetik did va mulohazalarni tarbiyalashini o'z ichiga oladi.

Bular o'yin, mehnat jarayonida, maishiy faoliyatda, ijtimoiy va tabiiy voqealari bilan tanishtirish orqali, san'at asarlari (badiiy tarbiya) vositasida estetik tarbiya berishdan iborat.

Estetik tarbiyaning asosiy vositalari quyidagilardir:

- badiiy adabiyot, tabiat, mehnat;
- insonlarni o'rab turgan muhit, turmush estetikasi;
- tabiat manzaralaridan olingan taassurotlar;
- san'at asarlari;
- o'quvchilarning tasviriy faoliyatlari;
- bayramlar, ko'ngilochar tadbirlar, urf-odatlar, an'analar;
- ma'lum maqsadga qaratilgan va rejalil ravishda amalga oshiriladigan tadbirlar.

Bunday ta'lim-tarbiya va go'zallik muhiti insonlarning har tomonlama kamol topishiga, estetik didlarining tarbiyalanishiga yordam beradi.

YOSHLAR HAYOTINI GO'ZALLIK ASOSIDA TASHKIL ETISH

Pedagogika tizimiga xos bo'lgan estetika va etikaning tarbiyaviy usullarini birgalikda o'ila hamda ta'lim muassasasi ta'lim-tarbiya jarayonida bemaol qo'llash mumkin. Haqiqiy turmush estetikasini yaratish uchun esa o'quvchi va ota-onalarning yuqori ma-

damiyatli, yaxshi xulqli, yuksak badiiy didli, xushmuomala bo'lish-lari talab etiladi.

Bolalarni o'rta turdigan chiroyli narsalarning o'zi bolaga hech narsa bermaydi, shuning uchun bolalarni ularni ko'rishga, qadrlashga, baholay bilishga o'rgatish kerak. O'quvchi bolalarning diqqatini polning tozaligiga, yaxshilab joy-joyiga qo'yilgan mebelga, chiroyli idishlarga, gullarga qaratadi. Har bir yangi narsa, yangi bezak bolalar bilan birga ko'rib chiqiladi. Eng muhimi, narsalarni bolalarda estetik zavq uyg'otila oladigan qilib ko'rsatish kerak.

Estetik zavq uyg'otish uchun kuzatilyotgan narsaning maz-muni va ahamiyatini tushuntirish kerak. Bolalarning hislariga ta'sir etish uchun bu hali yetarli emas, muhimi, bu yerda kattalarning namunasidir. O'quvchining o'zi zavqlansa, ortiqcha so'zlarisiz o'quvchilarda go'zallikka qiziqish uyg'otila oladi va ularda estetik kechimmalar paydo qila oladi.

Jonqon ona tabiat — estetik tarbiyaning qudrati vositasi va manbadir. Tevarak-atrofdagi tabiat go'zalligi hatto eng kichik bolani ham quvontiradi. Tabiatning tuyg'ular va xayollarda saqlangan go'zalligi, ayniqsa, bolalikda yorqin va chuqur idrok qilinadi, inson bularni butun hayoti davomida esidan chiqarmaydi.

Yoshlarni estetik tomondan tarbiyalashda san'atning har xil turlari va janrlari (musiq, rassomlik, haykaltaroshlik, xalq amaliy san'ati, badiiy adabiyot va hokazolar)dan keng foydalaniladi.

San'at yuksak estetik zavqning, kishi xursandchiligiining tuganmas manbai bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan bir vaqtda u har bir insonning rivojlanishi, ma'naviy boyishi uchun ham zarur vositadir.

Badiiy asar kishining his-tuyg'ulariga ta'sir etsa, bu hissiy kechimmalar unda fikrlashni uyg'otadi. Badiiy asardan hayjion-lanish fikrlashni faollashtiradi.

Gilamdo'zlik, to'g'imachilik, kulolchilik, zardo'zlik, kashta-chilik, popoqchilik mahsulotlari, badiiy oyna, metall patnislar, to'qilgan va tikib gul solingan buyumlar tasviriy san'atning manzarali shakliga kiradi.

Ta'lim-tarbiya ishlari o'zbek xalq amaliy san'ati namu-nalaridan foydalanish katta ahamiyatga ega. Milliy naqshlar tushirilgan chiroyli guldor matolar, oyna padalari, dasturxon kabi uy-ro'zg'or buyumlari kishilarda estetik zavq uyg'otadi.

Bolalarda estetik idrokning rivojlanishi uchun ularni haqiqiy san'at asarlari bilan tanishtirish zarur. Radio va «oyina»da san'at usullari hamda tengdoshlari ijro etgan asarlardan bahramand bo'lish bolalarning estetik rivojlanishida katta yordam beradi.

Laparlarni ijro etishda, asosan, xalq og'zaki ijodi asarlaridan foydalaniladi. Bu bolalarni axloqiy-estetik tarbiyalash uchun g'oyat qimmatli vositadir. Bolalar xalq kuy-lari va raqslarini ijro etayotib, xalq tili va kuyining ohangdorligini, ravonligini bilib oladilar. Bu bolalarda vatanparvarlik hislarini tarbiyalaydi, musiqiy didni shakllantiradi, ularni zamonaviy va mumtoz kuy-larni idrok eta olishga tayyorlaydi. Ashula aytilish va raqsga tushishga o'rgatishda so'zlarni to'g'ri aytilish va chiroyli harakat qilishiga emas, balki ifodali aytilish va yengil, latofat bilan ijro etishga ahamiyat beriladi.

Maktabda o'qiyotgan turli bayramlar o'quvchilarga ongiga chuqur ta'sir etadi. Bayramning tarbiyaviy va estetik ahamiyati, avvalo, san'atning turli ko'rinishlari bilan bog'liq bo'lishidir. Har qaysi bayram o'z g'oyasiga ega bo'lib, u o'ziga xos yorqin obrazlar orqali o'quvchilarga ta'sir ko'rsatadi.

Badiiy didning shakllanishida kitoblar katta rol o'ynaydi. Kitoblar faqat o'quvchilarning yoshiga mos, mavzu va mazmuni bilangina emas, balki bayon qilish usuli hamda bezatilishi bilan ham ajralib turishi juda muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, estetik tarbiya yoshlarni har tomonlama barkamol inson qilib tarbiyalashning muhim bir qismi bo'lib, aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiya bilan chambarchas bog'langan holda amalga oshiriladi.

O'ZBEK XALQ PEDAGOGIKASI VA NAFOSAT TARBIYASI

«Xalqning baxt-saodat bolalarni to'g'ri
tarbiyalashga bog'liq»

J. LOBK

O'zbek xalqi boy ana va udumlarga ega, u to'y tantanalarini, marosimlari, mehmon kutish, dasturxon tuzash, milliy taomlar pishirish va boshqa jihatlari bilan butun dunyoga mashhur. Asrlar mobaynida xalqning har qanday rasm-rusumlari, urf-odatlarini,

qadriyatlari avlodan-avlodga o'tib keldi. Mustaqillikka erishgach, bu odatlar, udumlar, qadriyatlar yanada mukammallashti, rivoj topdi.

Yoshlarni har tomonlamma estetik idrokli qilib tarbiyalash muammolarini hal etishda jamiyatimizning eng ishonchli tayanchi o'ladi. Yoshlarni estetik tarbiyalash, avvalo, ularning urf-odatlarini, qadriyatlarini tiklashda faol ishtirok etishlarini taqozo etadi. Bugungi kum oila masalasini, er bilan xotin orasidagi, ota-ona va bolalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni to'g'ri va ijobiy hal etish farzandlar tarbiyasida asosiy shartlardan biri bo'lib qolmoqda.

Darhaqiqat, o'tmishda xalq pedagogikasi asosida turbiya topgan komil insonlar ijobiy xislatlar sohbi sifatida barchaga namuna bo'lishgan. Tarbiya tarixidan ma'lumki, jamiyatning o'zagi sanalmish har bir xonadonda bolaga yoshligidanoq sharqona go'zal odobning ilk saboqlari erimay o'rgatilgan. Milliy tarbiya bolani ko'p tomonlamma tarbiyalashni maslahat beradi. Bular badan tarbiyasi, aqliy tarbiya, go'zallik va nafosat tarbiyasi, axloqiy tarbiya, vijdoniy-natsiy tarbiya. Bu borada oila va jamiyat maqsadlari o'xshashdir.

Ma'lumki, oila to'luvligi masalasi insoniyatning doimiy muammolaridan biri bo'lib kelgan, chunki oila yoshlarni tarbiyalashning eng ishonchli maskanidir va unda estetik tarbiyaning ahamiyati kattadir.

Mustaqilligimizni mustahkamlash, har tomonlamma barkamol insonni voyaga yetkazish, yuksak estetik madaniyatni qaror toptirish hamda xalqning estetik qarashlarini shakllantirish singari ulkan vazifalarni oila tarbiyasiz amalga oshirib bo'lmaydi.

Nafosat shunday gavbardirki, u har qanday o'rinda kattaga ham, kichikka ham birdek yarashadi. Shuning uchun ham bobokarlarnimiz hamisha go'zal axloqqa intilib yashaganlar.

Insoniyat jamiyatida oilaning o'rni beqiyos. O'lada olaning o'rni qanchalik yuksak bo'lsa, onaning obro'si ham shunchalik ulug'dir. Har bir ota-ona farzandi siymosida o'zining yoshligini, umrining bahorini va orzu umidlarini ko'rishni istaydi. Ular oila bilan jamiyatni bog'lab turuvchi ma'naviy ip, oila a'zolarini jamiyat qonun-qoidalariga mos ruhda tarbiyalovchi murabbiydir. Ota-onaga ehtirom ko'rsatish, xizmatlarida bo'lish har birimizning insoniy burchimizdir. Zero, buyuk Alisher Navoiy hazratlari aytganlaridek:

*Onalarning oyog'i ostidadir,
Ravzayi jannat-u jinon bog'i,
Ravza bog'i visolin istar esang,
Bo'l anoning oyog'in tufrog'i.*

Hazrat inson... Dunyoda undan aviz-u mukarram xilqat bormi? Tangri Taolo insonni aviz-u mo'jabar ulab, «Bandam — mening yerdagi xalifam» degan. Uning uchun hamma narsani, ehtiyojiga kerakli barcha noz-ne'matni ham muhayyo qilgan. Yer, samo, tog'-u toshlar, jannatmakon bog'-u rog'lar, sharqirab oqgan ming dardga davo obi hayot, qir-u, o'rmon-u, dengizlar, hamma-hammagini inson manfaati uchun bunyod etgan. Boshqa mahluqalardan ustun tarzda insonga go'zal siymo, aql-u idrok, fahm-u farosat, yuksak did ato etgan. Bir-birini sevsin, hurmat-u e'zoz eisin deya qalbiga mehr-u muhabbat hissini solgan.

Insonni to'g'rilikka, oqibati bo'lishlikka chaqirgan.

Insonning olamdagi barcha mayjudlardan sharifligining boisi, uning qalbi, ko'ngli, ruhi Arshi A'lodan berilganidir. Ammo shuni bilmog kerakim, dli odamining go'zalligi insonni farishtalar olamiga yaqinlashtiradi. Va, aksincha, inson dlihlning nopokligi, uni hayvonol olamiga teng qiladi.

Alisher Navoiy 18 ming olam haqida gapirib, bunday deydi: «Yer uzra yuz minglab ajoyib shakllar bor. Har bir shaklning o'ziga xos tovlanishlari, turlanishlari bor. Tasavvur qilaylik; tevarak-atrolda dengizlar yoki tog'lar, dast-u sahrolar yoki gulshanlar, to'g'ay va bulbullarni maftun etuvchi rango-rang nafs gul va lolalar, turli iqlimlar va mamlakatlar, daryolar, buloqlar va hokazolar mayjud. Bular atroflida yana 9 qavalli osmon, sobit-u sayyoralar, yulduzlar, mamlakatlar bo'lib, bari son-sanqisizdir. To'rt unsur, yetti osmon, va olti tomon koinotning nodir va oliy asosidir. Koinodagi barcha mayjudotlar ichida eng ulug'i Inson va uning ko'nglidir».

Dil boyliklari, ruh olamining go'zalliklari inson foniy dunyodan ketayotganida ham u bilan birga abadiyat olamiga hamroh bo'lib boradi. Hamrohigina emas, odamining jon-u dlii, asosiy mohiyati bo'lib, mangu rohat-farog'at topadi.

Inson dlii ilohiy sirlarning gulshani bo'lib uni pokiza saqlash, aziz, muqaddas bilish har kimning insoniylik shartidir.

O'zbek oilasi zimmasiga yosh avlodni har tomonlama mukammal shaxs qilib tarbiyalashdek yuksak mas'uliyatli vazifa yuklatilgan. Darhaqiqat, inson shaxsini shakllantirish oila muhitidan boshlanadi, xususan, oilada fe'l-atvor, odatlar, tevarak atrofga munosabat, ilmiy dunyoqarash va e'tiqodlar vujudga keladi. Eng yuksak insoniy his tuyg'ular, ezuq niyatlar, belakor ma'naviyat, iqtidor, fahm-farosat, salohiyat, aql-zakovat ham oila bag'rida kamol topadi.

Ma'lumki, oila ijtimoiy-tarixiy xususiyatga va muayyan tuzilishga ega bo'lgan ijtimoiy guruhning ko'rinishidir. Chunonchi, uning a'zolarini qarindosh-urug'lik, nikoh, turmush sharoiti birligi, odob-axloq umumiyligi, ma'naviy ehtiyoj mosligi kabi xususiyatlar o'zaro bog'lab turadi. Oila murakkab ijtimoiy guruh bo'lib, ijtimoiy, axloqiy, ma'naviy, ruhiy munosabatlarning uzviy birlashuvi natijasida vujudga keladi. Shu sababdan turmushdagi va oila a'zolari munosabatidagi o'zgarishlar uning moddiy-maishiy, iqtisodiy-moliyaviy negizi o'zgarishiga bevosita bog'liqdir.

Ma'lumki, tabiatdagi butun mavjudot, tirik organizm borki, barchasining juflikda yashashi hayotiy qonuniydir. Shunday ekan, insoniyat tabiat mavjudoti sifatida, kishi shaxs sifatida ajralib chiqishga qadar ham shunday tabiiy zaruratga ehtiyoj sezgan.

Ibtidoiy zamonlar jinsiy jihatdan tartibsiz yashash davri edi. Qadim zamonlarda bir nikohdan tashqari Sharqda ko'p xotinalik, Hindiston va Tibetda esa ko'p erlik odat tusiga kirib qolganligi erkak bilan ayol o'rtasidagi belqirlik shakli sifatida namoyon bo'lardi. Uyushgan nikoh sharoitida ba'zi erkaklar bilan ayollar uzoq vaqtlar juft-juft bo'lib yashaganlar. Erkakning ko'p xotinlari orasida «seviklisi» bosh xotin hisoblangan, bu erkak boshqa erlar orasida, mazkur xotinning bosh eri bo'lgan, juft oila uyushgan nikohlarni siqib chiqargan, bu bosqichda erkak bir xotin bilan yashagan, biroq ko'p xotinalik erkakning o'z huquqi bo'lib qolgan, bu narsa ko'proq iqtisodiy sabablarga ko'ra ayol kishining qaramligidan kelib chiqqan.

Barcha narsa juft-juft bo'lib yaratilgan ekan, juft bo'lib yashash tabiat taqozosidir. Lekin oila bo'lib yashash barcha mahluqot orasida faqat odam nasliga xosdir. Yer yuzida birinchi oilani Odam Ato bilan Momo Havo tuzishgan. Ular uzoq ayrilgandan keyin birlarini juda sog'inib qolishgach, diydor ko'rishganlar. Muhabbat

tarihi ham birinchi otamiz va birinchi onamizdan boshlanadi, desak yangilashmaymiz. Muhabbat juda qadim narsa, lekin har bir yurak uni yangilaydi.

Oilalari bir-birlari bilan umumiy turmush, o'zaro iqtisodiy-mulkiy, huquqiy, axloqiy, ruhiy aloqalar bilan bog'lanadi. Oilaning birinchi vazifasi o'z nasl-nasabini davom ettirishdan, solih va solih farzandlarni tarbiyalashdan, oila a'zolarining bo'sh vaqtini ko'ngilli o'tkazishni ta'minlashdan iboratdir.

O'zbek oilasining dunyodagi boshqa oilalarga o'xshash tomonlari ko'p. Shu bilan birga uning o'ziga xos jihatlari ham yo'q emas. Ota-bobolarimizning azaliy tushunchalari bo'yicha nikoh — ilohiy ahd, oila — muqaddasdir.

Estetik tarbiya masalalari va estetikaning nazariy muammolarini ishlab chiqish mutafakkirlarining ijtimoiy qarashlarining eng muhim qismidir.

Forobiy o'zining estetik qarashlarida inson shaxsini g'oyal ulug'laydi. Insonni «ojiz bandda», «hech narsaga qodir bo'lmagan mavjudot» darajasigacha yerga uruvchi hukmron aqidalarga zid o'laroq, mutafakkir nazarida inson eng oliy kamolot bo'lib, «aql-idrok ziyosiga ega» o'zi uchun zarur bo'lgan hamma narsalarni yaratishga qodir bo'rtiqdir.

Agar inson faqat o'zi uchungina mehnat qilsa, u aytaylik, atiq olim, buyuk donishmand, agoyib sho'ir bo'lishi mumkin, ammo hech qachon chinakam mukammal va ulug' inson bo'la olmaydi.

Beruniyning fikricha, faqat tashqi jihatdangina emas, balki ichki mazmun jihatdan ham ko'rkam bo'lgan kishigina maqlovgacha munosibdir.

Insonning ichki va tashqi go'zalligi bir bo'lgandagina u ideal kamolotga erishadi. Muallif, «ozodalik va orastalik» olijanoblikning o'zagidir» deb uqtiradi. Yuksak madaniyatli kishi bo'lgan Beruniy insonning tashqi yoqimli qiyofasi to'g'ridan-to'g'ri uning axloqiy qiyofasiga bog'liqligini uqtiradi.

A. Avloniy bolalarga ilk yoshidan boshlab estetik tarbiya berish kerakligini ta'kidlaydi. «Tarbiyani tug'ilgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlantirmak, axloqimizni kuchlantirmak kerak, zehnimizni ravshanlantirmak lozim...» Agar tarbiya qiliuvchi muallif olim bo'lib, amalsiz bo'lsa, bu shogirdlar axloqiga yomon ta'sir

ko'rsatadi...» «Axloq sohibi, iffat egasi «qalbini, vijdonini pok va tilini yolg'on, g'iybat, bo'hton kabi so'zlardan saqlar...»

Avloniy muhabbat masalasida fikr yuritib, muhabbat insonning ma'naviy sifatini boyitadi, kishilar bir-birlari bilan muhabbat hissi bilan bog'lanadilar, muhabbat kishilar o'rtasidagi munosabatni mustahkamlovchi qudratli kuchdir, deydi.

YIGIT-QIZLAR TARBIVASI

Odamlar bolasi insoniy go'zallik uchun kurashishi, shu oliy maqsad sari doimo intilishi lozim. Chunki insonga haqiqiy husni insoniy xulq-atvor, insoniy fazilat beradi. Bunday go'zallik inson tirikligida ham, dunyodan o'tganda ham uning aynimaydigan husni, abadiy siymosi bo'lib qoladi. Shuning uchun A.P. Chexov: «Insonda hamma narsa go'zal bo'lmog'i lozim: yuzi ham, kiyimi ham, qalbi ham, fikri ham», degan edi. Qog'oz gulni hech kim dimog'iga keltirib hidlamaydi, tutmaydi. Chunki uning hidi yo'q, chakkasiga taqmaydi — nafosati yo'q. Lekin nash'alari balqib turgan eng oddiy gulni ham odamlar sevadi, hidlaydi, ardoqlab, chakkasiga taqadi. Donolrar aytadilarki: «sharm-u hayo nigobidagi chehra qutida saqlangan qimmatbaho g'ayharga o'xshaydi».

Qizlar hamisha chiroyli bo'lishni istaydilar, ammo chiroy, husn, yoshlik hamishalik emas. Shu bois go'zal husn hamisha ham baxt-tolegga kafi bo'lmaydi. Qiz bolaning baxti uchun husn-chiroyidan tashqari aql-idrok, hayo, iffat, did-farosat, odob, uquv ham mujassam bo'lmog'i lozim. Chunki jamiyatda ham, oilada ham, bola tarbiyasidan tortib, kishilar bilan muomalamunosabatda ham qizlarning — bo'lg'usi onalarning husni, kelishgan qaddi-qomati emas, ko'proq aql-idroki, uquvilligi, jiboy xulqi qadrlanadi.

Qiz ham, yigit ham yomon yoki yaxshi bo'lib tug'ilmaydilar, uni yomon qilgan ham, yaxshi qilgan ham tarbiyadir. Yigitlar qizlarning faqat chiroyi uchun emas, balki dildorligi, loqarligi va nazokati uchun hurmat qilib, sevdalilar. Chunki nazokat ichki go'zallikdir. Bu xislatlarning barchasi oilada tarbiyalanadi.

Kiyinish — ma'naviyatning bir qirrasidir. Qanday kiyinish har bir insonning o'z shaxsiy didi, madaniy savijiyasiga bog'liq. Libosi, kiyinishi orqali inson atrofdagilarga o'zini nimaga havas qilayotgani

to'g'risida ma'lumot targatadi. Insonlarning kiyinish madaniyati va muomala oqobida millatning qiyofasi ko'rinadi. Kiyim tanlanayotganda insonni shu libos oldida to'xtatgan kuch — fikr, tushuncha va unda shakllangan did hisoblanadi.

Kiyinishda zamonaviylik, milliylik kabi jihalar barobarida uning qulayligi, ko'rkamligi, iqlim sharoiti va boshqa omillar hisobga olinishi lozim. Qalbida chinakam g'urur, or va mas'uliyat hissi bo'lmagan insonlar o'zini jumlmador buyumlar, turli taqin-choqlar orqali namoyon etishga intiladi.

Xalqimizda: «Kiyimiga qarab kutib, aqliga qarab kuza-tadillar», degan naql bejiz aytilmagan. Biz ajdodlarimiz asrlar davomida orzu qilgan, intilib yashagan, go'zal axloq, yuksak madaniyatli, fahm-farosatli insonlar jamiyatini qurish uchun mas'ulmiz.

TABIAT — ESTETIK TARBIVA VOSITASI

Bundan 1000 yil burun ulug' alloma Abu Rayhon Beruniy: «Agar insonlar tabiatga nisbatan zo'ravonlik qilib, uning qonunlarini qo'pollik bilan buzadilar, bir kun kelib tabiat ularning boshiga shunday kunlarni solishi mumkin, buni hech qanday kuch qaytarolmaydi», degan edi. Bugun biz buni Orol fojiasi misolida ko'rib turibmiz.

Komil inson tarbiyasi uzoq davom etadigan murakkab jarayondir. Ayniqsa yoshlarda tabiatga nisbatan melir-muhabbat va g'amxo'rlik hislarini uyg'otish, ularni ekologik tarbiya berish muhim ahamiyatga ega. Ularning ekologik va estetik madaniyatni shakllantirishda oiladagi sog'lom muhit muhim o'rin tutadi.

Ota-bobalarimiz oilada yangi farzand dunyoga kelishi bilan terak qalamchalari va mevali daraxtlar ekishgan. Bola bo'yi yetib, uylanadigan yoki turmushga chiqadigan bo'lguncha ekilgan daraxtlar ham bo'y cho'zib, quritish uchun kerakli xomashyoga aylangan. Mevali daraxtlar ham hosilga kirib, salomatlik uchun foydali moddalarga boyligi bilan inson umriga umr qo'shgan, toza havo manbai bo'lib xizmat qilgan. O'zbek oilalarida odatga ko'ra ota-onalar yoshlarga «harom-halol», «uvol», «gunoh-savob» kabi pand-nasihatlar asosida dastlabki ekologik tushunchalar berib borganlar.

Bolaning ongi, xulqi, madaniyati, yurish-turishi tabiat bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Ekologik madaniyatni yoshlar ongiga singdirish uchun mamlakatimiz tabiatini hayvon va o'simliklarni muhofaza qilish, suvlarni ifloslantirmaslik, qushlarga ziyon yetkazmaslik, eng muhimi, ona zaminini bezavol asrashning aniq tuzilgan rejasi bo'lishi lozim. Bu ezuq maqsadga erishish har bir insonning ekologik dunyog'arashiga va jamiyatimizning muhim tarybiya o'chog'i bo'lgan oilada ushbu masala qanday hal etilishiga ham bog'liq.

Yoshlarimizdagi estetik did, estetik faoliyat har tomonlama uyg'un shakllana borganidagina ekologik qadriyatlar vujudga keladi. Insonlarning tabiat quehog'ida bo'lishi ularni ruhan tetiklashtirib, mehnat qobiliyatini va ijodiy faoliyatini yanada oshiradi.

Vatanni sevish — tabiatni sevishdan boshlanadi, binobarin, yoshlarda go'zallikka nisbatan haqiqiy muhabbat tuyg'usini hosil qilmay turib, ularni vatamparvarlik ruhida tarbiyalash mumkin emas.

O'zbekiston mustaqillikka erishmasidan avval, Bo'stonliq, Oq-tosh, Parkent, Kumushkon kabi go'zal tabiat maskanlarida ham sobiq SSSR markazining qarori bilan turli kimyo va texnika zavodlari qurilaverar, zaharli chiqindilari daryoga tashlanaverar, dalalarimizga turli zaharli kimyoviy moddalar, defoliantlar sepi-laverardi. Mol-hollar, odamlar zaharlanib, o'lib ketisa ham bu haqda yozish, gapirish man etilgan edi. To'g'ri, o'sha vaqtlarda ham tabiat musaffoligini asrash haqida qonunlar bor edi, ammo ularga amal qilinmasdi.

Vatanimiz istiqbolga erishganidan so'ng tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish, musaffoligini asrash haqida bir qancha huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Ammo, gap shundaki, tevarak-atrof, tabiatga mehr bilan qarash, avaylab-asrash qonun-qoidalaridan ko'ra odamlarning ekologik ongi, tarbiyasi, tuyg'ulari madaniyatiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Inson ongida va qalbidan ona tabiatga mehr tuyg'ular jo'sh urnas ekan, odamlar vaqtinchalik iqtisodiy, moddiy manfaatlarini Vatan kelajagi, tabiatini asrashdan ustun qo'ya-

Go'zal tabiat.

fuqarolarning insoniy burchi, vijdon, iymon talabidir». O'zbekiston tabiatidan, yer-u suvlaridan tejamkorlik bilan foydalanish zarurligini ko'pchilik biladi.

Ba'zi odamlar qanchalik moddiy boyliklarga ega bo'lsa ham to'yamaydilar, buning boisi — ularning tabiat go'zalliklaridan, ruhiy olam go'zalliklaridan, ma'naviy, axloqiy musaffolikdan uzoqlashib, ma'naviy qashshoqlashib ketganligidir. Toza ekologik va iqtisodiy muammolar muammolarga, axloqiy, ma'naviy go'zallik, his-tuyg'ular musaffoligiga bog'liq bo'lib qolmogda.

Buyuk Sharq mutafakkirlaridan Sa'diy Sheroziy bundan yetti asr avval tabiatni asrash, falokatlarining oldini olish haqida bunday yozgan edi:

*Suv boshin bog'lashga yetar bitta bel,
Agar toshib ketisa o'rolmaydi fil.*

Ko'ngil musaffoligi, tinchligi haqida shoir bunday deydi:

*Tinchiqlik kasb etib ol, ey qaro dil,
Ko'zga ham ko'rsatmas bo'lsa xira yuz.*

Tabiat ko'rki.

Tabiatga zarar keltirish naqadar og'ir falokatlilar keltirishini Sa'diyning zamondoshi Mahmud ibn Yamin bunday ifodalaydi:

*Qayta sof suv oqsa qutigan joyda,
Baliq o'lganidan keyin ne foyda?*

Orol dengizi o'z qirg'oqlaridan necha yuz kilometr lab uzog'lashgani, shuncha olis joylarda baliqlar o'lib ketganligi, o'sha mintaqada yashovchi xalqning sog'lik, salomatligi jiddiy yomonlashgani, bolalar o'limi, turli kasalliklarning ko'paygani jahon jamoatchiligini va ayniqsa, O'zbekiston xalqini tashvishga solgani tabiiydir. Alisher Navoiy «Sab'ul sayyor» dostonida shoh Bahromning sevgilisi Diloromdan aytilganidan keyin mast-alastlikka, ko'ngilxushliklarga berilib, dashtda shikor-ov paytida minglab ohular, jayronlarni qirib tashlashi tasvirlanadi. Dasht, sahro o'q yegan jonzodlarning vujudidan oqgan qonlardan botqoqlikka aylanadi. Uning ustiga tinimsiz yomg'ir, jala quyib, shoh Bahromni ham, uning beklari, amirlarini ham yer yutib ketadi. Ovchilarni begunoh o'lgan kiyiklarning qoni tutadi. Alisher Navoiy tabiatga vahshiyona munosabatni shunday qoralaydi va jazosiz qolmasligini tushuntiradi.

Alisher Navoiy bundan avvalroq yozilgan «Hayrat ul-abror» falsafiy dostonida ham insonlar ta'magirligi, ochko'zligi ma'naviy tanazzulga olib kelishini tasvirlaydi: «Oltin, kumush bilan zeb-u zinatlarni boylik deb bilmay, balki haqiqiy boylik sabr-qanoat olinlaridir. Qanoat olini hech qachon yo'qolmaydi. Kulbada

qanoat qilib o'tirgan darvesh ta'magir podshohdan alzaldir. Chunki ta'ma qilish gadoylarning ishidir... Boshiga toj kiygan odam shoh bo'layermaydi. Hech narsaga ehtiyoj bildirmagan (muhtojligini bildirmagan) odamni shoh deb bils».

Ayniqsa bozor iqtisodiga o'tish davrida ozga qanoat qilmay, katta daromad, boylik o'rnatishga ruju qilgan odamlar ko'paydi. Bunday odamlar boylik o'rnatish uchun ta'magirlik qo'llini poraga cho'zadi, o'z vazifasiga ko'ra bajarish kerak bo'lgan ishlarni ham xolis bajarmaydi, ta'magirligi sababli idorasiga kelayotgan odamlarning ishini bitirmay, ovora-yu sason qiladi. Odamlar qabli, ruhiy olamining ifloslanishi, ma'naviy iqlimning buzilishi vatanimiz tabiatining ham ifloslanishiga olib keladi.

Necha ming yillik badiiy madaniyatga, axloqiy, estetik gaddariyatlar xazinasiga ega bo'la turib, estetik tuyg'ularning o'tmaslashuvi, pokiza tuyg'ular, hissiyotlarning yo'qolishi, ko'ngil daryolarining qurishi odamlarni bemehr, beoqibat, ota-onaga, qarindosh-urug'larga, do'stlarga ham faqat foyda olish nuqtai nazaridan qaraydigan ta'magir odamga aylantirib qo'yadi.

Alisher Navoiy fikricha, dur-u gavhar quloqqa ozor beradi, quloq uchun eng yaxshi dur va gavhar yaxshi, shirin so'zdir. «Odam cho'lda tiniq buloqni topib olsa, oltin qadah qidirib o'tirmasdan, sopol idishda ham suv ichaveradi. Suv sopol idishda yaxshi turadi. Shoir yana aytadiki, chiroyli bo'lsin deb, kim oshiga sabzi o'rninga oltin, kumush, no'xat o'rninga qimmatbaho dur soladi? To'voq ustida non o'rninga oy kulchasi, non ustidagi ko'k o'rninga, zumrad, dasturxonda bodring o'rninga ko'k tosh bo'lsa, xudo haqqi, o'zing insof bilan ayt, och odam bu narsalarni qanday qilib yeydi?»

Navoiyning bu ajoyib fikrlari «Avval iqtisod, keyin siyosat» degan fikrning to'g'riligini isbotlaydi. Shoir bu fikrini davom ettirib aytdi: «Hashamat uchun qilingan bu osh yeyiladigan bo'lsa, u osh emas, balki bir necha bo'lak toshdir. Ularni sen yeyish mumkin bo'lgan ovqat deb hisoblama, ular boshdan-oyoq odamni o'ldiradigan zahardir».

Alisher Navoiy «Hayrat ul-abror» dostonida yana yozadi: «Boylik bilan o'zingni katta deb bilma; qanoat boyligi bilan boshingni ko'tarib yur. Butun osmon bitta non (quyosh) bilan kun kechiradi. O'ying gardishini esa ko'ksiga tosh qilib bog'lab olgan. Zeb-u zinat va ta'madan yiroq turgan odamning ko'ngili

Qushlarni asraylik.

Qanoatli odamni Alisher Navoiy Navoiy bunday shoh satrlarda ulug'laydi: «Osmon qasri qanoatli odamning saroyidir. O'zi xot, qamishning ildizi bilan kun ko'rsa ham, lekin bu ildiz unga gulbasha-karniing ta'mini bersin...»

Chakmonning yirtiq choklarini saodat gulshanidan esgan shabadaga yo'l deb bilsin... Uning kulbasi Oy shamiday yorishsin, yel-shamol qo'lli eshigini doimo ochiq tutsin. Egnidagi ko'k chakmon, uning oq yamog'lari ko'k osmon va oq tongday yoqimili bo'lsin... Qanoat qilish odati uni odamlar orasida boylarning boyiga aylantirsin! Qiyomat kuni ham azob undan ketib, ko'nglida hisob kunining dahshati bo'lmaydi. Kimki Xudoning bergan ehsonidan xursand bo'lsa, bu dunyoda ham, u dunyoda ham baxtli bo'ladi...»

Ilgarigi vaqtlarda keragidan ziyoda tor ilmiy ixtisoslashuv tufayli tabiatshunoslik, kimyo, e'tika va estetika ilmlarini bir-biridan ayirib, alohida o'rganar edilar. Shuning oqibatida axloqiy, ma'naviy fazilatlar egasi bo'lish boshqa, badiyat, nafosatni his etish, tuyg'ular nozikligi (estetika) hayotda alohida amal qiladi, deb o'ylar edilar. Holbuki, bu qarashlar noto'g'ri edi.

Chunki axloqiy poklik bo'lmasa, odam har qancha o'tkir olim bo'lgani bilan jamiyatga foyda keltirmaydi, aksincha, qirg'in

ham tang bo'ladi». Darhaqiqat, ta'magirlik, ochko'zlik, zeb-u hashamat, dabdabali to'ylar, o'z mol-u dunyosi bilan maqiangan mansabdorlar oxiri sharmanda bo'lib, mansablardan chetlashtirilganligini Qashqadaryo, Samarqand, Navoiy viloyatlarining sobiq hokimlari misolida ko'rdik.

Prezidentimiz I. Karimov xalqni, mehnatkashlarni mensimay qo'ygan, kibr-u havoga, nafs balosiga berilgan bunday rahbarlar haqida achchiq haqiqatlarni ro'y-rost aytdi. Bu so'zlar boshqa rahbar uchun ham saboq, ibrat bo'lishi kerak.

qurollari ixtiro qilib, zarur keltirishi mumkin. Ekologik madaniyatga e'tibor bermaslik qanday oqibatlarga olib kelishi Prezidentimiz I. Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» kitobida ravshan ochib berilgan. «Ayni chog'da tabiiy muhitning yomonlashuvi bilan birga tuproq murashi, shorlanishi, yer ushti va yer osti suvlarining sathi pasayishi va boshqa hodisalar ro'y bermog'da» (18-sah.).

Ma'naviyat muammolariga Prezidentimiz va davlatimiz katta e'tibor bilan qarayotgani bejiz emas. Ma'naviyatga esa axloqiy tarbiya va ma'rifat orqali erishiladi. Axloqiy tarbiya bilan estetik tarbiya (tuyg'ular go'zalligini, pokizaligini tarbiyalash) ham bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Bu ikkala fanning tarbiyaviy funksiyasi vositasida ekologik madaniyatni shakllantirish yaxshi samaralar beradi.

MEHNATDAGI GO'ZALLIK

Ma'lumki, har birimizni xilma-xil murakkab va jozibador go'zalliklar dunyosi qushlab olgan. Go'zallik tabiatda, mehnatda, insoniy munosabatlarda, san'atda namoyon bo'ladi. Go'zallik, ayniqsa, yoshlik, o'smirlik davrida, shaxsning ma'naviy dunyosi tarkib topishi jarayonida ko'proq ma'lum etadi. Shu tufayli ham teatr va kinoteatrlarda, konsert va ko'rgazmalarda ko'pincha yoshlarni uchratishimiz mumkin.

Insomning go'zalligi mehnati orqali namoyon bo'ladi. Mehnat takomillashgan sari, ayniqsa, jismoniy mehnat turlari texnika zimmasiga o'tgani sari, ularning ko'ngilli va ijodiy tabiati ortib boradi. Shu tariqa mehnat estetik tarbiyaning eng muhim omili bo'lib qoladi. Chunki qolqog' ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasi sharoitida mehnat turi insonga estetik ta'sir ko'rsata olmaydi. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan har bir inson o'z mehnatidan moddiy va ma'naviy manfaatdor bo'lsagina, bu mehnat estetik tarbiya omili bo'la oladi.

Shaxs hayotida mehnatning estetik ta'sirini kuchaytirishda ishlab chiqarish jarayonlariga estetik texnika (dizayn)ni keng ravishda joriy qilish kerak bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, ishlab chiqarish muhitini nafosat qonunlariga mos tarzda qayta qurishni taqozo etadi. Mehnat sharoitlari va vositalariga estetik mazmun ba'xsh etish omili insonni estetik kamol topirish bilan birga, uning

Dugonalar.

foydali-amaliy vazifalarini ham kengroq doirada bajarishga safarbar qiladi. Natijada estetik mazmun mehnat unumdorligini, samaradorligi va sifatini oshirishning muhim omiliga aylanadi.

Go'zallik hamisha insonga, jamiyat taraqqiyotiga ma'naviy foyda keltiradi. Estetik tarbiyada shaxs estetik madaniyati shakllanishining tashqi va ichki omillari uyg'unligidan, tarbiyaviy faoliyatning o'ziga xos usullaridan foydalanilgandagina mo'ljaldagi samaralar va muvaffaqiyatlarga erishish mumkin.

Mustaqil O'zbekiston davlati fuqarolarining estetik ongini oshirish estetik tarbiya oldidagi dolzarb vazifa bo'lib, u estetik madaniyatni yanada yuksaltirishga, estetik talab-ehiyoljar va qadriyatlarni yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

SPORT ESTETIKASI

Sport estetikasi deganda, inson harakati go'zalligi va ulug'vorligini estetik anglab yetish tushuniladi. Sport estetikasining rivojlanish jarayonlari insonning ma'naviy va jismoniy yetuklik uyg'unligining in'ikosidir. Bunda insonda jismoniy rivojlanish,

jismoniy tayyorgarlik, jismoniy kamolot, jismoniy ta'lim, jismoniy madaniyat kabi bosqichlar kuzatiladi.

Jismoniy rivojlanish — kishi organizmi shakli va funksiyalarining o'zgarish jarayoni bo'lib, asosan, antropometrik va biometrik ko'rsatkichlarni anglatadi. Ya'ni, bo'y, gavda og'irligi, qadri-qomati, o'pkalarning tiriklik sig'imi, shuningdek, tezkorlik, epcchilik, eglivchanlik, kuch-chidamlilik kabilarni o'z ichiga oladi.

Jismoniy tayyorgarlik — bu harakat ko'nikmalari malakalari, jismoniy sifatlarining sport tazyiqlari va unvonlar, talab va me'yorlar bilan belgilanadigan rivojlanish darajasidir.

Jismoniy kamolot — bu jismoniy rivojlanishning tarixan shakllangan darajasi va sog'liqning, hayotga, mehnatga, Vatanimoyasiga har tomonlama jismoniy tayyorgarlikning eng yuqori bosqichidir.

Sport — bu musobaqa jarayonida namoyon bo'ladigan u yoki bu jismoniy mashq turida eng yuqori natijaga erishishga yo'naltirilgan maxsus faoliyatdir.

Jismoniy madaniyat — umumiy madaniyatning bir qismi bo'lib, jamiyatning ijtimo-tarixiy amaliyot jarayonida to'plangan inson jismoniy kamoloti sohasidagi moddiy va ma'naviy boyliklarining majmuidir. Moddiy boyliklarga sport inshootlari, stadionlar, sport zallari, basseyn, kortlar, jismoniy tarbiya jihozlari, maxsus kiyim, poyabzal, shuningdek, sport sohasida erishilgan yutuqlar, ya'ni kamolot darajasi kiradi. Ma'naviy boyliklarga jismoniy tarbiya haqidagi fan, san'at asarlari, adabiyot, haykaltaroshlik, rang-tasvir, musiqi va boshqalar kiradi.

Shaxsning har tomonlama uyg'un rivojlanishi uchun sport turlarining ahamiyati katta. Sport, avvalo, chinig'itiradi, tarbiyalaydi, shu bilan birga, go'zallikka va ezcguilikka chorlaydi.

Chempionlar millionlab muxlislar oldida ajoyib kombinatsiyalar yaratadilar. Shu bilan birga estetik zavq uyg'unladi. Sportning estetik turlari figurali uchish, badiiy gimnastika, sinxron suzish, ot sporti, qilichbozlik va boshqalardir.

Bu sport turlari mohiyati jihatidan san'at darajasida jiro etiladi. Yurtimizda jismoniy tarbiya va sport ishlariga alohida ahamiyat berilmoqda. Yoshlarimiz jahon arenalarida O'zbekiston san'atini dunyoga ko'z-ko'z qilmoqda. O'zbekiston bayrog'i Yer sharining deyarli har yerida baland ko'tarilmoqda.

TURMUSH ESTETIKASI

Inson — ijtimoiy hodisa. Lekin u hamisha tabiat bilan aloqadorlikda shakllanadi. Shu tariqa insoniy madaniyati ham vujudga keladi. Madaniyat haqida gapirar ekanmiz, ichki va tashqi madaniyatni farqlash lozim. Ichki madaniyat — insoniyat ma'naviy boyligi, aqliy va axloqiy rivojlanganligi darajasi, dunyogorashi, hissiyoti, vijdon, imon va diyonat, ezigulik va hamdardligidir.

Tashqi madaniyat — axloq qoidalari, yurish-turish, xatti-harakat, odob normalariga rioya qilish. Shuningdek, shaxsning tashqi madaniyatiga so'zlashish, kiyinish madaniyati ham kiradi. Insonlarda ichki va tashqi madaniyat uzviy bog'liq holda rivojlanasa, shaxs bargavorligi, insonning munosabatlari go'zalligi, yigiti-qizlar munosabati, do'stlik va o'riqlik munosabatlari odoblilik doirasida tarkib topadi. Do'stlik, muhabbat umumiy manfaat xayrixohlikka asoslangan o'zaro bog'liqdir. Odob tuzg'usi rivojlangan insonlar go'zal xatti-harakat sohibiga aylanadilar. Tavoze, odob, ohistalik, chiyokorlik, chiroyli muomala zaruriy jihat ekanligini ta'kidlash lozim. Insonning tashqi qiyofasi uning umumiy madaniyati va saviyasidan dalolat beradi. Odamlar orasida go'zal va zamonaviy bo'lish istagi yoshlikning asosiy intilishidir. Lekin tashqi qiyofa go'zalligi uchun intilish yagona maqsad bo'lmisligi lozim. Shu bilan birga insonning did bilan kiyinishi ham san'atdir.

Moda — ijtimoiy hodisa. U faqatgina kiyimda namoyon bo'lmaydi. Moda har doim kingadir, nimagadir taqlid qilish ehtiyojidir. Moda bo'lgani uchun shu rangni tanlash, hamma kiygani uchun shu kostyumni kiyish, moda bo'lgani uchun uyni shunday mebellar bilan jihozlash, moda bo'lgani uchun shunday so'zlashish kishilar orasida urf bo'lgan. Ammo madaniyati kishilarning o'z madaniy savivalaridan kelib chiqib modaga munosabat bildirishlari ham tarbiya ko'rsatkichidir.

Sinov savollari

1. Estetik tarbiyaning maqsad va vazifalari nimelardan iborat?
2. Nafosat tarbiyasining vositalari haqida nimalarni bilasiz?
3. Insonning tabiatga bo'lgan estetik munosabatining mazmuni nimelardan iborat?
4. Estetika fani sizga nima berdi?

ESTETIK MADANIYATNING BUYUK NAMOYANDALARI

«Ilm — satchrada do'st, hayot chorrahalunda — rayanch, yolg'iz dunyolar — yo'ltash, baxtiyor daqiqalarda — rahbar, qat'iy otlar — madadkor, oqimlar orasida zeb-u zjynat, dushmanlarga qarshi kurashda — qurultay».

Hudisi shariflari

Jamiatimizni ma'naviy-axloqiy jihatdan mustahkamlash va taraqqiy ettirishda xalqimizning boy madaniy tarixini chuqur o'zlashtirish, jahon madaniyati tarixida munosib o'rin egallagan allomalarimizning merosini har tomonlama o'rganish katta ahamiyatga egadir.

Madaniyat yutuqlari ma'naviy jarayonda voyaga yetgan va uni o'z faoliyatida gavdalantirgan, asarlarida moddiylashtirgan donishmandlar, olimlar, adiblar, din va ma'rifa arboblari qoldirgan tarixiy merosning mazmunini tashkil etadi. Shu sababli ular yaratgan qadriyatlar, ulkan asarlar haqida muayyan bilimga ega bo'lish o'zligimizni anglashda, milliy istiqloq g'oyasining tarixiy asoslarini egallashda muhim ma'naviy omil bo'lib xizmat qiladi. Quyida mavjud adabiyotlardan foydalangan holda Vatanimiz madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk siymolar haqida qisqacha hikoya qilinadi. O'ylaymizki, bu ma'lumotlar bilan tanishish talabalar tomonidan madaniyatsunoslik ilmidan olingan nazariy bilimlarni chuqurlashtirishda foydadan xoli bo'lmaydi.

Barbad. (589- yil Marvda tug'ilgan, VII asrning o'rtalarida Marvda vafot etgan).

Uning nomini Rudakiy, Firdavsiy, Ibn Sino, Nizomiy, Jomiy, Navoiylar o'z asarlarida «Surudi Barbad», «Barbad ohangi», «Barbad usuli», «Barbadona tarona» kabi nomlar bilan ulug'laganlar. Sharqning mashhur sozandalari Nekiso Changiy, Ozodvor Changiy, Gesun Novagard, Sarkash va Sarkoblar bevosita yoki bilvosita Barbadning shogirdlari hisoblanadi.

Bastakor tadqiqotchilar uning «Gulzor», «Sabz bahor», «Rohi gul», «Oromim xur shod-u shoh», «Abhari Kufan»,

«Ravshan Charax», «Polizbon», «Dilangizon» singari asarlarida bevosita tabiiat go'zalligi aks etganligini uqtiradilar. U haftaning yetti kuniga nisbat berib, «Xusrovoniy» ohanglar to'plamini, o'ynig 30 kuniga qiyoslab «30 tash» (kuy, maqom yo'lli), yilning 360 kuniga bag'ishlab shuncha tarona yaratgan.

Uning «Zerrivkand», «Nuhufiy», «Gulpush», «Oromi ish jon», «Darkam» kabi kuy-qo'shiqlarini arab, turk sozandalari hamda mashhoqlari to'hanuz ifro etadilar. Borbadni arab mamlakatlarida Bahlbad, Borid, Pahlpaz va Fahabaz taxalluslari bilan e'zozlaganlar. Aziz Sha'boniy o'zining «Eron musiqasi bilan tanishish» kitobida «Barbod Sharq musiqasi tarixida yorqin siymolardandir». U bu serzolik xalqlari musiqiy ilmi, notasi, sozu-ovozining asoschisidir», deb yozadi.

Borbad o'zi she'r yozib, o'zi kuy bastalar, tabiat in'om qilgan noyob ovoz bilan ifro etar edi. Shuningdek, Borbad ijodiga Forobiy, Ibn Sino va Jomiyalar musiqaga doir kitoblari uning musiqiy iste'dodini e'zozlab unga yuksak baho berganlar.

موسو

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783—850). Xorazmlik buyuk olim boshlang'ich ta'limni o'z yurtida xususiy muallimlardan oladi, so'ngra Marvdagi madrasada o'qiydi, keyinchalik Bag'doddagi «Bayt-ul hikma» («Donishmandlar uyi»)ga taklif qilinadi. Bu ilm maskanida O'rta osiyolik Ahmad al-Farg'oniy, Hamid ibn Abdulmalik Marvartudiy, Abbos Javhary kabilar bilan hamkorlikda ishlaydi.

Asarlari: «Al-jabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob», «Al-jabr»dan bizga ma'lum bo'lgan «algebra», «algoritm» kabi atamalar kelib chiqqan. «Hind hisobi bo'yicha kitob», «Astronomik zij». Asarda astronomiyaga oid muammolar haqida so'z yuritiladi. Oylar, shamsiy va qamariy hijriy hisoblar tavsifi, sayyoralarning harakatlari, oy kenglamasi va uning harakati, sinusi yoyga ko'ra aniqlash, teskari sinuslar jadvali, soyalar jadvali beriladi. «Yer surati haqida kitob».

Bu yerda 2400 ta shahar, dengiz, orol va boshqa obyektlarning joylanishi, koordinatalari va holatlari haqida ma'lumot beriladi. Nil daryosi, Azov, Kaspiy va Orol dengizlarining jug'rofiy xaritalari manzaralari chizib berilgan. «As-turlab bilan ishlash

haqida kitob», «Quyosh soatlari haqida kitob», «Yahudiylar erlari va bayamlarini aniqlash haqida risola», «Kitob al-tarix», «Kitob al-ruhnoma».

ابوالعباس

Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oniy (taxminan 797—865-yillarda yashagan). Manbalarda aytilishicha, u boshlang'ich ta'limni olgach, o'sha davrning ma'muriy markazi va yirik ilm dargohi Marv shahriga borgan. Xalifa al-Ma'mun Bag'dodda taxtga o'tirganda, Marvda tashkil etilgan ilmiy jamoani ham o'zi bilan birga o'sha yerga olib ketgan. Ahmad al-Farg'oniy Bag'dodda tashkil etilgan «Bayt ul-hikma»da faoliyat ko'rsatgan. Tadqiqotchilar uning sakkitra asarini qayd etadilar.

Asarlari: «Kitob fiy harakat as-samoviya va javomi' ilm an-nujum» («Samoviy harakatlari va umumiy astronomiya kitobi»), «Kitob al-komil fiy san'a al-asturlab» («Asturlab yasash haqida kitob»), «Kitob amal bil asturlab» («Asturlab bilan ishlash kitobi»), «Jadval al-Farg'oniy» («Al-Farg'oniy jadvallari»), «Risola fiy ma'rifa al-avqot allatiy yakun al-qamar fiyo lavq al-arz av tahtho» («O'ynig Yer osida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida risola»), «Hisob al-aqolim as-sab'a» («Yeti iqlimni hisoblash»), «Kitob amal ar-ruhnomat» («Quyosh soatini yasash kitobi»), «Ta'ili li zij al-Xorazmiy» (Al-Xorazmiy «Zij»ining nazariy qarashlarini asoslash).

Al-Farg'oniy o'z kashfiyotlarida geliosentrizmga o'tish uchun ilmiy zamin yaratdi. Ekvator va eklipтика tekisliklaridagi doimiy burchakni 23 daraja-yu 35 minut deb aniq o'lchadi; sferalar radiusini birinchi marta belgilab berdi. Oy va Quyosh tutilishlarini tadqiq etdi. Yer yoyining qaysi uzunligi 1° ga to'g'ri kelishini o'lchab, bu miqdorni aniqladi, uni 360 ga ko'paytirib, 40800 km ni hosil qilishini qayd etgan.

Yer shari meridianining uzunligini ayrib berdi. Nil daryosi gidrometeorologik tabiatini aniqladigan asbob — «Miyosi Nili»ni yasadi. Suv uchun to'lanadigan soliq shunga asoslandi, xalq uni «adolat tarozisi» deb atadi; inson yashaydigan maydonni yetti iqlimga bo'ldi; vaqt o'lchamini, osmonning kelajak manzarasini ifodalaydigan usurlab nazariyasini yaratdi va h. k.

Imom al-Buxoriy (810—870). Asl ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy yoshligidanog arab tili va hadis kitoblarini sevib o'rgangan, ularni yod olgan. 16 yoshida Imom Buxoriy onasi va akasi Ahmad bilan haj safariga oltanadi. Uning xotirasi har qanday kitobni bir marta mutolaa qilishda yod olish qobiliyatiga ega bo'lgan. U yuz ming sahif va ikki yuz ming g'ayri sahif hadisni yoddan bilgan.

Asarlari: «Al-Jome' as-sahih» («Ishonchli to'plam»), «At-Tarix al-kabir» («Katta tarix»), «Al-Adab al-mufrad» («Adab durdonalari»), «Al-tarix al-avsoi» («O'rtacha tarix»), «Al-Jome' al-kabir» («Katta hadislar to'plami»), «Kitob al-ilal» («Uqsonli hadislar kitobi»), «Barr — al-volidayn» («Ota-onani hurmat qilish»), «Kitob al-ashriba» («Ichimliklar kitobi»), «Kitob az-zuhfo» («Zaiflar kitobi»), «Asomius-sahoba» («Sahobalarning ismlari»), «Kitob al-Kunaa» («Hadis roviylarining taxalluslari haqida»).

Imom Buxoriy Xarlang qishlog'i (Hozirgi Chelak tumani)da 870-yili vafot etgan. Bu yerda unga atab me'moriy majmua qurilgan (1998).

Abu Iso Muhammad at-Termiziy (824—892). Jahon e'tirof etgan buyuk alloma, mashhur muhaddis Abu Iso Muhammad at-Termiziy Termizda olamga kelgan. Ko'p yillar dunyoning turli shaharlarida bo'lib, o'z bilimni oshirgan. U hadis ilmini chuqur o'rgangan, ko'plab shogirdlar yetishtirgan. 892-yili Termiz yagindagi Bug' qishlog'ida vafot yetgan.

Asarlari: «Al-jomi'» («Jamlovchi»), «Ash-shamoil an-nasavia» («Payg'ambarning alohida fazilatlarini»), «Al-ilal fi-l-hadys» («Hadislardagi og'ishlar»), «Risola fi-l-xilof va-l-jadal» («Hadislardagi ixtilof va bahslar haqida risola»); «At-Tarix» («Tarix»), «Kitob ul-asmo va-l-kunaa» («Ismlar va laqablar haqida kitob»).

At-Termiziy asarlari ichida eng mashhuri «Al-jomi'» bo'lib, u payg'ambar alayhissalom hayoti va faoliyatiga doir muhim va ishonarli manbalardan biri hisoblanadi.

Xolloy Xusayn ibn-Mansur. 858-yilda Tus shahrida tug'iladi va 922-yil Bag'dodda vafot etadi. Uni xudoga shak keltirganlikda ayblab, avval 8 oy zindonda qiyamaydilar, o'z ahddidan qaytmagach, qo'l-o'yoq'ini kesadilar. Yana lavba qilmagach, dorga osib o'tadirlar, jasadini kuydiradilar, kallasi esa tarafdorlarini qo'rqitish uchun Xurosonga yuboradilar. Bu mudhish voqea Bag'dod shahrida 922-yil 26-martida sodir bo'lgan.

Xolloy Husayn ibn-Mansur «Xudo insonda namoyon bo'ladi, inson va umuman moddiy olam xudoning jonlanishi», «Men Haq (xudo)man», («Anal haq»), «Mening o'zligim xudoning o'zligidir», degan fikrni ilgari suradi. Shuning uchun bu mudhish voqea sodir bo'lgan edi. Uning «Kitobut-tavosin» («Qaysarlik kitobi») risolasi bizgacha yetib kelgan. U Samarqand, Buxoro, Termiz shaharlarida ham bo'lib, madrasalarda dars aytib kishilarni Alloh yo'lga chortiragan iymoni, e'tiqodli insondir.

Abu Nasr Forobiy (873—950). Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug' Forobiy Sirdaryo bo'yidagi Forob-O'tror degan joyda dunyoga kelgan. U Toshkent, Samarqand va Buxoro, shuningdek, Bag'dod shaharlarida o'z bilimni oshirgan. Forobiy umrining so'ngi yillarini Haleb, Damashq shaharlarida o'tkazgan. U 160 ga yaqin asar yozgan.

Asarlari: «Ihso al-ulum», «Hikmat asoslari», «Aristotel logikasiga talqinlar», «Katta muzika kitobi», «Fugoralk siyosati», «Fozil shahar aholilarining raylari», «Mantiqqa kirish», «Vakuum haqida», «Metafizika tezislari» va boshqalar.

Forobiy dunyogarashining asosini panteistik g'oya tashkil etadi. Uning fikricha, mavjudot emanatsiya yordamida ibtidodan bosqichma-bosqich paydo bo'lgan. Forobiy o'zining ijtimoiy qarashlarida ma'naviy hayotga oid ko'pgina qimmatli fikrlarni olg'a surgan. U insoniyat jamiyati vujudga kelishi va rivojlanishining muayyan tabiiy sabablarini ko'rsatib bergan. Jamiyat axloqining vujudga kelishi, inson va jamiyatning o'zaro munosabatini tekshirgan. Shuningdek, u insoniylik, adolat, yetuk jamoa, komil inson muammosini o'rta qo'ygan va ularni nazariy jihatdan asoslab bergan.

Abubakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy (943). Buxoro viloyatiga qarashli Narshax mavzesida tavallud topgan. Yoshligidan qadimgi tarix, geografiya, arab tilini puxta o'rganagan.

Asarlari: «Buxoro tarixi». Bu asar turli tarixiy manbalarda «Tarixi Narshaxiy», «Axbori Buxoro», «Tarixi Buxoro», «Buxoro viloyatining tadqiqi» kabi nomlar bilan atalib kelingan. Asarda qadimgi Buxoro aholisining tarixiy kasb-korlari (ovchilik, baliqchilik, dehqonchilik kabi), Afshona, Romion, Yaxsha kabi qadimiy maskanlarning barpo etilishi, Markaziy Osiyo hududlarida arab hukmronligining o'rnatilishi, Islomning tarqalishi, Muganna qo'zg'oloni, sosoniyar davlati, Buxorodagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot, yer-suv munosabatlari haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Asar nafaqat Buxoro, balki butun Markaziy Osiyo tarixini o'rganishda noyob manba hisoblanadi. Kitob 1966—1991-yillarda chop etilgan.

Abulqosim Firdavsiy (940, 941—1025). Firdavsiy Xurosonda dehqon oilasida tug'ilgan. Xalq Firdavsiyning «Shohnoma»sini «Shoh kitob» deb olqishlagan. Firdavsiy haqida Sa'di Sheroziy shunday yozadi: «Ne xush so'zlar demish Firdavsiy pokzal», «Uning pokiza qabri bo'lsin obod».

Firdavsiyning «Shohnoma»sida turg'ib qilingan umuminsoniy g'oya va tuyg'u chechaklari bahor bo'shonidek yashnab turadi va undan har bir davr kishisi o'z ko'ngliga mos g'ulastalar tera oladi. «Shohnoma» 60 ming bayt — 120000 misradan iborat. Unda 50 podsholikdan iborat to'rt sultonning hukmronlik tarixi g'oyat mufasssal bayon etilgan.

Shoir umrining oxirida o'z Vatanga kelib Tusda vafot etadi. Ruhoniylar uning jasadini qo'yish uchun musulmonlar mozoridan joy bermadilar. Firdavsiyning jasadi otasidan qolgan bog'ning bir chekasida ko'milgan. Bu voqea taxminan 1025-yillarda bo'lgan edi.

Firdavsiy islomgacha bo'lgan zardushtiylik, otashparastlik dini tarafdori edi, xalq ozodlik harakatlari, adolatti qo'llab-quvvallardi. Hukmronlar, ularning yaqin odamlari bo'lmish ruhoniylarga yoqmas edi, albatta.

Firdavsiy «Shohnoma» asarining bosh g'oyasi — Vatanni ulug'lash, xalq qudratini ko'z-ko'z qilish, xalq bahodirlarini ko'rsatishdir.

Uning yana asosiy g'oyasi yaxshilik va yomonlik orasidagi azaliy va abadiy kurash g'oyasidir. «Shohnoma» muvaffaqiyatining asosiy sababi uning xalqchilligida, xalq orzu umidlarga tarannum etilganligidadir. Shoir podsholarni o'z xalqi holidan ogoh bo'lishga, unga mehribonlik ko'rsatishga chaqiradi, xalqni oriqcha soliqlardan ozod etish, zolimlar zulmidan himoya etish lozimligini uqtiradi.

Abu Mansur al-Moturiy (vafoti — 945). Asli ismi Abu Mansur ibn Muhammad ibn Mahmud al-Hanafiy al-Moturiy-as-Samargandiy bo'lib, sunniy mazhabga tegishli moturiyda oqimining asoschisidir. U Samargandning Moturid (Jomboy) qishlog'ida tug'ilgan. Boshlang'ich ma'lumotni o'z qishlog'ida olgach, o'qishni Samargandda davom ettirgan. Manbalarda qayd etishlaricha, Moturiy fiqr va kalam bilimlarini chuqur egallagan, hanafiya mazhabi mudarrislaridan saboq olib, o'z tasavvurlarini chuqurlashingan. Keyinchalik shu e'tiqodni ilmiy asoslab bergan.

Asarlari: «Kitabi Tavhid», «Kitab Maqomat», «Kitab Ta'vil al-Qur'on», «Ma hazi ash-shari'a» («Shariat asoslari sarisi»), «Kitab al-jadal» («Dialektika haqida kitob»), «Kitab al-usul» («Dimiy ta'lim usuli kitobi»). Uning eng nodir hisoblangan «Kitabi Tavhid» asari hozirgacha saqlanib qolgan. Al-Moturiy islom olamida «Imom al-Xudaa» va «Imom al-mutakallimin» («Hidayat yo'li imomi va mutakallimlar imomi») nomi bilan mashhur bo'lgan.

Abu Abdullloh al-Xorazmiy (vafoti — 997). Abu Abdullloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-Xorazmiyning yoshligi Xorazmning Xiva, Zamaxshar va Qiyot shaharlarida o'tgan. Olim hayotining muayyan davri Xurosonda kechgan.

Asarlari: «Mafoth al-ulum» («Ilmlar kalitlari»). Bu qomusiy asar falsafa, mantiq, tib, ilmi nujurn, musiqa va boshqa sohalarni qamrab olgan.

Abubakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy (943). Buxoro viloyatiga qarashli Narshax mavzesida tavallud topgan. Yoshligidan qadimgi tarix, geografiya, arab tilini puxta o'rganagan.

Asarlari: «Buxoro tarixi». Bu asar turli tarixiy manbalarda «Tarixi Narshaxiy», «Axbori Buxoro», «Tarixi Buxoro», «Buxoro viloyatining taddiqi» kabi nomlar bilan atalib kelingan. Asarda qadimgi Buxoro aholisining tarixiy kasb-korlari (ovchilik, baliqchilik, dehqonchilik kabi), Afshona, Romiton, Varaxsha kabi qadimiy maskanlarning barpo etilishi, Markaziy Osiyo hududlarida arab hukmronligining o'rnatilishi, Islomning tarqalishi, Muqanna qo'zg'oloni, sosoniylar davlati, Buxorodagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot, yer-suv munosabatlari haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Asar nafaqat Buxoro, balki butun Markaziy Osiyo tarixini o'rganishda noyob manba hisoblanadi. Kitob 1966–1991-yillarda chop etilgan.

Abulqosim Firdavsiy (940, 941—1025). Firdavsiy Xurosonda dehqon oilasida tug'ilgan. Xalq Firdavsiyning «Shohnoma»sini «Shoh kitob» deb olqishlagan. Firdavsiy haqida Sa'di Sheroziy shunday yozadi: «Ne xush so'zlar demish Firdavsiy pokzal», «Uning pokiza qabri bo'lsin obod».

Firdavsiyning «Shohnoma»sida targ'ib qilingan umuminsoniy g'oya va tuyg'u chechaklari bahor bo'stonidek yashnab turadi va undan har bir davr kishisi o'z ko'ngliga mos guldastalar tera oladi. «Shohnoma» 60 ming bayt — 120000 misradan iborat. Unda 50 podshohdan iborat to'rt sulolaning hukmronlik tarixi g'oyat mufassal bayon etilgan.

Shoir umrining oxirida o'z Vataniغا kelib Tusda vafot etadi. Ruhoniyilar uning jasadini qo'yish uchun musulmonlar mozoridan joy bermadilar. Firdavsiyning jasadi otasidan qolgan bog'ning bir chekkasida ko'milgan. Bu voqea taxminan 1025-yillarda bo'lgan edi.

Firdavsiy islomgacha bo'lgan zardushiylik, otashparastlik dini tarafdori edi, xalq ozodlik harakatlari, adolatlarni qo'llab-quvvatlardi. Hukmronlar, ularning yaqin odamlari bo'lmish ruhoniylarga yoqmas edi, albatta.

Firdavsiy «Shohnoma» asarining bosh g'oyasi — Vatanni ulug'lash, xalq qudratini ko'z-ko'z qilish, xalq bahodirlarini ko'rsatishdir.

Uning yana asosiy g'oyasi yaxshilik va yomonlik orasidagi ezaliy va abadiy kurash g'oyasidir. «Shohnoma» muvaffaqiyatining asosiy sababi uning xalqchiligidir, xalq orzu umidlarga tarannum etilganligidir. Shoir podshohlarni o'z xalqi holdan ogoh bo'lishga, unga mehribonlik ko'rsatishga chaqiradi, xalqni ortiqcha soliqlardan ozod etish, zolimlar zulmidan himoya etish lozimligini uqtiradi.

Abu Mansur al-Moturiy (vafoti — 945). Asli ismi Abu Mansur ibn Muhammad ibn Mahmud al-Hanafiy al-Moturiy-as-Samargandiy bo'lib, summiy mazhabiga tegishli moturiyda oqimining asoschisidir. U Samargandning Moturi (Jomboy) qishlog'ida tug'ilgan. Boshlang'ich ma'lumotni o'z qishlog'ida olgach, o'qishni Samargandda davom ettirgan. Manbalarda qayd etishlaricha, Moturiy fiqr va kalom bilimlarini chuqur egallagan, hanafiya mazhabi mudarrislaridan saboq olib, o'z tasavvurlarini chuqurlashtirgan. Keyinchalik shu e'tiqodni ilmiy asoslab bergan.

Asarlari: «Kitabi Tavhid», «Kitab Maqomat», «Kitab Ta'vilot al-Qur'on», «Ma hazi ash-shari'a» («Shariat asoslari sarasi»), «Kitab al-jadal» («Dialektika haqida kitob»), «Kitab al-usuli» («Diniy ta'lim usuli kitobi»). Uning eng nodir hisoblangan «Kitabi Tavhid» asari hozirgacha saqlanib qolgan. Al-Moturiy islom olamida «Imom al-Xuda» va «Imom al-mutakallimin» («Hidoyat yo'li imomi va mutakallimlar imomi») nomi bilan mashhur bo'lgan.

Abu Abdullloh al-Xorazmiy (vafoti — 997). Abu Abdullloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-Xorazmiyning yoshligi Xorazmning Xiva, Zamaxshar va Qiyot shaharlarida o'tgan. Olim hayotining muayyan davri Xurosonda kechgan.

Asarlari: «Mafoth al-ulum» («Ilmlar kalitlari»). Bu qomusiy asar falsafa, mantiq, tib, ilmi nujum, musiqa va boshqa sohalarni qamrab olgan.

Abu Abdulloh Xorazmiy ilmlar tasnifini yaratdi. U quyidagilardan iborat:

«Shariat» ilmlari: Fiqh — ya'ni, islom huquqshunosligi; Kalom — ya'ni, islom asoslari; Grammatika (Sarf va nahv), Ish yuritish; She'riyat va aruz; Tarix.

Nazariy falsafa: Tabiiyot ilmlari va fizika (tib, ob-havoni aniqlash, mineralogiya, kimyo, mexanika kabilar); Ilohiyot, ya'ni metafizika — oliy ilmi; Mantiq.

Amaliy falsafa: Erika (insonning o'zini-o'zi boshqarishi); Uyni boshqarish; Siyosat — shahar-davlatni boshqarish.

Abu Ali ibn Sino (980—1037). Ibn Sino asl ismi Husain, otasining ismi Abdulloh — mashhur qomusiy olimi: tabiatshunos, faylasuf, astronom, matematik, musiqashunos, huquqshunos, tilshunos, yozuvchi va shoir Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida dunyoga kelgan. Ibn Sino «Shayx-ur-ra'is» («Olimlar boshlig'i») deb nom qozongan. U 450 dan ortiq asar yozib qoldirdi. Shulardan 190 ga yaqini falsafa, mantiq, ruhshunoslik, axloqshunoslik va ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan. Ibn Sino asarlarining 100 tasi bizgacha yetib kelgan.

Asarlari: «Al-qonun fit tibb» («Tib ilmlari qonuni»), «Kitob ash-shifo». U mantiq, fizika, matematika, metafizikani o'z ichiga oladi, «Kitob ul-insol» (20 tomlik), «Kitob lison ul-arab» (10 jildidan iborat «Arab tili bo'yicha kitob»), «Donishnoma» (4 qismdan iborat), «Risola at-Tayr» («Qush tili»), «Salomon va Ibsol», «Hay ibn Yakson», «Kitob al ishorat», «Yusuf qissasi», «Ujuzalar — tibbiy dostonlar» va h.k.

Ibn Sino o'z asarlarida ijtimoiy-falsafiy, ma'rifiy, ma'naviy masalalarga, ta'lim-tarbiyaga katta e'tibor bergan. Tarbiyani aqliy tarbiya; jismoniy tarbiya; axloqiy tarbiya; nafosat tarbiyasi; yoshlarga hunar o'rgatish bilan bog'liq bo'lgan tarbiyadan iborat, deb hisoblagan.

Abu Rayhon Beruniy (973—1048). Abu Rayhon Beruniy Xorazmning qadimiy poytaxti Kat shahrida dunyoga kelgan. Raznada vafot etgan.

Asarlari: «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Mas'ud qonuni», «Hindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Saydana». Beruniy ma'naviyat va madaniyat sohasida quyidagi fikrlarni ilgari suradi: Fanning solfigi; Dunyoni dealistik tushunadi: xudo dunyoni yaratib, uning ishlariga aralashmaydi degan diniy-falsafiy yo'nalishga moyil bo'lsa-da, dunyo yaratganligini tan olsa-da, tabiatni mustaqil deb hisoblaydi; Ibn Sino bilan qilgan ilmiy munozarada o'ziga xos atomistik nazariyani himoya qiladi; geosentrik va geiosentrik nazariyalar tengligi haqidagi farazlarni ilgari suradi; inson hayvondan o'z aqli bilan farq qilishini ta'kidlaydi.

Xalqning rang va til farqlari, urf-odatlaridagi tafovut geografik muhitga bog'liq, deb hisoblaydi; jamiyat yuzaga kelishida kishilarning moddiy ehtiyojiga alohida e'tibor beradi; inson boshqa odamlarning baxt-saodati haqida doim g'amxo'rlik qilishi, o'ylashi kerak, degan qoidani olg'a suradi; insonning qad-qimmatini o'z vazifasini a'lo darajada bajarishida, deb hisoblaydi; uning e'tirof etishicha, mamlakat ravnaqi fan taraqqiyotida, insonning eng katta baxti esa bilishdadir.

Abdumuniddin Nosir Xisral (1004—1088). Hozirgi Tojikistonning Kabodiyot shahrida tug'ilgan.

«Haqiqat izlovchi» degan nom bilan mashhur bo'lgan. Shahar qozisi shoirini shariatga shak keltirganlikda, dahriylikda ayblab, Xo'jai A'lamzor tog'idan tashlab o'ldirish haqida hukm chiqaradi. Hukmini jiro etishni 2 jallodga topshiradi. Tog' juda baland bo'lganligi sababli, yuz mashqatlar bilan tepaga intiladilar. Shu orada qanday bo'lib mahbus jallodlar qo'lidan chiqib ketishga erishadi. Fursatdan foydalanib balandroqqa chiqib olgan. Nosir Xisral qochib ketadi. U qochib yurib umrining 15 yilini Badaxshondagi Yumxon qishlog'i g'orida darbadarlikda yurib, tahqirlanib quvg'inda 1088-yil vafot etadi.

Ismoil Jurjoni (1042—1136). Zayniddin Abul Fazoyil Ismoil ibn Husayn al-Jurjoni al-Xorazmiy ulug' olim va eng mashhur tabib hisoblangan. Ismoil Jurjon shahri (Eron shimoli)da tug'ilgan.

bo'lsa ham unringing ko'p qismini Xorazmda o'tkazgan va al-Jurjoniy al-Xorazmiy taxallusi bilan mashhur bo'lgan.

Asarlari: «Al-Xuffayi al-a'loiy» («Poyalarining yuqori qismi»), «At-Tibb al-mulukiya», «Kitob az-zahiraye Xorazmshohiy», «Kitob al-ahrod» («Hasad tufayli kelib chiqadigan kasalliklar»), «Kitob yodgor» («Essalik kitobi»), «Kitob fi rad alal-falosafo» («Faylasufanga qarshi raddiya kitobi»), «Kitob vasiyatnoma» va boshqalar.

А. А. Хайдаров

Abul Qosim az-Zamaxshariy (1075—1144). Abul Qosim Mahmud ibn Umar ibn Ahmad Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tug'ilgan. U dastlabki ma'lumotni o'qimishli otasidan olgan, 17 yoshga to'lganda Buxoroga borgan, shuningdek, bilimini oshirish yo'lida dunyoning ko'pgina shaharlarida bo'lgan.

Asarlari: «Al-Mufasssal» (arab tili grammatikasiga oid asar), «Muqaddimat ul-adab» («Adab ilmiga muqaddima»), «Asos ul-balogʻat» («Notiqlik asoslari» — lugʻatshunoslikka bagʻishlangan, arab tili fasohati va mukammalligi haqida fikr yuritadi), «Rabiyʻul-abror va nusos ayyar» («Egular bahori va yaxshilar bayoni» — asarda adabiyot va tarixga oid lafzalar beriladi), «Al-Qustos fil-laruz» («Aruzda oʻlchov», «Al-Kashshof» (asar Qurʻon haqiqatlariga bagʻishlangan), «Maqomat» («Maqomlar» asari ellik maqomdan iborat). Unga «Xorazm faxri», «Arab ustoz» kabi unvonlar berilgan.

Burhoniddin al-Margʻinoniy (1123—1197). Jahon tan olgan faqih Ali ibn Abu Bakr ibn Abd ul-Jalil al-Fargʻoniy ar-Rishtoniy al-Margʻinoniy Qurʻon, hadis ilmlarini mukammal egallab, fiqh — islom huquqshunosligi boʻrsida benihoya chuqur ilimga ega boʻlgan mutafakkirdir. U Burhon ud-din va l-milla (Islom dalili) va Burhoniddin al-Margʻinoniy nomlari bilan mashhur boʻlgan. Olim hoshlangʻich taʼlimni Margʻilonda olgan, keyin Samarqandga koʻchib borgan va butun umrini shu yerda oʻtkazgan. 1149-yili olim haj safariga yoʻl olgan.

«Hidoya» yuqoridagi asarining eng ixchami, izchil va mukammal shaklidir. U xanafiya mazhabidagi asosiy qoʻllanmadir.

«Hidoya» toʻrt juzdan iborat: birinchi juzga ibodat masalalari kiritilgan, bular — namoz, roʻza, zakot va haj kitoblardir. Ikkinchi juzdan nikoh, emizish, taloq, qullarni ozod qilish, topib olingan boʻlinang nasabini aniqlash, topib olingan narsa, qochib ketgan qullar, bedarak yoʻqolganlar, sherikchilik, vaqf mulki singari masalalar oʻrin olgan. Uchinchi juzda esa oldi-soldi, pul muammolari, kafolat, pulni birovga oʻtkazish, qozilarning vazifalari, guvohlik, berilgan guvohlikka qaytish, vakolat, daʼvo, iqtidor boʻlish, sulh, pulni saqlashga berish, qarz berish, sovgʻa, ifjara, homiylik, qullar va bosqinchilik masalalariga oid muammolar haqida soʻz boradi.

«Hidoya» bir necha asrlardan buyon Sharqda, shu jumladan, Markaziy Osiyoda ham huquqshunoslik bo'yicha eng asosiy qo'llanma bo'lib kelmoqda.

Umar Xayyom (1040—1123). G'iyosiddin Abdulfath Umar ibn Ibrohim Xayyom Nishopur shahrida tug'ilgan, g'aznaviyalar hokimiyati yemirilib, saljuqiylar davlati hukmronligi davrida yashab ijod etgan.

U Forobiy, Beruniy va Ibn Sinoning ilmiy, falsafiy-ma'naviy merosini yanada rivojlantirgan. U olin sifatida falsafa, riyoziyot, falakiyot va fizikaga oid bir qancha asarlar yozgan. Uning ruboiylari keng shuhrat qozongan («Ruboiyot»).

Asarlari: «Borliq va burchlanmoq to'g'risida risola», «Uch savolga javob», «Aql olami butun umumiy fanning predmeti to'g'risida», «Borliq to'g'risida risola», «Talab bo'yicha kitob» (Hamma mavjudot to'g'risida), «Ruboiyot», «Jaloliddin taqvimini», «Navro'zinoma» va h. k.

Umar Xayyom fikricha, narsalarda «umumiy aql» saxovat va himmat ko'rsatuvchi, «ijodchi aql» mavjud. Undan «umumiy jon», «umumiy buyum» kelib chiqadi. «Yaratuvchi aql»dan paydo bo'lgan olam harakat va o'sish jarayonini boshidan kechirib turadi. «Umumiy buyumlar» tabiatga bo'yisunadi. Tabiat to'rt unsur: havo, suv, o't, yer (tuproq)dan tashkil topgan.

Inson hayvonlardan o'zining so'zlashish qobiliyati bilan farq qiladi, olam obyektiv g'omunlar bilan rivojlanadi. «Sen, mendan oldin ham tun-kun bor edi», degan qoidaga asoslanadi Umar Xayyom.

Hoja Ahmad Yassaviy (1041—1167). Ahmad Yassaviy Sayramda Shayx Ibrohim oilasida dunyoga kelgan. U Buxoroda ta'lim olgan. «Yassaviya» tariqatining qoidalari Hoja Ahmad Yassaviyning «Hikmat» degan asarida bayon etilgan. Bu talablarga ko'ra, inson mehr-shafqat, halol-pok, o'z qo'l kuchi, halol mehnati bilan kun kechirish orqali Olloh visoliga yetishi mumkin.

Ahmad Yassaviy o'z she'rlarida mashhur mutasavvuf olim Mansur Halloj (858—922) nomini chuqur hurmat bilan tilga oladi.

Yassaviy mol-u dunyo to'plashga harakat qilmagan, bechorahol umrguzaronlik qilgan. U mol-dunyo va davlat o'rtinshga

mukasidan kelgan, xasis va oxiratni o'ylamaydigan kishilarni ogohlantirib, shunday deb yozgan edi:

*Beshak biling, bu dunyo barcha xalqdan o'taro,
Ishonmag'il molingga, bir kun qo'ldan ketaro,
Ota, ona, qarindosh, qayon ketdi, fikr qil,
To'rt oyog'li cho'bin oi, bir kun sango yetaro.*

Ahmad Yassaviy butun turkiyzabon xalqlarning madaniy hayotida muhim rol o'ynagan buyuk mutasavvuf olim, domshmand ulamo va ustoz sifatida shuhrat qozongan.

Mahmud Qoshg'ariy (XI asr). Mahmud Qoshg'ariy Markaziy Osiyoda ilk o'rta asr madaniyatining buyuk namoyandalaridan biridir. U turkiy tildani o'rganish sohasida keng shuhrat topgan. U XI asrda Movarounnaxrda somoniylar o'rmini qoraxoniylar sulolasi egallagan, turkiy adabiy til keng urf bo'la boshlagan davrda yashagan. Mahmud Qoshg'ariy Qashg'arda tug'ilib o'sgan bo'lsa-da, turkiy o'lkalarning ko'pgina shaharlarida bo'lib, til sohasida boy material to'pladi.

Asari: «Devoni lug'ati turk». «Devon»da 7500 dan oshiq turkiy so'z va iboralar izohlangan. Qoshg'ariy kishilarni ilm o'rganishga da'vat etgan, jaholat, kibr-u havoni, mol-u dunyoga hirs qo'yish, bahillik va ochko'zlikni qoralagan. Saxovat va himmat ko'rsatishni, ota-onani hurmat qilishni ulug'lagan.

Mahmud Qoshg'ariyning ma'naviy merosi jahon ilmiy jamoatchiligi tomonidan yuksak qadrlangan va u g'iyosiy tilshunoslikning asoschisi deb tan olingan. Olimlar yozishicha, «Devon»da dunyo xaritasi doira shaklida chizib ko'rsatilgan. Uning markazida Markaziy Osiyo joylashgan.

Yusuf Xos Hojib (XI asr). Yusuf Xos Hojib XI asrning ko'zga ko'ringan shoiri va mutafakkiri, u Boloso'g'un (Qirg'izistondagi To'qmoq) shahri yaqinida tug'ilgan.

Asari: «Qutadg'u bilig» («Baxiga elguvchi bilim»). Doston Qashqar hokimi Sulaymon Arslon Qoraxonga bag'ishlangan (1069). Unga Xos Hojib, ya'ni buyuk xonning maxsus maslahatchisi

degan unvon berilgan. Yusuf Xos Hojib inson kamoloti yo'llarini izlaydi. Uning fikricha, inson faqat jamiyatda, boshqa kishilar bilan o'zaro mulqotda, ijtimoiy-foydali mehnatda chinakam kamolotga etishadi. «Insonga foyda keltirmaydigan inson — o'lkidir», deb hisoblaydi.

Xos Hojib hokimlarga davlatni boshqarishda adolati bo'lishni maslahat bergan, ularni qonunsizlikka yo'l qo'ymaslikka chaqirgan, aks holda zulm kuchayishi, norozilik kelib chiqishi mumkin, degan fikrni bergan. Hokim dono bo'lsa, boshqaruvning negizini aql va adolat tashkil qiladi. Bu esa yalpi baxt-saodatga va farovonlikka olib keladi.

Odami kimligidan qat'iy nazar, inson bo'lishi lozim, chunki dunyoda faqat insoniylikka abadiyatlik qoladi. Shunga ko'ra inson faqat yaxshilik qilishi kerak.

Yusuf Xos Hojib inson kamoloti ustida qayg'urar ekan, unga yaxshilik va ilm orqali erishish mumkin, deydi. Yusuf Xos Hojib ilm-fan, ma'rifat orqali jamiyatning axloqiy muhitini sog'lomlashtirish g'oyasini targ'ib qilgan.

Turonliklar — «Qutadgu bilig».

Eronliklar — «Shohnomai Turkiy».

Chinliklar — «Adabul Muluk».

Mochinliklar — «Oyinul mamlakat».

Sharqilar — «Ziyatul umaro».

Yana boshqalar — «Pandnomai muluk» deb ta'riflagan va ataganlar.

Abdulxolig ibn Abdujamil G'ijduvoniy (1103—1179) Buxoro yaqinidagi G'ijduvon qishlog'ida tug'ilgan. G'ijduvoniy o'z ustozlari Hoja Yusuf Hamadoniylarga bag'ishlab ko'plab asarlar yozgan.

Asarlari: «Magomoti Hoja Yusuf Hamadoniy» («Hoja Yusuf Hamadoniylar fazilatlarini»), «Risoi shayx ush-shuyuk hazrati Hoja Abu Yusuf Hamadoniy».

Abdulxolig G'ijduvoniy Yusuf Hamadoniyni Buxorodagi to'rtinchi shogirdi (xalifasi) hisoblagan. G'ijduvoniy XIV asrda paydo bo'lgan «Nagshbandiya» tariqatining ma'naviy otasi va asoschisidir.

G'ijduvoniy Yassaviydan so'ng Hamadoniylar o'rniga o'tirib, ko'plab shogirdlarni tarbiyalab yetishtirgan. G'ijduvoniy o'z tariqatining qonun-qoidalarini mezonini ishlab chiqqan. Bu qoidalar «Rashxalar», ya'ni qatna («Tomchi»)lar deb ataladi.

Ahmad Yugnakiy (XII asr oxiri — XIII asr boshlari). Mahmud o'g'li Ahmad Yugnakiy Samarqand yaqinidagi Yugnak shahrida dunyoga kelgan.

Asari: Uning turkiy tilida yozilgan «Hibat ul-haqoyiq» («Haqiqatlar tuhfasini»). Asar axloqiy-didaktik yo'nalishga ega bo'lib, kishilarga «yaxshilik urug'ini sepi» uchun yashashni maslahat beradi. Dunyo bevalo, o'ltinchi, rohat-farog'atga intilish befoyda. Shuning uchun yaxshilik haqida o'ylash kerak. Inson taqdiri yaratuvchiga bog'liq. Lekin Olloh dunyoviy hayotning ma'nosi va go'zalligini inkor etmaydi. Izzat va hurmat mehnat, bilim va aql yordamida qo'lga kiritiladi. Kamtarlik insonni ulug'laydi, kalondimog'lik uni yerga uradi.

Yugnakiy, kishilarni saxovat va mehribonlik ko'rsatishga, sabrt-tog'atli bo'lishga, do'stni ehtiyoj qilishga undagan.

Najmiddin Kubro (1145—1221). Ahmad ibn Umar Abul Jannob Najmiddin al-Kubro al-Xivaqiy al-Xorazmiy Xivaq shahrida dunyoga kelgan. U yoshlik paytidayoq ilm istab Misrga borgan.

Musulmonlar shargida keng shuhrat topgan mutafakkir va mutasavvuf olimlardan biri — Majiddin Bag'dodiy (Fariddin Attorning otasi) va Bahoviddin Valad (Jaloliddin Rumining otasi) kabi yirik mutasavvuf olimlar Najmiddin Kubroning shogirdlaridandir. Shayx Najmiddin Kubro mo'g'ul lashkarlariga qarshi Urganch qal'asini himoya qilishda bosh-qosh bo'lgan. 1221-yili u mo'g'ul bosqinchilari tomonidan vahshiyona o'ldirildi.

Kubroviya tariqati musulmon shargida keng tarqalgan. Undan quyidagi kichik tariqatlar kelib chiqqan: Firdavsiya (Hindiston); Nurviya tariqati (Bag'dod); Rukniya tariqati (Xuroson); Hamadoniya tariqati (Kashmir); Ig'ishoshiya tariqati (Xuroson); Nurbaixshiya

(Xuroson); Ne'matulloiya (Eron, G'arbda va AQSHda hozir ham faoliyat ko'rsatmoqda).

Fariddin Attor — (1136 yoki 1119 yoki 1145-yillar tug'ilgan degan taxminlar bor. Asli ismi Muhammad. U 1114 yoshga kirib shahid bo'ladi).

Muhammadni — «Fariddin» (dinning yagonasi), «Shayx», «Sultonda fiyin», ya'ni fiftar sultoni, ilohiy isiq kuychisi, tahvid ilmini she'riy yo'l ila etgan zod, dunyoni ilohiy so'z bilan to'ldirgan, ma'nolar koshifi, ulug' shayx deb ulug'lagan. Davlathoh Samargandiy aytadi: «U shariat-u tariqatda, yagona shayx va niyozmandlik, o'rnatish-yonishda shamhi zamoni, irfon dengiziga cho'mgan va haqiqat daryosiga sho'ng'ib, durlar torgan kishi, deb ulug'lagan edilar. Kishilar uni Muhammad Fariddin ibn Ibrohim Shayx Attori Nishopuriy deb ataganlar.

Mo'g'ullar balo-qazoday Eron yerlarini talaydilar, shaharlarini yondiradilar, kitoblarni kuydirdilar, ulamolarni qator qilib so'yadilar. Har bir mo'g'ul askari qo'lga tushgan narsasini o'marib ketar, istagan odamni asir qilib, qul sifatida sotar yoki qilich bilan chopib tashlar edi. Rivoyat qiladikim, bir mo'g'ul askari Attorni asir qilib, bog'lab, sudrab borardi. Cho'lda sho'irni taniydirgan bir odam uchrab qoladi. U sho'irga rahmi kelib mo'g'ulga qarab: quligini menga sotgil ming dinor beraman, deydi. Mo'g'ul rozi bo'lib tunganda Attor: bu kam, sotma, men qimmatman, deb aytadi. Mo'g'ul ming dinorga bermay, yana sudrab ketadi. Yo'lida boshqa bir odam uchrab qoladi. U odam: mayli, roziman bir qop somon beraman deydi. Shunda Attor mo'g'ulga qarab, tezda rozi bo'lgin, men bundan ortiqqa arzimayman, deydi. Jahli chiqqan mo'g'ul sho'irni shu zahotiyoq qilich bilan chopib tashlaydi. U 114 yoshda edi.

A. Navoiy «Mabub-ul qulub» asarida shoirlarni martabalariga qarab tasnif etar ekan, Shayx Attorni payg'ambarona valiylik va vahiylik ne'matidan bahramand «magsadlari nazmdan asori ilohiy adosi va ma'rifat nomutanohiy (tugannas) imlosidan o'zga bo'lmagan sharif zollarining sardafari sifatida tilga oladi (4- bet).

Ijodi. Uning she'riy asarlari 250000 baytga yaqin: «Ilohiy-noma», «Asrorinoma», «Musibatinoma», «Haydarnoma», «Maz-xarul ajoyib», «Javharuz zot», «Xaylaj», «Muxtorinoma», «Xus-ravnoma», «Sharhul qalb», «Mantiqut tayr», «Bulbulinoma», nomli dostonlaridan tashqari shayxlar hayotiga oid «Tazniratul avliyo» nomli nasriy asar hamda g'azallardan, iborat katta meros qoldirgan.

Mahmud Chag'miniy (XII—XIII), Mahmud ibn Muhammad ibn Umar al-Chag'miniy Xorazmda tug'ilgan.

Chag'miniy o'qishni davom ettirish maqsadida Samargandga kelgan. Chag'miniy Abu Rayhon Beruniydan keyingi Xorazm ilmiy maktabining eng yirik olimi deb tan olingan. U astronomiya, rivoziyot, tabobat, jo'g'rofiya va boshqa sohalarida ham shug'ullangan. Shuning uchun uni qomus tuzgan alloma deb taniganlar.

Asarlari: «Mulaxxas fi-l-xay'a», «Saylanma», «To'g'iz so-nining rivoziyoidagi o'rni haqida risola», «Merosni bo'lish masalarida rivoziyot usullariga sharh» va boshqalar.

Chag'miniy aytadiki, «Quyoshni o'zidan nur tarqatuvchi sayyoralarining markazi deb hisoblash mumkin». «Oy o'z nuriga ega bo'lmadan uni quyoshdan oladi». Uning tabiatga bergan ta'rifi diqqatga sazovor: «Tabiat har qanday harakat va sokinlikning manbat». Chag'miniy o'sha davr astronomiyasini yangi pog'onaga ko'tardi.

Bahovuddin Naqshband (1318—1389). Markaziy Osiyoda XIV asrda vujudga kelgan tasavvuf tarigalaridan biri «Naqshbandiya» Hoja Muhammad Bahovuddin Naqshband nomi bilan bog'langan. Naqshband Buxoro yonidagi Qasri Orifon qishlog'ida tug'ilgan.

Naqshband Muhammad Boboi Sannosi qo'lida tarbiya topgan, keyinchalik unga Sayid Mir Kulol rahnamolik qilgan. Bu inson atog'li mutasavvuf olim bo'lib, Bahovudдиниni har tomonlama kamol topiradi.

Naqshband ta'limotining asosida ixtiyoriy ravishdagi faqirlik va «Dil — ba yor-u, dast — ba kor», degan g'oya yotadi.

Naqshbandiya tariqatining poklik, to'g'rilik, adl-u insof, mehr-u shafqat, imondorlik, mehnatsevarlik, vatangparvarlik kabi ilg'or umumbashariy tamoyillari alohida ahamiyatga ega.

Taftazoniy (1322—1392). Sa'duddin Taftazoniy Ashxobod shahri yaqinidagi Taftazon qishlog'ida tug'ilgan. U islom falsafasi, kalom, mantiq, handasa, she'rīyat va arab tili grammatikasiga oid ko'plab asarlar yozgan.

Asarlari: «Tahzib al-mantiq va l-kalom» («Mantiq va kalomga sayqal berish»), «Maqosid fi ilm al-kalom» yoki «Ma-qosid al-tolibin fi usul ad-din» («Din asoslarini izlovchilarning maqsadlari»), «As-Sa'diya» (Kotibiyning mantiqqa oid «Ash-shamsiya» risolasiga yozilgan sharh), «Al-mutavval» («Keng talqin»), «Muxtasar al-maoniyy» («Qisqacha ma'nolar»), «Al-irshod al-xodiy» («Yo'l boshlovchi rahbar»), «Al-maqosid ar-tolibin» («Tolibni ilmlarning maqsadlari»), «Risola fi zavoye al-musallas» («Uchburchakning burchaklari haqida risola») va boshqalar.

Taftazoniy qirg'dan ortiq asar muallifidir. Olimning e'tiqodiga ko'ra xudo insonlarga xayri ishlar qilishni buyurgan, g'ayritisha ri'y ishlari uchun esa insonning o'zi javobgar bo'ladi.

U islom falsafasi — kalomga mantiqiy xulosalar tatbiq etib, uni boyitdi va ilohiyot fani rivojlanishiga ulkan hissa qo'shdi.

Mir Said Sharif Jurjoniy (1339—1413). To'liq ismi Ali binni Muhammad binni Ali Husayni Jurjoniy Astrobod shahri yaqinidagi Tog'u qishlog'ida dunyoga kelgan. Temur tomonidan Sheroz fath etilgach, boshqa olimlar qatori Samargandga kelgan.

U o'z zamonasining yirik allomasi bo'lib, o'sha davr fanlarining barcha sohaslarida faoliyat ko'rsatgan: islom falsafasi — Kalom, mantiq, til, tabiatshunoslik, huquq va falsafaga oid risolalar, shuningdek, ko'plab olimlarning asarlariga sharhlar yozgan.

Asarlari: «Avsat dar mantiq» («Mantiqda o'rta xulosa»), «Dunyoni aks ettiruvchi ko'zgu» (risola).

Jurjoniy Samargandda 20 yildan ko'proq samarali ijod etgan. Amir Temur vafotidan keyin Sherozga qaytib ketadi.

Xoja Muhammad Porso (1348—1420). Muhammad bin Mahmud al-Hofiz al-Buxoriy (Hojja Porso) Buxoroda tavallud topgan. U naqshbandiya maktabining eng ko'zga ko'ringan olimlaridan biri. Hoja Porso Qur'on, hadis, kalom kabi turli diniy ilmlarni chuqur o'rgangan donishmand («Porso» dindor) edi. Porso Naqshbandning ikkinchi xalifasi bo'lgan.

Asarlari: «Risolat qudsiya» («Hojja Bahovuddinning qudsiy kalimalari haqida risola»), «Az anfozi qudsiyai mashoyixi tariqat» («Tariqat mashoyixlarining qudsiy kalimalaridan»), «E'tiqodot» («E'tiqod haqida risola»), «Tahqiqot» («Tasavvuf istilohlari haqida risola»), «Tafsiri Qur'on» («Qur'on tafsiri»), «Al-hadis ul-arba'una» («Qirg' hadis»), «Risola dar odobi murid» («Murid odoblari haqida risola»), «Sharhi «Fiqhi Kaydoniy» («Fiqhi Kaydoniy» asarining sharhi), «Fasl ul-xitob bi-vusuli-ahbob» («Do'stlar visoliga yetishishda oq ila qorani ajratuvchi kitob»), «Muxtasari ta'rixi Makka» («Makka shahrining qisqacha tarixi»), «Magomoti Hoja Alouddin Attor» («Alouddin Attor magomati»), «Magomoti Hoja Bahovuddin Naqshband» («Hojja Bahovuddin Naqshband magomati»).

Porsoning shariat va tariqat masalalariga bag'ishlangan va unga katta shuhrat keltirgan asari — «Fasl ul-xitob bi-vusu-li-l-ahbob» («Do'stlar visoliga yetishishda oq ila qorani ajratuvchi kitobi») risolasidir.

Qozizoda Rumiy (XIV asr oxiri — XV asr boshi). Markaziy Osiyo madaniyatiga katta ijodiy ta'sir ko'rsatgan alloma Salohiddin Muso ibn Muhammad ibn Mahmud Qozizoda Rumiy hozirgi Turkiyaning Bursa degan joyida tug'ilgan. Otasi Hoji Afandi Bursaning qozisi bo'lgan. Salohiddinning tug'ilgan yili ma'lum emas. Tavalludi 1354—1364-yillar orasida degan taxminlar bor. U Samargand shahriga ilm olish maqsadida kelgan. Keyinchalik Amir Temur ulamlari gatoridan munosib o'rin egallaydi. Temurning saroy astronomi Mavlono Ahmaddan astronomiya va matematikadan tahsil olgan. Otasining qozilik lavozimi va rum bilan shuhrat qozongan.

Temur vafotidan so'ng u Ulug'bek bilan birgalikda Hirotda boradi, astronomiya, matematika sohasida unga ustozlik qilgan, bir necha vaqt Samarqandda — Ulug'bek madrasasida ishlaydi. Jurioniy bilan ilmiy muloqot va munozaralar olib borgan. Ulug'bek rasadxonasini qurishda Qozizoda va Jamshid Koshiy faol ishtirok etganlar. Bu yerda ilmiy tekshirishlarga Qozizoda Rumiy boshchilik qilgan. Uning vafotidan so'ng Ali Qushchi bu ishini davom ettirgan.

Asarlari: «Risola fi-l-hisob» («Hisob haqida risola»), «Sharhi mulaxxis fi-l-xay'a» («Astronomiya haqida qisqacha risolaning sharhi»), «Sharhi ashkol at-ta'sis» («Asoslangan jumtalarga sharh»), «Risola al-jayb» («Sinus haqida risola»), «Dastur al-amal va tashiq al-jadval» («Amal dasturi va jadvallarini tuzish»), «Risola fi ilm al-hay'a» («Astronomiya ilmi haqida risola»), «Risola fi rub' al-mujayab» («Sinus kvadrat haqida risola») va boshqalar.

Ulug'bek (1394—1449). Ulug'bek Eronning g'arbida joylashgan Sultoniya shahrida bobosi Temurning harbiy yurishi paytida tug'ilgan. U Shohruh Mirzoning to'ng'ich o'g'li, unga Muhammad Tarag'ay ismi berilgan. Shohruh to'ng'ich o'g'li Ulug'bekni 1411-yili Movarounnaxr va Turkistonning hokimi etib tayinlaydi.

Ulug'bekning ustozlari Mavlono Ahmad va Qozizoda Rumiyalar bo'lgan. Ular Ulug'bekka astronomiya va matematikadan ta'lim berganlar. 1420-yili Samarqandda Ulug'bek madrasasi ochiladi. Unda Qozizoda, Ulug'bek, Koshiy va Ali Qushchilar ta'lim berganlar.

Asarlari: «Ziji Ulug'bek», «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», «Risolayi Ulug'bek», «Tarixi arba' ulus» («To'rt ulus tarixi»). 1994-yilda Ulug'bek tavalludining 600-yilligi munosabati bilan mamlakatimizda va chet ellarda katta tantanalar bo'lib o'tidi.

Sharafiddin Ali Yazdiy (vafoti — 1454-yil). Sharafiddin Ali Yazdiy Eronning Yazd shahriga qarashli Taft mavzeida taxminan XIV asrning oxirgi choragida tug'ilgan.

Ali Yazdiy «Zafarnoma» degan mashhur asarning muallifi. U she'rlar ham bitgan. Undan qolgan ilmiy-madaniy meros adabiyot va tili uslub, she'riyat nazariyasi, ilmiy nujum, falsafa, tasavvufning nazariy masalalariga oiddir. U Hirotda, Samarqand shaharlarida yashagan.

Asarlari: «Hulal-i muttaraz dar muammo va lug'az» («Muammo va topishmoqlar borasida bezakli jomaa»), «Mavotin yo manozir dar muammo» («Muammo fanida turar joy va manzaralar»), «Kitob fi ilmi-usturlub» («Usturlub ilmi bo'yicha kitob»), «Devoni Sharafi Yazdiy» («Sharafi Yazdiyning she'rlar to'plami»), «Sharhi Asamoi Alloh» («Alloh ismlarining sharhi»), «Tuhfat ul-faqir va hadyat ul-haqir» («Faqirning tuhfas-yu, haqirning hadyasi»), «Munshaot» («Xatlar to'plami»), Amir Temur tarixining she'riy bayoni «Zafarnoma» («Fathnomai Sohibqiron»).

G'iyosuddin al-Koshiy (vafoti — 1429-yil). Jamshid ibn Ma'sud ibn Mahmud G'iyosuddin al-Koshiy XIV—XV asrlarda yashagan eng mashhur siymolardan biridir. Uning bobosi Mahmud ibn Yahyo ibn al-Hasan al-Koshiy ziyoli odam bo'lib, rivoziyot va astrologiyaga oid risolalar yozgan.

Qozizoda Rumiyning maslahati bilan Ulug'bek 1416-yili al-Koshiyni Samarqandga taklif etgan.

Koshiy «Miftih al-hisob» («Hisob kaliti») asari bilan mashhur bo'lgan. Bu asar rivoziyot qomusi deb tan olingan. Bunda o'ni kasrlar to'g'risida fikr yuritiladi.

Asarlari: «Jizi Hogoniy», «Miftoh al-hisob» («Hisob kaliti»), «Risola al-muhitaya», «Sullam as-samovot» («Osmonlar narvoni»), «Nuzhad al-hadoyiq» («Bog'lar sayri»).

Ali Qushchi (vafoti — 1474-yil). Aloudin Ali ibn Muhammad al-Qushchi «o'z davrining Batimusi» bo'lib tanilgan. Keyinchalik otasidan yetim qolgach, uni Ulug'bek o'z tarbiyasiga olgan. Ali rahbarlik qilgan. Ali Qushchining targ'ibotchilik faoliyati tufayli Yevropaga keng tarqaladi.

Asarlari: «Risola fi-l-hisob» («Hisob haqida risola»), «Risolai qusur» («Kasrlar risolasi»), «Risola al-fathiya» («G'alaba risolasi»), «Risola al-Muhammadiya fi-l-hisob» («Hisob haqida»), «Risola fi halla ash-shakl al-hilol» («Hilolsimon shakllarni o'ichash haqida risola»), «Risola dar ilmi hay'at» («Astronomiya ilmi haqida risola»), «Sharhi Ziji Ulug'bek» («Ulug'bek «Ziji»ga sharh») fors tilida yozilgan, «Xitoyнома», «Risolai mantiq», «Risola al-Mufridiyya».

Ali Qushchi Markaziy Osiyo madaniyati va fani taraqqiyoti tarixida alohida o'rin tutadi.

Xoja Ahror (1404—1490). ^{asrlar} Hazrat Xoja Ubaydulloh Ahror Shosh — Toshkent viloyati muzofotlaridan Bog'istonda tug'ilgan. 1490-yilda Samarqandda vafot etgan.

Dastlabki ma'lumotni Toshkentda olgan bo'lajak mutasavvuf tasavvuf ilmi asoslarini 1428—1431-yillarda Hirotda o'rgan. Xoja Bahouddin Naqshbandning shogirdi bo'lgan Ya'qub Chariyga qo'l berib, undan ta'lim olgan.

1431—1432-yillar orasida Xoja Ahror Toshkentga qaytib, naqshbandiya tariqatini yanada rivojlantiradi. U dehqonchilik va tijorat ishlari bilan faol shug'ullangan.

Asarlari: «Faqarot ul-orifin» («Oriflar so'zlaridan parchalar»), «Volidiya» (Tariqat yo'liga kimganlarning axloq odobi), «Havroiyya» (mashhur mutasavvuf shoir Abu Sa'id Abdulxayrning (XI asr) «Havro» (hurlar) so'zi bilan boshlanadigan ruboiysiga sharhlar.

Abdurahmon Jomiy (1414—1492). Abdurahmon Jomiy Nishopur yaqinidagi Jom shahrida ruhoniy oilasida tavallud topgan. U o'z umrini asosan Hirotda o'tkazgan.

Jomiy boshlang'ich ma'lumotini otasidan oladi. Hirotda yirik olimlar tomonidan o'z bilimini oshiradi. So'ngra u Samarqandga borib, Ulug'bek madrasasida Ulug'bek, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi kabi allomalarning ma'ruzalarini eshitgan.

Jomiy Shayx Sa'diddin Qoshg'ariydan tasavvuf ilmidan dars olgan. Tez orada unga qo'l beradi, so'ngra o'z piirining qiziga uylanadi. Alisher Navoiy Jomiyini o'ziga pir va ustoz deb hisoblagan.

Asarlari: «Nafahot ul-uns», «Lu'lat ul-asror», «Ashiat ul-lamaot», «Risolai musiqiy», «Risolai muammoo», «Haftavrang», («Silsilat uz-zahab», «Tuhfat ul-asror», «Subhat ul-asror», «Yusuf va Zulayho», «Layli va Majnun», «Salomon va Absol», «Xiradnomai Iskandariy»).

Bulardan tashqari ko'plab she'riy devonlar tuzgan.

Jomiy asarlarining bir qismi diniy va falsafiy mazmunga ega. U tasavvufning eng yirik arbobi bo'lib, o'z qarashlarini quyidagi asarlarida bayon qilgan: «Naqshi fusus» («Ma'nolar naqshi»), «Shavohidi nubuva» («Payg'ambarlikka dalillar»), «Naqshbandiya ta'limoti haqida risola», «Haj qilish yo'llari haqida risola» va h.k.

Jomiy she'riyat nazariyasiga oid ko'plab asarlar yozgan: «Risolai aruz», «Sharhi bayt», «Masnaviy», «Sharhi ruboiyot», «Risolayi gofiya», «Risolayi muammoyi manzum» va boshqalar. Musiqaga oid «Risolai musiqiy» asari shuhrat topgan.

Shayx Sa'diy yo'llidan borib Abdurahmon Jomiy «Bahoriston» deb nomlangan asar ham yaratgan.

Alisher Navoiy (1441—1501). ^{asrlar} Hazrat Nizomiddin Mir Alisher Navoiy Hirot shahrida tavallud topgan. 1466—1468-yillarda u Samarqandda yashagan, 1469-yili Husayn Boyqaro ilimiga ko'ra Hirotda qaytgan.

1472-yilda Boyqaro Navoiyni vazirlik lavozimiga tayinlaydi.

Hazrat Navoiy o'z zamonasining yetuk mutafakkiri, shoiri, davlat arbobi ekanligi tarixdan ma'lum.

Asarlari: «Badoyi' ul-bidoya» («Badiiylilik ibtidosi»), «Vaqfiya» (1481-yil), «Xamsa». Bu asar 3 yilda — 1483—1486-yillarda yozib tugallangan. U beshita dostonni o'z ichiga oladi: «Hayrat ul-abror» («Yaxshi kishilarning hayratlanishi»), «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'at sayyor» («Yeti sayyora»), «Saddi Iskandariy» («Iskandar devori»), «Navodir un-nihoya» («Behad noditliklar»), «Zubdat ul-tavotir» («Tarixlar qaymo-g'i»), «Holoti Sayid Hasan Ardasher», «Holoti Paxlavon Muhammad», «Xamsat ul-mutahayyirin» («Besh hayrat»), «Majolis un-nafois», «Mezon ul-avzon» («Vaznlar o'ichovi»), «Xazoyin ul-maoniyy» («Ma'nolar xazinasi»), «Chor devon»

nomi bilan ma'lum bo'lgan bu buyuk majmua 45 ming mistraga yaqin she'rlarni o'z ichiga oladi.

Uning tarkibiga quyidagi asarlar kirgan: «G'aroyib us-sig'ar» («Botalik ajoyibolari»), «Navodir ush-shabob» («Yig'itlik davri nodirliklari»), «Badoye' ul-vasait» («O'rta yosh kashfiyotlari»), «Favoyid ul-kitob» («Keksalikdagi foydali mulohazalar»),

«Mufradot» risolasi, «Sittai zaruriya», «Fusuli arbaa» turkum qissalari fors tilida yozildi. Ular 12 mingdan oshiq she'rlar va muammolardan iborat. «Foniya» taxallusi bilan alohida devon tuzdi. «Lison ut-tayr» (1499-yil); «Muhokamat ul-lug'atayn» (1499-yil); «Mahbub ul-qulub» («Ko'ngillarning sevgani»).

Davlatshoh Samarqandiy (1435—1495-yillar). Davlatshoh ibn Alouddavla Baxtishoh al-Roziy as-Samarqandiy taxminan 1435-yilda yirik harbiy xizmatchi oilasida tug'ilgan. U Shohruh va Husayn Boyqaroning harbiy yurishlarida ishtirok etgan.

Asari: «Tazkirat ush-shuaro» («Shoirilar tazkisasi»). Bu asar g'oyat mashhur bo'lib, uni yaratishda muallif o'nlab manbalardan foydalangan. Tazkirada VII—XV asrlarda yashab ijod etgan 155 dan ortiq shoir haqida qisqacha ma'lumot berilgan.

Kamoliddin Behzod (1455—1537). Butun musulmon Sharqisani'ati tarixida chuqur iz qoldirgan buyuk musavvir Kamoliddin Behzod Hirotda tavallud topadi. Hirotning mashhur musavviri Amir Ruhillo uni o'z tarbiyasiga oladi. Behzodning buyuk musavvir, naqqosh bo'lib yetishishida Alisher Navoiyning roli katta.

Asarlari: Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»siga ishlangan miniatyuralar, Husayn Boyqaroning majlislari tasvirlangan muraqqa'dagi 40 dan ortiq go'zal miniatyura, Abdurahmon Jomiyning «Salomon va Absol» asariga ishlangan rasmlar, Amir Xusrav Dehaviyning «Xamsa»siga ishlangan 33 ta miniatyura, Sa'diyning «Bo'ston» asariga ishlangan rasmlar, Nizomiy Ganjavining «Panj ganj»iga chizilgan miniatyuralar, Abdulloh Xotifiyning «Temurnoma» asariga chizilgan rasmlar, Sa'diyning «Guliston» asariga chizilgan miniatyuralar, Abdurahmon Jomiy tasviri, Husayn Boyqaro tasviri, Shayboniyxon tasviri, Shoh Taxmas

tasviri, Shoir Abdulloh Xotifiy tasviri, Tuyalar jangi, Raqsi darvish (Darvishlar raqsi), Samarqanda madrasa qurilishi va boshqalar.

Xondamir (1473—1534). G'iyosiddin Muhammad ibn Hoja Humonuddin ibn Hoja Jaloluddin Muhammad ibn Burhonuddin Xondamir Hirotda tug'ilgan.

U ilm-fanning ko'pgina sohalarini puxta egallab o'z davrining tanig'it tarixchi olimi bo'lib yetishgan. Xondamirning olim bo'lib shakllanishida Alisher Navoiy katta rol o'ynagan. U Navoiy kutubxonasida xodim, keyinroq esa mudir bo'lib ishlagan.

Asarlari: «Ma'osir ul-muluk» («Hamasr podshohlarning tarixi»). Bu asarda ulug' siymolarning naqlari keltirilgan; «Xulosat ul-axbor fi bayon ul-ahvol ul-ahyor» («Xayri kishilar ahvolini bayon etish borasida xabarlar xulosasi»), «Makorim ul-axloq» («Olijanob xulqlar»), «Dastur ul-vuzaro» («Vazirlar uchun qo'llanma»), «Nomai nomi» («Atoqli nomalar»), «Habib us-siyar» («Inson zoti xabarleri va do'sining tarjimai holi»), «Humoyunnoma». Xondamir «Naqiy» taxallusi bilan she'rlar yozgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483—1530). Zahiriddin Muhammad Bobur Andijonda, Farg'ona ulusining hokimi Umar Shayx Mirzo oilasida tug'ilgan.

Bobur adib, shoir, olim, ayni vaqtda, yirik davlat arbobi bo'lib, Hindistonda boburiylar sulolasiga asos solgan.

Asarlari: «Boburnoma», «Mubayyin» («Bayon etilgan»), «Xatti Boburiy», «Harb ishi», Aruz haqidagi risolalari, «Mubayn», «Mufasssal».

Mahdumi A'zam (1463—1542). Mahdumi A'zamning to'liq ismi — Sayyid Ahmad Hojagi ibn Sayyid Jaloliddin Kosoniy Dahbediy bo'lib, u Farg'ona vodiysining Koson shahrida tug'ilgan. U yirik diniy va siyosiy arbob, naqshbandiya tariqatining rahnamosi va nazariyotchisi edi. Mahdumi A'zami ko'pgina sultonlar o'zlarining piri deb e'lon qilganlar.

U tasavvuf nazariyasi, amaliyoti, xususan, naqshbandiya ta'limotini rivojlantirib, 30 dan ortiq kitoblar yozdi.

Asarlari: «Astor un-nikoh» («Nikoh sirlari»), «Ganjnoma», «Risolat un-samiyyatun» («Samo risolasi»), «Bayoni zikr» («Zikr bayoni»), «Risolai silsilai Xo'jagon», «Sharh g'azali Ubaydiy», «Risolai Naqshbandiyya», «Risolat un-vujudiyatun» va boshqalar.

Abulg'ozixon (1605—1664). **Abulg'ozixon** Urganchda tug'ilgan.

U kishi tarixnavis olim. U Xiva xoni Arab Muhammadxonning o'g'li bo'lib, yigirma yil davomida Xivada hukronlik qilgan. Tibb ilmini ham yaxshi o'rgangan, maxsus tibbiy asar ham yozib qoldirgan.

Abulg'ozixon yaxshi hunar egasi, she'riyatni yaxshi bilgan, turli tillarni egallagan, o'rgan podshohlar, ularning faoliyatlaridan yaxshi xabardor, bilimdon, ajoyib muarrix bo'lgan.

Asarlari: «Shajarai turk», «Shajarai tarokima» («Turkmanlar tarixi»), «Manofe' ul-inson». Bu asar tibb ilmiiga bag'ishlangan.

—*—

Muhammad Sharif Buxoriy (XVII asr). Muhammad Sharif ibn Muhammad al-Husayniy al-Alaviy al-Buxoriy (valfoi 1697-yil) Movarounnahrning yirik mutafakkirlaridan biri, falsafa, tarix, she'riyat, huquq, tilshunoslik kabi sohalarini chuqur egallagan olim bo'lgan.

Asarlari: «Ar-risola ad-davriyya» («Davriylik haqida risola»), «Takammule at-talime» («Takmilning to'ldirilishi»), «Tahzib», «Kitobi favoidi hogoniyva» («Hogonga foydali maslahatlar kitobi»), uning she'riy «Devoni» ham bo'lgan.

—*—

Turdi Farog'iy (XVII asr). Turdi Farog'iy Jizzax hududidagi Farog' qishlog'ida tug'ilgan. Turdining hayoti va ijodi haqida tarixiy manbalarda yetarli darajada ma'lumotlar qolmagan. U «Farog'iy» taxallusi bilan o'zbek va tojik tillarida she'rlar yozgan.

Turdining adabiy merosi 18 she'r dan iborat bo'lib, ulardan 12 tasi g'azal, 5 tasi muxammas va bittasi fard turiga o'xshaydi.

she'rlarining aksariyat qismini Subhonqulixon to'g'risidagi mashhur hajiyalar tashkil qiladi.

—*—

Boborahim Mashrab (1640—1711). Boborahim Mulla Vali o'g'li Mashrab Namanganda bo'zchi-kosib Valibobo oilasida dunyoga kelgan. Mashrab din asoslari va falsafadan kuchli bilim sohibi bo'lgan.

Uning asarlari tasavvufiy-axloqiy yo'nalishda bitilgan. Ularda pir-murshidlar nomini hurmat bilan tilga oladi. Shu bilan birga hayotiy ishq-muhabbat mavzui ham Mashrab ijodida g'azal, mustahzod, muraqba va muxammaslarda aks etgan.

Asarlari: «Mabdei nur», «Kimyo», shuningdek, she'riy majmualar.

—*—

So'fi Olloyor (1644—1724). So'fi Olloyor Kattago'rg'on bekligiga qarashli Minglar qishlog'ida tavallud topgan. So'fi Olloyor dastlab Shayxlar qishlog'idagi diniy maktabda, so'ng Buxorodagi madrasalarda ta'lim olgan. So'fi Olloyor tasavvufni puxta o'rganish natijasida shayxlik martabasiga ko'tarilgan.

Asarlari: «Maslak ul-muttaqiyn», «Sabot ul-ojizyn», «Murod ul-orifn», «Siroj ul-ojizyn», «Mahzan ul-mu'inn», «Najot ul-tolibin» kabi asarlar yaratgan. So'fi Olloyor tasavvuf rivojiga katta hissa qo'shgan. Uning asarlari o'zbek tilida yozilgan bo'lib, til tarixini o'rganishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

—*—

Maxtunquli (1733—1793). Mashhur turkman shoiri va mutafakkiri Maxtunquli 1733-yilda dunyoga kelgan. O'z ilmini oshirish uchun Xiva, Buxoro va Andijon madrasalarida tahsil olgan.

Maxtunquli tarqoq turkman qabilalarini birlashtirishni, yagona bir davlat barpo qilishni orzu qilgan.

Maxtunquli pandomalarida inson o'z mohiyati va qadriini bilishga, avlodlarning yaxshi xislatlarini egallashga da'vat etiladi, takabburlik, dilozorlik, mol-davlatga xirs qo'yish kabi salbiy xislatlar qoralanadi. Uning asarlari asosan axloqiy-didaktik yo'nalishga ega bo'lib, kishilarni yuksak insoniy fazilatlar ruhida

tarbiyalaydi. Maxtumdul Ahmad Yassaviy, Hazrat Navoiy ijodiga katta havas bilan qaraydi.

Uvaysiy (1779—1845). Jahon otin — Uvaysiy Margʻilon shah-
rining Childuxtaron mahallasida dunyoga kelgan. Jahon otin oʻqimishi oilada oʻsib voyaga yetgan. Uning otasi toʻquvchi, kosiblik qilgan, oʻzbek va tojik tillarida sheʼrlar yozgan, onasi Chinnibibi esa oʻz davrining donishmand ayollaridan boʻlib, maktabdorlik bilan shugʻullangan. Jahon otin xal-savodni oilada oʻrgangan, soʻng onasining yonida maktabdorlik ishlariga koʻmaklashib tajriba ortirgan. Shoiraning hayoti Margʻilon va Qoʻqon adabiy muhitida, isteʼdodli adib va shoirlar davrasida oʻtgan. Uvaysiy Mohlaroyim — Nodira bilan ijodiy hamkorlikda badiiy asarlar yaratgan, saroyda sheʼriyat ilmidan dars berib, ustozlik qilgan.

1842-yili Buxoro amiri Nasrulloxon Qoʻqonni egallagach, u Margʻilonga qaytib umrining oxirigacha shu yerda yashagan. Shoiraning 4 ta devon tuzganligi maʼlum.

Shoira oʻz sheʼrlarida odamiyligni, vafodor yorni, muhabbatni, visolni kuylaydi.

Asarlari: «Devon», «Shahzoda Hasan», «Shahzoda Husan» liro-epik asarlari; «Vogeoiti Muhammad Alixon» (tarixiy doston).

Maxmur (vafoti 1844-yil). Maxmur taxallusi bilan tanilgan Mahmud Mulla Shermuhammad oʻgʻli XVIII asrning oxirgi choragida Qoʻqon shahrida ziyoli oilasida dunyoga keldi. Otasi Mulla Shermuhammad oʻzbek va tojik tillarida Akmal taxallusi bilan sheʼrlar yozib, ikkita devon tuzgan. U Umarxon saroyidagi ijodkorlardan biri boʻlib, sheʼr ixlosmandlari oʻrtasida nom chiqargan edi.

Maxmur otasi tashkil etgan mushoitalarda, subhatlarda ishtirok etar edi. Mahmud Qoʻqondagi Madrasai Mirza tahsil koʻrgan, fors tilini mukammal bilgan. Uning «Hapalak» sheʼri mashhur.

Gulxaniy (XVIII asr oxiri — XIX asr birinchi yarmi). Muhammad Sharif Gulxaniyning hayoti va ijodi toʻgʻrisidagi

maʼlumotlar deyarli yoʻq. U Qoʻqon adabiy muhitida ijod qilib, oʻzbek badiiy nasri taraqqiyotiga salmoqli hissa qoʻshgan.

Amir Umarxon saroyidagi ijodkorlar bilan ijodiy hamkorlikda ishlarni tebratgan. Fazliy Namangoniy tuzgan «Majmuat ush-shuaro» tazkirasida Gulxaniy asarlariga biron oʻrin berilgan.

Gulxaniy Jurʼat taxallusi bilan ham forsiyda sheʼrlar bitgan. U oʻzining «Zarbulmasal» asari bilan keng shuhrat topgan.

Munis Xorazmiy (1778—1829). Yirik oʻzbek shoiri, tarixnavis olim, tarjimon, xattot va maʼrifatparvar Amir Avazbiy oʻgʻli Shermuhammad Munis Xivada tugʻilgan. U tarixiy asarlar yozgan, shoir sifatida devon tuzgan, tarixiy asarlarni oʻzbek tiliga tarjima qilgan. Pedagog sifatida yoshlarga atab «Savodi taʼlim» nomli risola yozgan. Shermuhammad Munis badiiy ijodining koʻpgina sohalarida tarakali faoliyat koʻrsatgan.

Asarlari: «Savodi taʼlim». Unda xattotlik qoidalarini bayon qilingan. «Munis ul ushshoq» (devon), «Firdavs ul-igʻbol» (tarixiy asar), Mirxondning «Ravzat us-safo» nomli tarixiy asarining kichik jildini oʻzbek tiliga tarjima qiladi.

Ogahiy (1809—1874). Muhammadrizo Erniyozbek oʻgʻli — Ogahiy Xiva atrofidagi Qiyot qishlogʻida tugʻilgan. Undan boy pidiy meros qolgan.

Asarlari: «Bayoz mutafarriqai forsiy» (bayoz), «Riyozi ud-davla», «Jomeʼ ul-vogeoiti Sultoniy», «Zubdat ul-tavorix», «Gulshani davlat», «Shohridi iqbol» (tarixiy asar), «Qasidat shihat» (Feruza bagʻi shlangan).

Ogahiy tarjima ishlari bilan ham shugʻullangan. Saʼdiy Sheraziyning «Guliston», Nizomiyning «Haft paykar», Hiloning «Shoh va gado», Kaykovusning «Qobusnoma», Koshoning «Axloqi Mustasiniy», Jomiyning «Yusuf va Zulayho» kabi badiiy, tarixiy, axloqiy, falsafiy asarlarni oʻzbek tiliga tarjima qilgan.

Komil Xorazmiy (1825—1899). Pahlavon Niyoz Muhammad Komil Xorazmiy Xivada mudarris Abdulla Oxun oilasida tugʻildi.

Komil — shoirning adabiy taxallusi. U maktabni tugatgach, Xivadagi madrasalardan birida o'qigan. U musiq va xattotlik san'atini ham yaxshi egallagan.

Feruzxon (1865—1910) davrida mirzaboshi va devonbegilik lavozimlarida ishlagan. Uning ijodida ma'rifatparvarlik g'oyalari yetakchi o'rinni egallaydi.

Asarlari: «Kamol», «Dar bayoni ta'rifi va tavsifi Toshkand», «Tillo soat», «Toshkent» (qasida), «Tanbur chiziqdari» nomli notani birinchi bo'lib yaratgan. «Rost» maqomining bosh qismini notaga tushirgan. «Murabba'i Komil», «Peshavi Feruz» singari kuylarni notaga solgan.

Asarlari: «Alg'i-yoso», «Zi bedodi gardun», «Dod az dasti charxi dun» (forsiy g'azallar), «Ta'mo», «Ro'za», «Mullo imom» (o'zbek adabiyotidagi eng yaxshi an'nalarni yorqin ifodalagan asarlar).

Ahmad Donish (1827—1897). Ahmad Donishning to'liq ismi Ahmad ibn Mir Nosir Ibn Yusuf al-Xanafi as-Siddiqiy al-Buxoriy bo'lib, Buxoro shahrida tug'ilgan. Ahmad Donish falsafa, ijtimoiy-siyosiy, badiiy yuksak asarlar yaratgan. U astronomiya bilan astoydil shug'ullangan, xattotlik va me'morchilik bilan ham mash'gul bo'lgan. U ma'lum vaqt Buxoro amiri Amir Nasulloh (1827—1860) saroyida xizmat qilgan, uch marta elchilar tarkibida Peterburgda bo'lib, g'arb madaniyati bilan yaqindan tanishgan. **Asarlari:** «Majmuai hikoyati Ahmadi Kallaa», «Munozir al-Kavokib» («Yulduzlarni kuzatish»), «Risolat dar ilmi kurra» («Globus haqida risola»), «Izti'roji bul va arzi balat» («Joylarning uzunligi va enini o'lchash»), «Navodir ul-vaqoye», «Risolai muxtasare az tarixi saltanati xonadoni mang'it'iyya». Bu asar Buxorodagi Mang'it sulolalarining hokimiyati tarixiga bag'ishlangan.

Berdaq (1827—1900). Berdaq qoragalpoq xalqining mashhur demokratik shoiridir. U XIX asrda yashab ijod etgan. Berdaq xalq qo'shiqlari va dostonlarini qiziqib o'rganagan. U yoshligidan qo'shiqlar yozga boshlagan. O'z she'rlariga kuy bastalab, baxshi sifatida xalqqa tanilgan.

Uning she'r va dostonlari xalq ommasining turmushini haqqoniy aks ettirgan. U adolatsizlikni qoralagan.

Asarlari: «Omongeldi», «Xalq uchun», «Aydosbiy», «Yaxshiroq», «Bo'lgan emas», «Ernazarbiy» asarlarida xalqning xonlarga qarshi kurashi, milliy-ozodlik harakati aks etadi.

Berdaq «Izladim», «Xalq uchun», «Yaxshiroq», «Menga kerak» kabi she'rlarida halol mehnat sohiblarining faoliyatini ulug'laydi. U o'zining «Ahmoq podsho» dostonida ayrim boylarning kirdikortlarini aks ettirib, buning oqibatida xalqning sabr kosasi to'lib-toshganini tasvirlagan.

Uning microtida insonparvarlik, mehr-shafqat, mustaqillik, haqiqat uchun kurash, mehr-muhabbat kabi umuminsoniy va milliy g'oyalar aks etgan.

Cho'qon Valixonov (1835—1865). Cho'qon Chingiz o'g'li Valixonovning asl ismi — Muhammad Hanaviya bo'lib, Qozog'istonning hozirgi Qustanay viloyatida Ko'chmurin degan joyda tug'ilgan. U chig'atoy, arab va boshqa tillarni chuqur egallagan.

1847- yili 12 yashar Cho'qonni otasi Omskdagi kadetlar korpusiga o'qishga bergan. U 1861—1862- yillarda Peterburg universitetining tarix-filologiya fakultetida o'qigan. Xitoy, Markaziy Osiyoga uyushirilgan ilmiy ekspeditsiyalarda ishtirok etgan, sayohatlarda bo'lgan. Rossiya Fanlar akademiyasi va Rus jug'rofiya jamiyati ishlarida faol qatnashgan.

Asarlari: «Jung'ariya tarixi», «Qo'lja safari kundaligi», «Qashqar safari kundaligi», «Qing'izlar», «Xon Abiloy», «Xitoy imperiyasining g'arbiy o'lkasi va G'ulja shahri», «Ko'ktoy xonning osh», «Dala musulmonligi», «Qozoqlar haqida yozmalar», «Sud reformasi haqida».

Abay (1845—1904). Abay Ibrohim Qo'nonboyev — XIX asrning ikkinchi yarmida yashab ijod etgan qozog' she'riyatining yirik vakili, bastakor, faylasuf, ma'rifatparvar, badiiy adabiyot namoyandasi. U Semipalatinsk viloyatining Qashqabulog' degan joyida tug'ilgan.

Asarlari: «Mening elim — qozog'im», «Adashganing oldi yo'q», «Ilm topmay maqtanma», «Yoshlikdagi ilm deb o'yladim», «Boylar yurar molin ardoqlab», «Internatda o'qiydi».

Abaydan 300 ga yaqin she'riy asar metros bo'lib qolgan. Uning «Iskandar», «Ma'sud», «Azim hikoyasi», «Vadim» kabi dostonlari mashhur.

Feruz — Muhammad Rahimxon II (1844—1910). Feruz — Muhammad Rahim Xivada tug'ilgan. U o'zbek adabiyoti tarixida munosib o'ringa ega adiblardan biri hisoblanadi. Uning ustozlari Ogahiy bo'lgan.

U 1863-yildan Xiva xonligi taxtiga o'tingan. Feruz o'z faoliyatida fan-madaniyat rivojiga katta ahamiyat bergan, o'zi ham she'rlar yozgan, ashtulalar ijro etgan.

Asarlari: «G'azaliyoti Feruz», «Bayozi Feruz», «Devoni Feruz». Feruz xonlik qilgan davrda ilm-fan, madaniyat, adabiyot rivoj topgan. Feruz farmoni bilan Alisher Navoiyning «Chor devon», «Xamsa» singari asarlari ilk bor nashr etilgan. Feruz 1871-yilda yangi madrasa qurdirgan, bir nechta kutubxona, darsxonalarini ishga tushirgan.

Sattorxon Abdug'afforov (1843—1901). Sattorxon Abdug'afforov Markaziy Osiyoda ijtimoiy tafakkurni rivojlantirishda katta rol o'ynagan mutafakkirlardan biridir. U Chimkent shahrida yirik mudarris oilasida tug'ilgan.

Sattorxon 1876-yili aprel oyida Qo'qon shahriga qozi bo'lib tayinlangan. 1879-yili Qo'qon shahar bilim yurtining faxriy nazoratchisi qilib tasdiqlangan.

U 1883-yilda «Turkiston viloyatining gazetasi»ga ta'jimon bo'lib ishga kirgan. 1884—1889-yillarda Toshkent o'qituvchilar seminarisida o'zbek va fors tillaridan dars bergan. U rus tilini chuqur egallagan ma'rifa-parvar bo'lgan.

1883-yilda Sattorxon Chimkentga kelib qozilik ishini davom ettirgan. Keyinchalik yana Toshkentga qaytgan va ma'rifa-parvarlik faoliyati bilan astoydil shug'ullangan.

Asarlari: «Musulmon eshonlar», «Rossiya istilosiga qadar Qo'qon xonligining ichki ahvoli haqida qisqacha ocherk».

Sattorxon Chor Rossiyasining «ruslashtirish» siyosatini keskin qoralagan, adolatsizlikka nafrat bilan qaragan. Sattorxon o'zbek xalqining mustaqillik uchun olib borgan kurashlariga o'zining munosib hissasini qo'shgan.

Muqimiy (1850—1903). Muhammad Aminxo'ja — Muqimiy lirik shoir va zabardast hajvehi sifatida o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida alohida o'rin tutadi. Muhammad Aminxo'ja Qo'qonning Begvachcha mahallasida tug'ilgan.

Dasrlabki savodini mahalla maktabida chiqargan, keyinchalik shahardagi «Hokim oyim» madrasasida o'qigan. Muqimiy 1872—1873-yillarda Buxoroga borib, «Mehtar oyim» madrasasida tahsil olishni davom ettirgan.

Muqimiy Qo'qonda shoirlardan Muh'yi, Zavqiy, Nisbatiy, Furgat va boshqalar bilan yaqindan ijodiy hamkorlik qilgan.

Asarlari: «Sayohnoma», «Ey chehrasi tobonim», «Emdi sendek, jono, jonon qaydadir», «Tokim, jono, jilva bunyod aylading», «Tanobchilar», «Vog'ei ko'r Ashurbay hoji Maskovchi boy», «Saylov», «Veksel», «Urug'», «Dodoxohim», «Astorgul», «To'ly», «Lyaxin» va boshqalar.

Valanga sadoqat, ona-yurtga, xalqqa muhabbat va ifxior Muqimiy asarlarining asosiy mazmunini tashkil qiladi.

Furgat (1859—1909). Zokirjon Furgat Qo'qon shahrida tug'ilgan. O'zbek demokratik adabiyotining yirik vakili, ma'rifa-parvar, lirik shoir, o'tashin publisist sifatida shuhrat qozongan. Furgat yoshligidan adabiyotga, ayniqsa, Alisher Navoiy ijodiga katta mehr qo'ygan. Furgat, ayini vaqtda, tijorat ishlari bilan ham shug'ullangan. Yangi Marg'ilonga borib, tog' asining ilimosiga binoan savdo ishlarida faol qatnashgan. «Furgat, ya'mi, ayriliq» taxallusi bilan she'rlar ijod qilgan.

Furgat Yangi Marg'ilonda ijodkor sifatida xalq hayoti bilan yaqindan tanisha boshlagan. Bu yerdagi yevropacha hayot tarzi, zamonaviy fan-texnika yangiliklari unga chuqur ta'sir ko'rsatgan.

Asarlari: «Hammoni xayol» risolasi, «Chor darvesh» hikoyatini forschadan tarjima qiladi. «Nuh manzar» nomli she'riy

1913- yilda Avloniy «Turkiston» teatr truppasini tuzgan, O'zbekistonda zamonaviy teatr san'ati shakllanishiga katta hissa qo'shgan.

Avaz O'tar (1884—1919). Avaz O'tar o'g'li Xiva shahrida tug'ilgan. Yosh shoir o'zining ijodiy qobiliyati bilan tezda Xiva xoni Feruz nazariya tushgan. Avaz O'tar g'oyat iste'dodli shoir bo'lib, adabiyotning deyarli barcha janrlarida asarlar yaratgan. Uning she'rlarida ma'rifatparvarlik g'oyalari o'z ifodasini topgan.

Asarlari: «Tili», «Maktab», «Xalq», «Fidoi xalqim», «Topar ekan qachon», «Hurriyat», «Sipohiyarga», «Ulamolarga» (kelajak haqidagi, ozodlik va baxtli hayot haqidagi qarashlari o'z ifodasini topgan), «Hurriyat» (1917), «Saodat ul-igbol».

Fitrat (1884—1938). Abdurauif Fitrat Buxoroda tavallud topgan. Fitrat — Abdurauifning taxallusi bo'lib, «tug'ma iste'dod» degan ma'noni bildiradi.

U Mirarab madrasasida taxsil olgan, fors va o'zbek tillarini chuqur bilgan, arab tilini mukammal o'rgangan. U Turkiyaning Istanbul shahrida o'z bilimini oshirgan. Yevropa fan-madaniyati yutuqlari bilan yaqindan tanishishi uning dunyoqarashiga chuqur ta'sir etgan. U diniy aqidaparastlikka ko'r-ko'rona taqlid qilishni keskin tanqid qilgan. Ayni vaqtda maktab-maorifi va Turkistondagi boshqarish usulini isloh etish g'oyalarini ilgari surgan.

Asarlari: «Sayha» («Bong» 1910- yilda Istanbulda nashr qilingan), «Hind sayohining qissasi» (Istanbul, 1912), «Uchqun» (to'plam), «Chin sevis» — drama, «Hind ixtilochilari» — fojia (1920), «Abulfazxon» — fojia (1924), «Arslon» (pyesa), «Qiyomat» (1924), «Shaytonning tangriga isyon» (1924), «Ko'zalar», «Me'roji», «Zayd va Zaynab», «Zaynabning imoni», «Oq mozor», «Qiyshiq eshon».

Sadridin Ayniy (1878—1954). Sadridin Ayniy o'zbek va tojik adabiyotlari taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan «Zulisonayn» yozuvchidir. Sadridin Ayniy Buxoro viloyatining G'ijduvon

tumaniga qarashli Soktare qishlog'ida tug'ilgan. Boshlang'ich tahsilni otasidan olgan Sadridin Buxoro madrasalaridan biriga borib o'qishni davom ettirgan. O'sha davrda chop etilgan adabiyotlarni chuqur o'rganib, badiiy ijod sifatini egallagan.

U o'zining dastlabki asarlaridayoq amirlik tuzumi chiriganligini, uning boshqarish usulini yangilash zarurligini, demokratik islohotlar o'tkazish, xalqqa ma'rifat berish lozimligini anglab yetgan. Ana shu tarzda Ayniy yosh buxoroliklar harakatiga qo'shilgan. Sadridin Ayniy yangi usuldagi maktablar ochishda tashabbuskorlardan biri bo'lgan. Shu maqsadda 1909- yilda «Tazhib us-sibyon» («Bolalar tarbiyasi») degan o'qish kitobini yozib chop etadi.

Asarlari: «Guli surx», «Bazm», «Yoshlarga murojat», «Hasrat», «Na o'ldi, yorab», «Moziy va hol», «Yerni yana sotmang» singari she'rlar; «Har bir millat o'z tili tila faxr etar» (maqola), «Sudxo'rning o'limi» (qissa), «Qullar», «Doxunda» (romanlar).

Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889—1929). Yirik ma'rifatparvar shoir, o'quvchi, jamoat arbobi, o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi Hamza Hakimzoda Niyoziy Qo'qonda tabiiy oilasida tug'ilgan.

U ma'rifatparvar sifatida xalq o'rtasida shuhrat topgan, Marg'ilon va Qo'qon shaharlarida maktablar ochgan, bolalar uchun o'sha davrda juda kamyob bo'lgan darslik va o'quv qo'llanmalari yaratgan. Hozirgi zamon o'zbek badiiy adabiyoti, musiqasi, teatr san'ati rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Hamza asarlarida XX asr boshlarida O'zbekistonda yuz bergan o'ta murakkab voqealar o'zining badiiy ifodasini topgan.

Asarlari: «Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi» (1915—1917), «Zaharli hayot» (1916), «Paranji sirlari» (1927), «Maysaraning ishi» (1929) kabi dramatik asarlar, «Devon» (1905), «Yengil adabiyot», «O'qish kitobi», «Qiroat kitobi» turkumidagi ashulalar to'plami, «Yangi saodat» (povest), «Gul» «Loshman fojiasi» (drama-komediyalar), «Ilm hidoyati», (drama), «Turkiston muxtoriyati» she'ri.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *I.A. Karimov*. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. T.: «O'zbekiston», 1992.
2. *I.A. Karimov*. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: «O'zbekiston», 1999.
3. *I.A. Karimov*. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T.: «O'zbekiston», 1997.
4. *I.A. Karimov*. Biz kelajagimizni o'z qo'llimiz bilan quramiz. 7-jild. T.: «O'zbekiston», 1999.
5. *Imom al-Buxoriy*. Al-abad, al-Mufard (Adab durdonalari). T.: «O'zbekiston», 1990.
6. *Kaykovus*. Qobusnoma. T.: «Istiqlof», 1994.
7. *Mahmud Qashg'ariy*. Devon-u lug'atit turk. T.: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1-3-tom, 1950-1961.
8. *Yusuf Xos Hojib*. Qutadg'u bilig. T.: «O'zbekiston», 1993.
9. *Forobiy*. Fozil odamlar shahri. T.: «O'zbekiston», 1993.
10. *Abu Rayhon Beruniy*. Tarixialar. T.: «O'zbekiston», 1990.
11. *Abu Ali ibn Sino*. Tibbiy risolalar. T.: «Fan», 1987.
12. Ramayana (qadimgi hind erosi). T.: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1978.
13. *Umar Xayyom*. Navro'znoma. T.: «Mehnat», 1990.
14. *Ahmad Yassaviy*. Nikmatlar. T.: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.
15. Temur tuzuklari. T.: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.
16. *Alisher Navoiy*. Mahbub-ul-qulub. T.: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1977.
17. *A. Alimulamedov*. Antik adabiyot tarixi. T.: «O'qituvchi», 1975.
18. *N. Ibrohimov*. Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati. T.: «Fan», 1993.
19. *A. Irtsov*. Abu Ali ibn Sino (hayoti va ijodi merosi). T.: «Fan», 1980.
20. *T. Mahmudov*. Go'zallik va hayot. T., 1977.
21. *N. Norqulov*. I. Nizomiddinov. Miniatura tarixidan lavhalar (Temuriylar davrida nafis kitob san'ati). T.: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1970.
22. Odob bo'stoni va axloq gulistoni. T.: «Fan», 1994.
23. *Safo Ochil*. Mustaqillik ma'naviyati va tarbiya asoslari. T.: «O'zbekiston», 1995.
24. *N. Sodirov*. Madaniy yodgorliklar xazinasi. T.: «Fan», 1981.
25. *E. Umarov*. Estetika. T.: «O'zbekiston», 1995.
26. *A. Xayimetov*. Adabiy merosimiz ufqlari. T.: «O'qituvchi», 1997.
27. *M. Xayrullayev*. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari. T.: «O'qituvchi», 1971.
28. *H. Qudratullayev*. Navoiyning adabiy estetik olami. T.: «Fan», 1991.
29. *E. Yusupov*. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. T.: «Universitet», 1998.

MUNDARIJA

— 8 —

Kirish	3
--------------	---

I bob. Estetika mavzui

Estetika fanining maqsadi va vazifalari	8
Estetikaning boshqa fanlar bilan aloqasi	11

II bob. Estetik tafakkur taraqqiyotining asosiy bosqichlari

O'ra Osiyoda estetik tafakkur taraqqiyoti	14
Islom madaniyatida estetik qarashlar	21
Alisher Navoiy va uning izdoshlarining estetik qarashlari	23
XVII—XIX asrlarda estetik taraqqiyot	28
Turkistonda ma'rifatparvarlik estetikasi	30
Sharq va Yevropa mamlakatlarida estetik qarashlar tarixi	47
Antik dunyo estetikasi	48
Qadimgi Xitoyda estetik taraqqiyot	51
Hindistonda estetik qarashlar	53
Yevropa uyg'unlash davri estetik taraqqiyoti	55
Olmoniya ma'rifatparvarligi estetikasi	56
Yangi davr estetikasidagi asosiy oqimlar va yo'nalishlar	57

III bob. Estetik ong va estetik faoliyat

Estetik ong	61
Estetik his-tuyg'u	63
Estetik did	65
Estetik baho	66
Estetik ideal	67
Sezgi, tasavvur va tafakkur haqida	69
Estetik qarash va nazariyalar	70
Estetik faoliyat	71
Dizayn — estetik faoliyatning o'ziga xos turi sifatida	73

IV bob. Asosiy estetik kategoriyalar (tushunchalar)

Go'zallik	81
Fojaviylik	84
Kulgillik	86
Ulug'vorlik	88

V bob. Mustaqillik ma'naviyati va estetik madaniyat	
Milliy istiqlol ma'naviyati	92
Ma'naviyat va estetik metos	95
Din — estetik madaniyat rivojlanishining omili	98

VI bob. Amaliy estetika

San'at estetikasi	100
San'atning paydo bo'lishi	101
San'at va mafkura	103
San'atda mazmun va shakl birligi	104
San'at turlari	105
Me'morchilik	107
Tasviriy san'at	110
Haykaltaroshlik	114
Amaliy bezak san'ati	115
Nagqoshlik san'ati	116
Xattotlik san'ati	118
Notiqlik san'ati	120
Ganchkorlik san'ati	122
Musiqqa san'ati	123
Maqom san'ati	125
Qo'shiqchilik va raqs san'ati	127
Badiiy adabiyot	128
Aralash san'at turlari	131
Teatr	132
Kino san'ati	134
Televideniyening ijtimoiy ahamiyati	136

VII bob. Nafosat tarbiyasi asoslari

Estetik tarbiya — nafosat tarbiyasining nazariy asosi	138
Estetik madaniyat	143
Estetik tarbiya usullari va vositalari	147
Yoshlar hayotini go'zallik asosida tashkil etish	149
O'zbek xalq pedagogikasi va nafosat tarbiyasi	151
Yigit-qizlar tarbiyasi	156
Tabiat-estetik tarbiya vositasi	157
Ekologiya va estetik madaniyat	158
Mehnatdagi go'zallik	163
Sport estetikasi	164
Turmush estetikasi	166
Estetik madaniyatning buyuk namoyandalari	167
Foydalanilgan adabiyotlar	204

5402

**Cho'lpon nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi**

ISBN 978-9943-05-094-5

9 789943 050945